

РІЧНИК VI.

— Львів —

ТОМ XXII.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА V.

— 1903 р. —

ЗА МАЙ.

ЗМІСТ КНИЖКИ ПЯТОЇ ЗА МАЙ.

	СТОР.
Із поезій Сергія Павленка:	
I. Не судилось	93
II. З поеми „На батьківщину“	93—95
III. Епіграф	95
Із поезій Уляни Кравченко:	
Спогад	95—96
Із поезій О. Дафненка:	
Вродили хліборобського сина	96—97
Із поезій О. Д—ки	97
Арсен Рущенко: Сестри, оповідане (конець)	98—135
Андрій Веретельник: По черзі, оповідане	136—142
Г. Коваленко-Коломацький — Фотографії з жи- тя новобранця:	
I. На словесности	143—147
II. На гімнастиці	147—149
III. По обіді й до ночі	149—153
А. М. Варшавський: Божевільні, фантазія	154—160
Анатоль Франс — Під новий рік, нариси:	
I. Новорічна казка	161—165
II. Кренкебіль	165—179
Із поезій Йогана В. Гете — пер. П. О. Куліша:	
IV. Рибалка	180
Олександра Єфименко: Національне роздвоєне в творчості Гоголя, нарис	85—99
Стефан Пятка: Продукція нафти (скального олію) в Бориславі	100—113
И. Ван т' Гоф: Розвій природничих наук у ХІХ віці	114—127
В. Ягіч: Александер Николаевич Пшпін	128—132
Дискусії:	
IV. До питання про єство і ціну штуки, дра Івана Копача	133—136
V. А може ще не все пропало? — В. Дома- ницького	136—141
Хроніка і бібліографія	142—156

Із поезій Сергія Павленка.

I. Не судилось.

[Посвята А. М. Войцеховській].

День весняний, сонце сяє,
Від зими тяжкого сна
Все прокинулось, гуляє
Пишно вбраная весна.
Світлий празник у природі,
Ожило й радіє все,
Ясне сонце по негоді
Радість, життя, тепло несе.
Вет' ся в полі жайворінок,
Зеленіють гори й низ,
Розцвіли сади, барвінок,
Ряст, фіялки й нарцис.
Пташки весело співають —
Крик і галас по садках,
Дні весняні виславляють
В голосистих пісеньках.
Срібні трелі солов'їні
Про кохання, про весну
Гучно ллють ся по долині,
Славлять доленьку ясну.
Тільки з пишного будинку
Не несесть ся більше сміх,
Де зимою без упинку,
Без ладу було утіх.
Там весна була зимою,

Співи, танці без кінця:
Батько й ненька молодою
Старшу доню до вінця
Знаряжали віддавати...
Але, годі! Плаче мати...
Доня зблідла, помарніла,
Кровю кашляла к весні,
Схудла, зсохла, почорніла,
Стали всі їй навісні.
Розказали молодому
Про недолю, про біду,
І вернув ся він до дому
Забувати молоду.
Соловейко за стіною
Так же само, як зимою,
Нудить в клітці на гаку
Й тьохка пісеньку таку:
„Уже-ж мені не літять,
Не літять, ох, ох, ох!
Уже-ж мені не співають,
Не співають: тьох, тьох, тьох!
Доводить ся умирать,
Умирать — ох, ох, ох!
Минуло ся — не співають,
Не співають: тьох, тьох, тьох!“

II. 3 поеми „На батьківщину“.

Добá вечірня. Повновидий
Підбив ся місяць з верховин,
І чарів повні краєвиди
З'явились в килимі долин.

Земля в сріблястому тумані,
Блищить брилянтами роса,
В таємно голубій примані
Горять і дишуть небеса.

Пахучий дух весни і маю
 Легке повітря напоїв,
 Дзвінкий несесть ся спів від гаю
 Дівчат і щирих солов'їв.
 Назустріч пісня парубоцька
 З села луною понеслась,
 Гора схопилась тогобоцька,
 І нова пісня полилась.
 Тремтить повітря і бреніє,
 І ллють ся чари по землі,
 Земля-ж мов від кохання мліє
 І тоне в місяця сріблі.

— — — — —
 „Не кидай, серденько Іване!
 Без тебе, орле, зажурюсь,
 Дівоче личенько зів'яне,
 І вмерти я не забарюсь...
 Ти бачиш, наче я спокійна,
 А голос здавлений, в душі
 Вага і туга безнадійна,
 І серце нині в сій тиші...
 Дивись — я плачу...”

— — — — —
 Тяжке і невимовне горе
 Не вгасиш — все воно болить,
 Як мук людських печуче море
 Не можна чарами залить.
 Оттак сиділи, пожурились,
 І не жили, а нажились...
 Прощавшись трохи забарились,
 І вже на віки розійшлись...

— — — — —
 Ліси постлали довгі тіни,
 В ставу купують ся сади,
 Стоять неначе темні стіни
 Тополь зеленії ряди.
 Легеньке вітра подихання
 Колише листя молоде,
 А лист лепоче про кохання,
 Неначе поцілунка жде.
 В низу все спить. Біліють хати,
 Село заснуло, тишина,
 Замовкли співи, і дівчата,
 І гір таємна вишина;
 А зверху — небо дише й сяє,
 І світлом ніжно-голубим
 Земні простори застеляє

Неначе усьміхом любім.
 І ніч, покривши над землею
 Усе, замислена стоїть:
 Вже чар таємних течією
 Їй більше нікого поїть!

— — — — —
 Похмура ніч, не видко неба,
 І ллеть ся дощ як із відра,
 Йому немов би лить ся треба!...
 Сліпа стихія, без добра!
 Але-ж і зла в тобі немає,
 Бо ти — матерія одна,
 Добро і зло „вінець“ твій знає,
 Умом сягаючи до дна...
 Учора в ясній оксамиті,
 В блакитній, дивній глибині
 Пурнала хмара. На приміті
 Вона зістала ся мені.
 Плила поважно в високості,
 І погляд вабивсь в небеса:
 Здавало ся — далеко в гості
 Іде ся дивная краса!
 В ночі к землі вона спустилась,
 Блакить небес заволокла;
 Вітрець подув — вона згустилась,
 Дощем на землю потекла...
 Їй тісно, їй нема простору,
 Неначе сила в ній живе
 І сипле краплі без розбору
 На все, що прагне й що гине.
 Бездушна і сліпа стихія!
 Ти завше мертва і німа,
 Твоя одна для всіх подія
 І рівна ти над усіма!
 Але-ж не всі перед тобою
 І рівні й дужі так як ти:
 Тому ти все була рабою,
 Хто міг тебе перемогти.
 Бори ся з нею, чоловіче,
 Наука дасть тобі знання:
 Природа і вбива і ліче,
 І вічна в ній іде борня.
 Добра-ж питай ся в свого серця —
 Не зич другому, що собі
 Не хтів би: щастя усьміхнеть ся
 Усім — і людям і тобі!

Ніхто собі не хоче злого,	Періщить дощ, рубця сухого
І всі усім добра схотять,	Нема — намокли й шкарбани,
І всім щасливі дні від того,	Й клунок у страдника старого,
Неначе з неба прилетять.	Й сорочка й латані штани...
Наука стане в допомозі,	На ранок небо прояснилось,
Щоб тільки правда скрізь була!	Хоч сонце тільки що зійшло,
Кажі-ж і шир ускрізь по змові	Ясне повітря швидко вгрілось
Сю думку — і не стане зла!	І наче літо знов прийшло...

III. Епіграф.

[Посвята Муравському].

Хто ніколи за віку свого не шукав
 Для життя ідеалу земного,
 І до щирої згоди людей не скликав,
 А чи нівечив душу другого;
 Хто ніколи у мріях сьвятих не кохавсь
 Про найкраще життя на вітчизні,
 Для братів хто за працю ні разу не бравсь,
 І не мав хто земної сьвятини —
 Той не слухай мене, бо про щастя людське
 Я і землю і небо питаю,
 Бо про краще життя, про добро громадське
 В своїх піснях я щиро співаю.
 Мавши душу черству, не читайте сього —
 Знаю: з камені сліз не полетить ся,
 І не можна нічим зворушити того,
 Чиє серце за брата не бить ся.

Із поезій Уляни Кравченко.

С п о г а д.

I.

Земля вбиралась в новий стрій весною,
 Цвив ряст дрібний і золотий лотач —
 По скибах жито розсівав сівач
 І гай яснів красою чарівною.
 По білих пролісках я йшла з тобою,
 І тямлю, як казав ти: „Втихне плач,
 І вбогих не здирати-ме богач,
 Трудитись будуть всі для всіх в спокою.

„І люди всі брати будуть щасливі.
Нас кличе воля! Як сівач на ниві
Ми в душах сіймо правду і любов!

„Готові до життя, борби без слави...
Будущині дасть мир наш бій кровавий.
Вже тьма щезає — се наш день зійшов!“

II.

Далеко ся весна ясна за мною,
І много довелось дожити невдач, —
А всеж як бачу на лугах лотач,
Скріплюєсь кволий дух і рвесь до бою.

Слова твої дзвенять в душі луною,
Слова великі ті: „Утихне плач,
І вбогих не здирати-ме богач...
Сьвіт розіллєсь над злобою і тьмою...“

Мене уносить спогад мов крильми,
І думка білим голубом злітає
Із поцілунком на твоє чоло.

І вірю я в грядущее добро:
Над людськістю так щастє завитає,
Як у душі моїй тоді в той день весни.

Із поезій О. Дафненка.

Вродини хліборобського сина.

...І тихо, спокійно,
Не чуть ні стогнання,
Ні радості ніби не чути.
Родив ся ось новий робітник.
Родив ся, його сповили й положили
На лавці й простою рядниною вкрили.
І радість у серці так тихо,
Для ока чужого невидна
Панує у його батьків:
То перший, жаданий їх син,
І новий України син!
Що буде з тобою
І доля якою

Судьбою тебе наградить,
 І як тобі буде у світі сім жить?...
 Чи будеш ти тихо
 Копатись у сірій землі,
 Як батько, як рідні твої?
 Чи станеш чим иньшим
 І працю сю тяжку покинеш?...
 Не знаю! Чи може високо полинеш
 І діячем станеш на полі другому?...
 Та чим не служити Україні — добре!
 А тільки, Українче,
 Як зрадиш родину,
 То ліпше-б на світ не родивсь ти,
 І краще пропав би родившись!

Із поезій О. Д—қи.

I.

Хрест важкий неси, співаче,
 як що взявсь його нести;
 там іди, де люд твій плаче,
 де замучені брати.

Сміло йди розкрити очі,
 де неволенька гірка;
 непрозора пільма ночі
 світ увесь заволока.

Бо не всеж нам так конати,
 у ярмі стогнати по вік:
 клич людей до бою стати,
 щоб став вільним чоловік.

Не лякайся ні мук, ні кари,
 згодом все переболить:
 блисне сонце з поза хмари,
 вільну душу звеселить.

II.

Ти не спи, не дрімай!
 досить наших скорбот!
 Стяг у руки хапай
 і буди весь народ.

Нам погибель, нам смерть
 задають вороги;
 мук і горя у щерть
 і хрестів навкруги.

Ти не спи! Глянь, ось ті
 як панують кати!
 За народ на хресті
 розіпняті брати.

В сліз і крові ріці
 опурпурений світ;
 гинуть, гинуть борці,
 мов підкошений цвіт.

Чути брязкіт кайдан
 по тюрмах по вохких...
 Гей, борці, на майдан,
 щоб той брязкіт затих!

АРСЕН РУЩЕНКО.

СЕСТРИ.

ОПОВІДАНЄ.*)

(Конець).

Щож Варвара робила? Плакала! Вона мало що чула, а ще менше зрозуміла; схилившись на стіл вона хлипала.

— Як гарно жили малими, — каже мати, — а побільшали, погіршали...

У Дубів зараз помітили, що Улита сама не своя: лице палало, а очі, здавалось, повні сліз, ось і заривають, та ніколи було; треба було порати ся.

— Чи не били тебе, Улито, дома? — спитав Антін зіставшись на самоті.

— Ні! то ми з сестричкою побалакали.

І вона оповідала свою розмову з Варварою.

— От і збрехала! — пожалів її Антін по своєму. — Як би ти не ріднісенька сестричка, то ти-б і не заводилась з Варварою; всі ми знаємо, що вона безклепка! Завтра-ж поїду до попа розпитати, коли можна вінчати ся, тай будемо кінчати діло, а то й зають тебе...

Довго-б мабуть ходила Улита з своєю тугою, як би не звеселив її Павло.

Бачили ми, як він зустрів Улиту, а кривди йому не було ніякої; що було всім дітям, те й його доходило; ще й навпаки, про його більше піклувалась Улита, бо він — півпарубка. Сидно стало хлопцеві, а часом такий жаль брав, що аж плакав. Усі діти

*) Див. кн. IV, стор. 24—56.

тулились до названої, мов до рідної, тільки він тиняв ся як неприкаяний. При батькові він ще міг сидіти в хаті, тай то подивляв ся вовком, а без Антона тікав на двір... Знемоглась душа дитяча, а серце запросило єднання з наймичкою...

Павло сидів на обніжі і не спускав очий з Улити, а та порала ся коло печи. Чого-ж бажав хлопець? Щоб Улита тими самими рогачами, що в руках держить, попереду межи очі, а потім по голові та по плечех, і щоб так била, аж доки до рук їх не побє. Так він довго думав, усе дивлючись на Улиту. „Нї! не бє наймичка!“ Сльози стали в очах, а язик сам вимовив:

— Мамо, мамо! — Павло злякав ся сього слова; він устав і наблизив ся до припїчка. — Мамо, мамо! — казав він крізь сльози. — Хиба ви не чуєте, що я плачу?

А в Улити саме горшки клекотїли: того відсунь, той накрий, а третій помішай... Вона чула Павлів лемент, та вся була між горшками, а відтак вилїзла із під комина. Павло вже стояв тут.

— Ма-а-мо! Я... я вже так не буду! — казав він, хлипаючи та тупаючи ногами.

— Як не будеш? Чого се ти, Павле, плачеш? — казала Улита нічого не розуміючи.

— Я вже не казати-му на вас так...

— Як саме?...

— Я, мамо, казав на вас... наймичка!...

— А-я-я! Як ти мене скривдив! — казала Улита, усьміхаючись. — Я й є ваша наймичка: служу у вас, то й наймичка...

— Нї, нї, нї! Ви „наші мати“, і я казати-му на вас „мамо“!

— То й кажи!

— А ви-ж, мамо, не гніваєте ся на мене? — казав Павло, весело та радісно усьміхаючись і прямишенько дивлючись Улиті у вічі, хоча у самого лились сльози.

— Та нї! чого-б я гнівалась!

Як кліщами, руками обхопив Павло матірину ший і нагинав голову, щоб дістати її лице. Улита щось згадала, та тільки подумала: „Ото, правдиве Дубиня!“ Цїлуючи матір, Павло усе каже:

— Я казати-му: „Мамо, мамо, мамо!“

Виголоднілась бідна дитина на се слово, тай надолужує тепереньки.

— А воно-ж менї зовсім чуже, — думала Улита, дивлючись на Павла, — а з Варварою ми рідні...

— Тату, тату! Я вже маму перепросив, ми вже помирилися! —
І Павло весело та живо розповів батькові про мирову.

Дід на поріг, він і дідови туди-ж. Хто-б не з'являвся сьогодні у хату, всім Павло розповідав, як йому хотілось, щоб мати полюбила його, і як вони помирилися. Діти одно перед одним раділи і лаяли Павла.

— Бач, коли нагадав ся казати „мамо“!

— Та він дурень! Я йому давно се казала, а він ще й не вірив! — кінчила Настя.

Уже за обідом сидючи, киваючи і махаючи головою, проговорював Павло: — А-я-я-я! Який усе я дурний був, а-я-я-я! який дурний!

Усе сталося як слід, по закону: і повінчалися і весілля справили на всю Петрівку. Молоді наші були щасливі.

Та мабуть правду сказав поет:

І молоді, як війдуть ся, то любо та тихо,
Як у раю, — а дивиш ся: ворухить ся лихо...

Перше нещастє, яке спало на голову Улити, — се смерть Парасини. В тиждень після весілля віддала вона Богу душу також тихо, як і жила, на руках в Улити. Мачуха плакала та побивалася.

— Знала-б я, що вмере Парасина, не пішла-б я заміж! — казала вона. — Мені її було жалко!

— Як би знав, де впадеш, то постелив би! — відказав дід Трохим.

— Чи чуєш, Улито! — казала баба Оришка, що прийшла банити та наряджати. — Душечка її на небі янголом буде!

— Та чом же той янгол між нами не живе? У Бога там і так гарно...

Друге нещастє. За два дні до Варвариної мандрівки Улита дуже нудьгувала. Ніяк не могла ради собі дати, місця знайти. Почувши про батьківське нещастє, вона почала корити себе за свої любощі та плакати. Вмившись нераз гіркими слізми, тільки тоді розважалася... Правду сказати, у нас ніколи довго ні сумувати, ні веселити ся, бо є робота та робота, особливо жінкам. Крім того ще треба дивити ся за чоловіком, щоб й він не гуляв, хоча у будень. Антін не був ледачий, а тільки лемиховатий, тай таки брехні любив слухати: де бачив двох, туди він ішов третій, і балачка велася у них залюбки.

— Таке! пішов тай сів! — гукала Улита, побачивши Антона на призьбі у сусіди. — Ніби йому сьвято, чи що?

— Тай увялась же ти, Улиго, за Антона, а! — заступались за його товариші. — Хиба йому не можна відвихнути ся з подвіря?

— Чому-ж? Хоч з ранку та до ранку! — сьміялась Улита. — Я тільки питаю, на що він розпочав сю роботу?

— Як розпочав, так і кінчати-му! — з серцем відповів Антін. Хозяїн теж не давав спуску жінці.

— Бач, як їм ніколи! — гукав Антін, побачивши Улиту біля криниці між жінотою. — У хаті ні краплі води, а вони там теревені справляють!

Так підганяючи та помагаючи одно одному прожили Дуби пять років. Улита мала двох синів: Петра і Семена. Настя вже дівувала, а Павло парубкував. Одарка з Наталкою росли разом; разом їх Улита в школу відвела; в купі вони сиділи там; однаковісенько обидві й учились.

— Вони й так паристі, а ти ще й підмашуєш їх! — казав Антін, дивлячись на втішливих дівчат.

— А тож! ловко дивити ся: ніби вони близнята! — Улита водила їх однаково.

Пилипко другу зиму ходить у школу.

Осінь на дворі... Весела пора у нас. Літо випало, слава Богу: карай, Боже, по вік таким урожаєм! А Дубам ще й ось що випало: Карпо прийшов із служби. Дід Трохим і плакав і сьміяв ся і Богу молив ся і не знав, де гостя посадити.

— А що, Антоне! — радив ся дід Трохим, як трошки угамував ся. — Мабуть оженимо нашого козака, бо я щось почуваю! Не довгий уже мій вік; нехай, кажу, не ходить він так, нехай очі мої побачать його хозяїном!

— Тай оженимо! — каже Антін. — Хиба нам хліба позичати?

— Ні! хвалити Милосерного, тай вам обом дякуючи. Він зародив, а ви прибрали! До кого-ж би післати ся?

— Карпа спитайте: він мабуть уже побував і на Вербівських досьвітках, не лише на своїх, то вже якусь накинув оком, — його запитайте!

Стали радитись усі гуртом. Багатьох перебрали. То не така, та не піде, там батько сердитий, а там мати лиха...

— Та я зовсім дівчат не знаю! — каже Карпо. — Нехай ще невісточка скаже своє слово!

— Може-б ти, молодче, Горпину Раківну запитав? — каже Улита.
Аж підскочив Москаль.

— Вона, вона сама є, коли-б тільки пішла!

— Правда твоя, Улито! — каже дід Трохим. — Раки — люди смирні!

— Люди смирні, тай дівчина гожа; і була-б нашої капелі нахідна! — каже Улита. — Гляди-ж, щоб я у тебе посвашкувала!

— Що там свашкувати, матірю будеш у мене; правда, тату, можна?

— Та кому-ж бути, як не їй? — відповів дід Трохим.

Пішла Раківна не оглядаючись.

Раки не Петрівчане, а Вербівці, люди вони були заможні. З радощів, що породичались з Дубами, гуляли вечерини. Весілля Карпове було дуже бучне: обидві слобідки гуляли се весілля.

Ще женихаючись Антін покляв ся Улиті, що не курити-ме і не пити-ме, бо всі знали натуру п'яних Дубів. Ось п'ятий рік на сході, як вони побрались, а він статкував, через те Улита доси бита не була і не знала, як то дуже болить душа і тіло після мужицьких рук. А се й край підійшов Антоновому терпцеві.

Дід Трохим чув правду про своє здоров'я: у тиждень після весілля він ліг і не встав ані на одну годину; прокачавшись неділь шість, віддав Богу душу. Антін зістав ся найстарший у своїй родині.

— В громаду, дядьку Антоне! — гукав десятник Василь. — І Карпо нехай приходить!

— А про що громадити?

— Хиба не знаєте? Десятників становити, соцького та старосту вибирати. Приказ прийшов, щоб до первого числа на всіх приговори були.

— Так прийдемо! — відказав Антін, а самому зробилось чогось важко-важко на душі, мов станеть ся щось лихе.

Громада чмелем гула: нікому не хотілось служити. Той просив ся, той молив ся, а хто відкупив ся четвертиною, хоча на рік. Соцького вибрали враз. Дійшло діло до старости.

— Семенови Чайці ходити старостою! — казав Антін.

Хвилину тихо було, мов кожен щось думав.

— Семенови-ж, йому ходити! — знов гукнув Антін.

— А ти, Дубе, не галасуй дуже! — відказав дід Тиміш. — Що ти вказуєш на чужих дітей, а піді лише, сам походи!

— Га-га-га! — заревла вся громада разом. — Правду лід Тиміш кажуть, правду! Антонови ходити старостою! — всі кричали.

— Чого-ж се так? чого-ж мені? Хиба вже моя черга зайшла? — відмовляв ся Антін.

— А тож, чому не тобі? — казав Чайка. — Може скажеш: ні від кого тобі ходити? Може скажеш, що ходив ти чим небудь за сі п'ять років, доки Карпо був на службі? А я соцьким давно ходив? Ще й трьох немає, правда? Ти, бачу, розумний! — гнівно кінчив Чайка.

— Карпо прийшов, діти піднялись! — казав тесть, дядько Степан. — Ї у тебе слава Богу кому робити, а ти вже попануй!

— О, знаю я те панування! — відповів Антін.

— Антонови бути старостою, Дубови ходити! — кричали в громаді.

— Цитьте всі! — крикнув староста; все умовкло, ані чичирк. — Хто за Антона, підніміть руку!

— Зістав ся Дуб один! — сьміялись в його, бо він тільки стояв, опутивши руки.

— А один дуб не ліс; до гурту, Антоне, лізь та паном будеш!

— На ура його, братці, та беріть ся добре, бо се Дуб!

Як не опинав ся Антін, а полетів у верх; пустили, як пообіщав пів відра. Чутка про Антонове староство звеселела Улиту. Тішилась вона сим до нового року; аж у тиждень після Водохреців почула бідолаха своє лихо.

Від нового року Антін почав ходити старостою, — він був першою людиною на Петрівці, — був паном, а се панство будить самі погані почуття у людини. Ось який був характер у Антона: тверезий він було ніколи й не ласть ся, хиба крикне; розсердившись добре він тікав куди небудь у куток, і тільки робота ішла там жваво, та сам бубонів під ніс, — серце його дуже хутко відходило. Не той він був п'яний. І ходив не по людськи: ногами тупав, а руками дуже розмахував; кричав, верещав і ліз бити. Бив ся він з людьми в громаді, а дома невістчині боки відвічали.

Боже, яке страшне вражінє зробив п'яний Антін на Улиту. Сінешніми та хатніми дверми він так гримнув, що аж шибки у вікнах забрязчали. — Антоне! Ан... Бог з тобою, щож ти? — казала Улита, перелякавшись його. — Ти... ти п'яний?

— А-а-а... тобі що? А ти мені що? га? — ревів п'яний, розмахуючи кулаками. Перший кулак прийшов ся у груди, трохи

не впала Улита; ні, не впала, бо він схопив її за руку і раптово сипнув до себе... Як сніп повалилась Улита... Зваливши до долу жінку, Антін почав місити колінами і товкти кулаками... А кулак у Антона той же молот... Діти в крик: зробили їварт такий, що аж у сусід його чули! Ускочив Карпо в хату і зіпхнув Антона, він поточився до полу та за щось зачепився закаблуком і упав гори черевом; лежучи долі він ще таки махав кулаками та посовував ногами і все щось белькотів, а далі заснув.

Підвелась Улита, а встати не змогла; сама спина знайшла стовпець, що підпирав лавку, і притулилась, а голова упала на коліна. Боліло й тіло, та Улита його не чула, бо боліло серце, і в грудях давило: — Мій Боже милий, за що се на мене спало? Що так його любила, що стільки топталась коло його дитин та хозяйства? Терпіти такий сором, зносити таку наругу... за що? — думала Улита, а сльози річкою лилися. — Що з ним сталося? Через що він розрішив? Правда, старостувати та не пити? Хиба се можна?

Улиту доси ніхто не бив, аж Антін знайшовся. — Та за щож мене бити? за що? Мій Боже милий! — питала Улита сама себе, умиваючись гіркими сльозами.

— Не плачте, мамо! — казав Павло. — Ми вже не дамо бити!

— Так батько-ж п'яні! — казав Пилип. — Як би вони тверезі, а тож п'яні, а звисно, п'яний свічки не поставить...

Горпина дужче всіх засмутилась.

— Коли маму б'ють, — думала вона, — а щож то мені буде?

— Аж ось коли я мужичка! — думала Улита, піднімаючи очі на хату... Коли тут сидять усі діти: зараз Горпина з лівого боку лицем до лави; Настя по праворуч очима на хату; Павло коло самих ніг; біля його з боків Наталка і Одарка; малі діти, як черва вшилась між великих; один Пилип стояв осторонь та все бубонів: „Батько п'яні! Як би вони тверезі, а то...“

Улита походила на справжню квочку. Сьміх і горе! Як не важко було Улиті, а побачивши себе між дітьми, вона нехотючи засьміялась.

— Чого се ви понадувались, сичі? Привикайте, мої голубята, бо видиме діло, сей сором прийдець ся не раз терпіти... — Хлопці! — казала далі Улита. — Ви-б розаули та роздягли батька! — Вона повернулась до порога, щоб не бачити п'яного.

— Відкрийте котра верх, нехай хата провітрить ся! — Смерділо горілчанним духом: ніби відро або два горілки розлили долі.

— Ходімо, Горпиночко, до тебе в гості! — казали заплакані очі.

— Ходімо, матусю голубко! — відповіла плаксиво Горпина. І вони усі гуртом пішли у малу хату.

— Ось саме тут п'ять років перед тим, яка я була щаслива, як я любила! І казали, що мене люблять, а тепер?... Усі кістки болять, а сором який?... Боже правий! — І вона повалилась на піл ридючи. До неї пристали діти; усі в купі розвели таке голосіння, гірш ніж по мертвому. Сей дзвінок голосний: в ту-ж мить по всій слободі знали, що сталося у Дубів. Кому сльози та сором, а нам утіха та радість. Тим за Антона не хотів ніхто йти, що знали його нороти. Аж Ключівна вирвалась! — Знати-меш же ти батька свого, знати-меш! Голосити-меш по своїй голові, Улиточко, та ще й дуже... Клясти-меш день і годину! — та ще багато-багато дечого шипіли сусідоньки та віщували тоді щасливий Улиті... Коли ні, минув рік, тихо та мирно було у Дубів; минуло два — у Дубів завелась зайва коров'яка та кон'яка; почали Дуби більше засівати, більше волів годувати; Дуби багатіли, бо Антін статкував, і все гаразд було. Що сичало та гарчало, усе вмовкло: всі дивувались, усі питались, що сталося з Антоном? Аж тепер, як Антін почав старостувати над жінкою, аж тепер сусідки підняли голос...

— Ага, старостиho! а що! а я казала...

— Знати-меш дубівські кулаки!

— А то розприндилась, ось то я людина на всю слободу, — на тобі!

От коли було подивити ся на хрестян, та ще благочестивих, як вони радіють чужому горю та тішать ся сусідським нещастем. Сусідки збігались по дві-три в хату і цокотіли. Тітка Палажка побувши в деяких хатах, забігла й до Ключів.

— А ви, кумо, бачу, й не знаєте, що у Дубів робить ся?

— Ні, не знаю; а що, кумо? — спитала тітка Марія.

— Там староста... так побив старостиho... так побив...

Тітка Марія, як сиділа за прядкою, боса і в одній сорочці, так і кинулась до Дубів та прожогом у малу хату.

— Що се тобі Бог дав, Улито?

— Та нічого, мамо, так!... — І сльози полили ся ще гірше.

— Ми вже, бабусю, не дамо матери бити, їй же Богу, не дамо! — казав Павло. — Се несподівано сталося!

— Так щож, як батько п'яні! Як би вони тверезі, а то... — своїм співав Пилип.

— П'яні та п'яні! Хиба як п'яні, то зараз бити ся! — гримнув на його Павло. — Мовчав би ти лучше! Йому дуже було жалко матери.

— Не вбивай ся, сину, дуже в сльози! — раяла мати. — Берись швидче за роботу, мерщій забудеть ся!

Тверезого чоловіка Улита докоряла, що розрішив горілку, благала опам'ятати ся, він мовчав; вона почне плакати, Антін тікає з хати, з оселі; а піде на слободу, там нап'ється...

А скажіть по совісті: чи може староста не пити, а потім і не бити?

Куди-б він не пішов, до якого-б начальства не вдарив ся, всі одно говорять: „Бий! ти один у мене несправний!“ „В морду їх бий!“ Та ще або кулаками по столу гримає, або ногами тупає, приказуючи: „Моєю рукою бий, дивити ся на них с...!“ Вибіжши із такої бані, здаєть ся, очима людей їв би... А на слободі напущають, така думка — піддобрити ся, а тоді самі руки ходять. До дому прийде, жінці та-ж честь.

За се староство прокляте кілька раз боліло тіло, а душа без перестанку мліла у бідної Улити. Що бійка, лайка та сором; а то таки єднання пропало. Колись супруги жили по людськи: між ними була тиха розмова та порада, а тепер, як тверезий, з очий тікає, — мабуть совість тоді виринає, — а як п'яний, від його треба ховати ся. Ще у літку, в будень, коли всі бувають у роботі, якось жилось, а що в осени та зимою — пекло було у Дубівській родині. Щоб сталося з чоловіком, як би він постаростував років п'ять, сім, або всі десять? Одним одна утіха випала Улиті за ці три роки, — знайшла вона собі дочку.

— Нате вам, кумо, дівку Параску! — казала кума, прийшовши від хреста. — Нехай здорова росте та щаслива буде!

— Спасибі, кумо! А, Парася, Парася... — Улита згадала, як її вперше привитали у свій хаті, а як тепер живеть ся. Рідна Парася була й утіха і приятель.

Крім дитини-втіхи, Улита розважала себе спогадами про Варвару. — Казали люди, що дурна ти, сестричко, прозвали тебе безклепкою... Брехня се все! — Улита сиділа біля печі; вона

вже дотопила, та ще жевріло. Хозяйка дивилась на жар, а гадки були про сестричку. — Не знала ти наших любовців, гідка тобі була наша праця, і ти покинула нас, тай добре зробила! Тепер, десь там далеко-далеко, за муром монастирським ти читаєш, співаєш та Богу молишся! А нашого пекла зовсім не знаєш... Ні, ні, сестричко! Ти розумна, ти й щаслива!

Так то часто-густо згадувала мужичка паняночку. По правді кажучи, Улита була щаслива! Як не щаслива, коли у неї була мати? Де-б вона виплакала своє горе? Від кого-б почула слово утіхи? У кого-б побачила вона на очах сльози?

Тоді заходжувалась Улита гамувати матір: — Не плачте, мамо, — така вже моя доля!

А як упало господарство у Дубів! Старого не було у млині сидіти, туди ходив Антін... А де найлучше випити, як не в млині? Інші старости добре підправлялись, походивши з громадською калиткою, а Дубови боком виперлось старостуванє.

Що бабі, то й громадї! Антін однаково жив: як дома, так і між людьми. Одного побив, другого, а там дуже й розлакомився. Його гамували й дома і в громадї. Так куди вам!

— Хиба я сам від себе так поступаю! — казав Антін. — Мені приказ дано: „Як що до чого, так і бий!“ Сей приказ староста сповняв акуратно, не розшолопавши своєю головою, що нікому ворогів налигував, як собі.

Уже на другий рік усі ворогували: ніхто й чарки не підніс, а вже добре розпаскудився староста, — треба було пити свою, через се Антін лютував.

— Еге-ге-ге! Дубе, Дубе! щось ти розшумівся дуже! — казали люди.

На третій рік сього нещасливого старостування прийшов із волости приказ: Петрівчанському старості везти рекрутів у город. Як не крутились, як не вертілись, а прийшлося старості їхати своїми кінями. В осени, звісно, яка погода; стало шкода коний Антонови, і він поїхав сам один, не взявши й хлопця з собою. В городі пробули три дні. На четвертий день Улита нудьгувала... Ще з досвітку вона почала думати про Антона; чом вона не думала про його вчора, або позавчора, — і гадки не було. Ще й рада була, що „нема крику, тихо в хаті“, а сьогодні коло серця пече, і так важко на душі, хоч би сльози полилися, чи не полєкшало-б, а Антін стоїть перед нею як живий. Тільки не Антін

староста, ні, а той Антін удовець, який він був вісім років перед тим.

— О, мама плачуть! — помітив Павло за сніданем. Колись він був ворогом, а тепер любив мачуху, як не кожен син і рідну любить.

— Еге-ж, сину, плачу! Та сама не знаю, чого сльози ллють ся! — каже Улита, втираючи рукавом сльози. — Така печаль узяла, що й не знаю, що-б робила! — Хозяйка сіла на лаву проти печи, і підперши долонею щоку, а другою рукою лікоть журила ся. — Що то наш батько так довго не їде, коли-б чого не сталося...

— Бач, і дістаєть ся матери від батька, а вони таки шкодують за ними! — подумали всі діти враз.

Тільки Парася трохи розважала Улиту, а як сідала вона за прядку, нудьга її обступала. Вона пішла із хати порати ся коло скотини.

— Мабуть ми, Карпо, молодих волів годуємо...

— Тай мені здаєть ся, що вони молоді для годівлі: тільки виростуть, а гладкі не будуть...

— Щось ми з тобою, козаче, погано хозяйнуємо! — казала Улита. — Гурт наш що день більшає, а хозяйство гіршає!

— І прямо, що „гіршає“! Та щось ви, мамо, сьогодні світом нудите? — казав Карпо, глянувши на неї.

— І сама, голубе, не знаю; тільки побачиш-побачиш, що щось сталося з нашим батьком: отак почувала я себе перед тим, як Варвара помандрувала!

Пилипівчаний день — година, а здав ся він Улиті роком. Не обідавши і не вечерявши, вона лягла з Парасею і не чулась, як заснула, правда, не надовго: за вечір вона мабуть разів три прокидалась, питаючи:

— Чи не приїхав?

А потім того таки добре заснула. Родина повечерявши та помолившись, стелилась уже спати, як загавкали всі собаки, а далі враз умовкли і почали вти.

— Що воно за знак? — хтось спитав, і усі понаїжувались.

Собаки вили чим раз дужче. Хлопці кинулись на двір, а дівчата в малу хату до Карпа. Побачивши хозяйів на дворі, собаки ще дужче загавкали та завили, — разом кинулись до воріт, а люди за ними. За ворітьми стояли Дубівські коні, а на бричці нікого.

не було. Підійшов Карпо до брички, відтіль відгонило горілкою і щось харчало.

— Ну, се звісно! — каже Карпо, і всі подумали: „Батько п'яні“.

Собаки виїдають... поспинають ся на бричку та своє провадять.

— Та не підеш! — кричав Карпо на собак. — Немає мені чим потягти вас; бач, як скучили!

— Винесіть котра ліхтарню! — гукнув Павло.

Узялись до коний; віжки між ними, в болоті і порвані; усе позасисалось та поватягалось; на силу випрягли виморочену та вимучену скотину.

Який страшний був батько п'яний, а дівчата не втерпіли, щоб не подивити ся. Одарка сьвітила, а Наталка полїзла на бричку. Ставши на східці та заглянувши у ящик, дівчина крикнула не своїм голосом:

— Кров! їй же Богу, кров! — І вона впала до долу.

— Яка там кров, де кров?

Усі обступили бричку; Карпо узяв ліхтарню і посьвітив у ящик. „Ой, Боже мій милостивий!“ — прошепотів Карпо тай відвернув ся, бо в очах потемніло; ліхтарню до долу поставив, бо руки зімліли, а серце як стукало: здавалось, вискочить із грудий.

— Убито, батька вбито! — крикнули хлопці враз. Вони все зрозуміли, дивлячись на Карпа. Всі голосили, здіймали руки до неба і стояли навкруги брички, а там на дні лежав безщасний Антін, валяючись у своїй крові. Собаки лизали снасть, живились хазяйською кровю... часом тільки гавкали та вили...

Хто його побив? Де се сталось? За віщо так знївечили людину? Усе пропало, як на сей день! Подейкували, що заробив він собі се старостуючи.

Всі плакали і усі стояли коло брички... Позбігались сусіди на сей гвалт; прийшли й Ключи.

— Не ночувати-ж йому тут! — казав дядько Степан. — Треба щось робити! — І він полїз до Антона, лапнув за голову і вимазав ся кровю... Дядько Степан не бачив ще людської крові, а тут довелось мазати ся нею.

Кров у жилах занїміла, тіло затрусилось, а про те він таки крикнув:

— Цитьте: він живісенський, треба тільки ратувати його!

Внесли Антона у хату і положили долї на соломі. Тут тільки побачили діти страшного батька: із рани на щоці й доси кров

слизила, а на лобі вже запеклась, уся одіж закровавлена... Скільки тут було плачу! Який сум та скорбота обступили Дубівську родину!

— Діти, деж се мати? — спитала тітка Марія.

А мати спала, ніби не в її хаті се діялось.

— Улито, Улито! Устань бо! — будила її тітка Марія.

— Се ви, мамо? Чого се ви прийшли, а діти чого плачуть?

А я сплю та сплю, не висплюсь!...

— Антін приїхав та дуже хворий!

— Хворий? Мій Боже! Я його дожидала й виглядала, а се, як на теж, заснула... — Говорючи се вона вийшла на хату і побачила...

— Антоню мій, голубе! — І як сніп повалилась на груди неживого чоловіка.

Діти побачивши, що й мати упала, підняли такий плач та галас, що вся Петрівка збіглась. А Улита, коли хочете, таки щаслива: що в неї було-б, як би вона не заснула перед тим хоч на годину? Була-б здуріла, а тепер тільки зімліла! Її водою відлили.

Прийшовши до пам'яті та почувши дитячий лемент, Улита почала гамувати та голубити дівчур. Вони повлазнили до матери, бо мати сиділа коло побитого, не маючи сили підвестись на ноги. Дітий благає не плакати, а у самої слізови так і ллють ся... Де там уже не плакати!

— Друже мій, хазяїну мій, як же тебе знївечено та покалічено! З ким ти бив ся? Хто тебе так порівав?!... Пораднику наш, як же ми без тебе в світі проживати-мем? — припавши до грудий голосила мати.

Доси діти боялись підходити до батька, а тепер хто ноги, хто руки цілував, а мати слізми рани умивала, і всі голосили.

— За попом би поїхати! — казав хтось із старих.

— Та вже поїхали!

— Хто поїхав, Горпино? — спитала Улита.

— Карпо та Павло, вони зараз же перепрягли коні та й поїхали...

— Бач, вони вже й поїхали, а я все висиплялась! — казала Улита, обмиваючи рани та гамуючи кров.

Антін тільки дихав, а на виду був жовтий як віск.

Пилипівчана ніч годиною здалась Дубам. Ще тільки сіріти почало, як повернув ся Карпо.

— Приїхали... привезли! — казав Пилип увійшовши в хату. Усі повставали, понасторочувались, щоб то кланяти ся, як увійде піп, коли замість його з'явив ся фершал.

— Та се ви, Петро Семенович? — підскочив до його дядько Степан.

— Та я-ж, хіба не пізнаєте, дядьку Степане?

— От і добре, от і спасибі вам, що приїхали!

— Й правда, що спасибі! Хіба піп такого сповідати-ме?

— Ратуйте нас! — кричала Улита, простягаючи руки до фершала.

— Та чого-ж я, тіточко, й приїхав, як не допомогти! — відповів він. — Тільки душно в хаті; топіть по трохи! Добре, що хоч долі лежить, а то-б ви його задушили: на що стільки людей?

— Бач, який: тільки на поріг, зараз лаєть ся! — думали люди, тікаючи один за одним.

Фершал у нас був тутешній родом, аж у волости тільки жив! і людина був нічого, а увійшовши в хату до богача, зовсім гарний став.

— А-а-я-я! — казав фершал, приступаючи до хворого. — До чого достаростував ся ти, Антоне Трохимовичу?

Аж фершал довідно доглядів ся, що були рани і на плечех, де сорочка прикипіла до тіла; на щоці треба було зашити.

— Не вбивайтесь даремно, Улито! — казав фершал. — У середині в його усе ціле (сьому у нас ніхто не вірить, щоб можна було знати, що робить ся в середині людини). Годуйте його добре: варіть зупу курячу, пражте молоко та заливайте! Багато крові із його вийшло! — кінчив фершал. — Через те такий слабий;

Улита не відходила від хворого, не спускала його з очей. Тітка Марія зайшла до Дубів на другий день, там тільки що пообідали і всі в один голос поскаржились, що їх мати з учора нічого не їсть.

— Чи не здуріла тобі мамка! — каже тітка Марія. — Зараз мені стунай їсти; бачу, молодець, мало тебе били: доси не вивчили терпіти; а як і справді Бог смерть дасть, тай ти до його в гріб ляжеш?

— Не кажіть так, мамо, я не хочу!

— Чого-б ти не схотіла! — відповіла тітка Марія, простягаючи руки до Парасї. — Іди до мене, моя дитино, бо твоя дурна мати сама пропаде й тебе заморить! Сказати-б — сама,

а то ще й дитину годує! Умийте її, діти, та нагодуйте! А дітям того й треба!

— Чого се ви мене обступили, як грішну душу? — казала Улита дітям, дивлячись на них заплаканими очима. — А ти, Горпино, не трудись, бо... не хочу я їсти!

— Так поведіть її, діти, та погуляйте, коли вона вже засиділась...

Гуляла Улита мабуть з годину... Ще більше серце надірвала: нічого не мило, нічого не треба, а що робить ся, все не так!

Увійшовши в хату, вона посьорбала чогось, щоб матери догодити, тай не знала, де себе подіти, бо мати сиділа біля хворого.

— Ляж, Улито! — казала тітка Марія тихо та любо. — Я не відійду від Антона! — І вона вдарила по подушці, поправляючи її.

— А постіль де? У запічку, в ногах хворого. Хиба Улита не щаслива?

Антін поправляв ся дуже помалу: тільки у тиждень він міг лежати на боці, тільки тепер почали гоїти ся рани на спині. Мабуть легко позбути ся крови, та дуже важко придбати її. Правда, Антін був здорової натури: тіло його не ятрилось, так на силах дуже впав. Фершала до його возили що третій день. А як зраділа Улита, почувши, що приїхав старшина відбирати староство від Антона. Боже! ніби янгол хату перелетів, так вона зраділа панам. Приймала і шанувала їх Улита, як могла, як зуміла, та все допитувалась, чи ще ходити-ме Антін старостою?

— Та тут время вже коротке! — казав старшина. — Доходить і кандидат, а з нового року другий заступить!

— А от що, молодець, зроби! — каже писар. — Діло заводь: хиба можна прощати такі речі, хиба можна так нівечити людину? Треба шукати винуватого!

— Добродію! — каже Улита. — За три роки так ввірились мені сі діла, так доїли вони до живих печінок, коли-б, Господи, підвів ся, та нехай здоров зносить, що заробив; не хочу я більше сих діл!

Пани забрали медаль, печать та книгу і віддали се все кандидатови.

Улита була така рада та весела, як пішли пани з староством, що заходила ся жартувати коло хворого: — Теперечки, дядьку, видужуйте, та будемо щось робити, — годі вам панувати!

— І я кажу: годі! Будемо знову мужикувати! — відповів Антін стогнуци. — Коли-б Господь підвів!

Почав підводити ся Антін тільки перед новим роком, а до пам'яті прийшов аж весною, як пішли сїяти.

Саме на Стрітенє прийшов за Антоном десятник, щоб він ішов у громаду, бо щитати-муть його.

— А й справді! — кинулась Улита. — Ще-ж на йому й гроші є?!

Гуляючи під хатою можна було чути, як у громаді казали: „Я-ж тобі віддав!“ „Ти-ж від мене відобрав!“ — то-що...

Улита сиділа на призьбі і слухала, а громада усе „цок та цок“ на щотах. Був і розхід. Тільки що року й віставалось що небудь на старості: коли п'ятнацять, а коли й двацять, а з третього року ще більше... Нарешті того з Дуба правили шістьдесят сім карбованців і дев'ятьдесят три копійки.

— Так скільки кажете? — спитав Антін.

— Всіх с тебе следует получить Петровскому обществу шестьдесят сем рублей і дев'яносто три копійки! — відповів писар. — Вот тебе на замітку! — І він написав на папірчику: „67 р. 93 к.“.

Взявши папірчик, Антін простяг ся до дому; Улита вийшла йому на зустріч, бо як не прислухалась, а почула тільки „шістьдесят“.

— Скільки там грошей правлять?

Антін мовчки подав їй папірчик.

— Ой, Боже-ж мій! — застогнала Улита, дивлячись на „замітку“. — Чи знайдуть ся у нас такі гроші? Деж вони візьмуть ся? — спитала Улита, ідучи в хату. За нею пішов Антін, Карпо, Горпина, усі діти великі і малі.

— Аж от коли староство, брате, вилазить боком! — казав Антін до Карпа, сідаючи на лаві.

Улита дістала зі скрині гроші і положила перед Антоном, а сама відійшла.

— Почисли, брате, скільки їх тут є?

Карпо став числити гроші, а діти обліпили стола: малі бігали поза спинами і стромляли свої голови між великих. Павло, Одарка та Наталка читали „замітку“ і дивувались. Улита з Парасею сиділа у запічку і сумувала. Як блискавка мигнули перед нею п'ять років щасливих і як віл у ярмі повзало старостуванє... Скільки бійки, лайки й усякої неправди пережилось... А з грішми

що він робив? Не так, як колись було, що супруги знали вхід і вихід кожної копійки; вони радились між собою, за що продати і за скільки купити; гроші були на схові в Улити. Теперички не те: Антін гроші носив при собі, ховав ся з ними, як з чим добрим. Ніхто не знав, скільки він узав за воли, чи за хліб! Нї разу за три роки не числили ся гроші! Скільки губив він їх, скільки виймали у п'яного, а скільки пропито?!...

— П'ятьдесят один карбованців і трицять копійок! — каже Карпо.

Як крізь сон почула Улита, а через те запитала, і Карпо промовив:

— Деж ми решту візьмемо? — спитала Улита.

— А у тебе нічого немає, Улито?

— Їй же Богу, ні копійочки! Я тобі всі віддала!

— Та чого ти божиш ся? Хиба я й так не повірю! — казав Антін кривлячись, бо соромно йому стало. — Я тільки не знаю, як я з громадою розійду ся?

— Трохи заплати! — казала Улита сякаючись. — А то може-ж таки повірять?

— Скільки-ж мені віднести, Улито?

— Бач: тепер Улито та Улито, а як я коли прошу тебе, то не слухаєш! — І її трошки лекше стало на серці.

— Порадь мене, голубонько, при сій пригоді! — благав Антін. — І жити-мемо знов, як колись жили!

З дитиною на руках Улита підійшла до стола і почала на ново розбирати, скільки довгу, скільки гроший є.

— Не можна-ж нам зістати ся без копійки при хаті! — каже Улита. — Віднеси сорок, ну, та ще візьми одного на копійки, а скільки зістанеть ся?

— Двацять сім карбованців, мамо, ще буде на нас! — вставив і Пилип своє слово.

— А сі, кажу, може повірять тобі до ярмарку, чи що? — каже Улита.

— Нї, тільки не до ярмарку, бо хто його знає, що ще буде з нашими волами! — каже Карпо. — До Покрови просись, Антоне!

— Коли дає зараз сорок, то на Покрову, щоб віддав двадцять, тай буде з його! — казав дід Михайло, що колись поставив старостою. — Далось воно йому й так знати!

— Так воно й буде! — казали люди.

Громада пристала на пораду діда Михайла і подарувала Антонови трохи довгу.

— Спасибі вам, люди добрі! — казав Антін, знявши шапку. А як серце боліло Антонови після сих слів; ой, ішов він до дому дужий і відважний, бо чув у собі якусь силу. Ідучи до дому Антін кляв ся і божив ся, що до віку не пити-ме.

— Ну, дружинонько моя! — казав Антін, увійшовши в хату. — Скінчив я староство, а враз із ним, повір мені, пропаде наше безголове: зарікаюсь в останнє пити, чи чуєш, Улита?

— Чую, друже, і вірю! — відповіла Улита.

— До віку не пити-му і дітям закажу!

— Як не старостувати-меш, то й не пити-меш, я се добре знаю! — раділа Улита.

— Та ні, ні, не ходити-му вже; я теперички вільний козак! — казав Антін.

— А набувати тебе не заставлять? — спитала Улита.

— Ще що вигадай! — огризнув ся Антін.

— А отже, як служать у строку, чи там у году, а потім ще набуває тай набуває! — каже Улита. — А ти довго-ж ще й хворів...

— А тут не так: до нового року мені строк, а тепер, бачиш, Чайка заступив?

— Ну, може настановлять тебе десятником, або що? — запитувала Улита крізь сльози.

— Та не вигадуй, Улита, Бог знає чого, а слухай, що кажу! — промовив грізно Антін. — Зарікаюсь пити до віку, де-б я не був, чим би я був!

— Боже тобі поможи, Антоне, здержати твій варік! — казала плачучи Улита. — Ти й сам добре знаєш, як Бог карає тих, хто не сповняє своєї клятьби! — Улита зовсім плакала, сховавшись за Парасю.

— Чули, діти, тай ти, брате, з жінкою, що я сказав? — спитав Антін.

— Чули, тату, чули! — відповіли діти.

— Чули й ми! — казав Карпо з Горпиною.

— Так будьте свідками перед Богом і людьми, — каже Антін, — тай ще памятайте, що винен я у громаду двацять карбованців, щоб невідмінно віддали, як я не доживу!

Антін помолив ся до образів.

— От що сьогодні зробимо! — казав Антін до Улити. — Піду я по батьків, тай ще по добрих людей, попрошу їх до себе на бесіду, тай погуляємо, як давно вже не гуляли люди в нашій хаті!

— І правда твоя, Антоне! — відповіла Улита. — Піди по людей!

Усі діти чмелем загули, зрадівши, що у них буде бесіда.

— Ой, Боже-ж мій! — каже Горпина веселенько, ще й головою мотнувши. — Сеж треба порати ся?

— Що, мамо, варити-мемо на вечерю?

— Та треба-ж чим небудь людей прийняти! — відповіла Улита.

— А я самоваря поставлю! — каже Пилип.

— А ти його вчора чистив? га? — спитала Одарка.

— Чистив! А чого-ж ти: „Липочка та липочка!“ Який я тобі „Липочка?“ — Всі сьміялись.

— Ні, Пилипе! — каже Улита. — Ти підеш по Настю та Кирика (так звав ся Настин чоловік).

Всім знайшлась робота і кипіла вона у кожного. Далі жите у Дубів ішло щасливо.

— Добре й багатіти, як у них своя капелія! — казали сусіди, дивлячись, що у Дубів знов налагодилось господарство.

У Дубів було до чого руки приложити, та до того ще й гурт, а працювати їм не вчити ся. А як же й роки випали урожайні, то були вони пани над панами: поденщини та строків не знали, а дома собі проживали. Тільки прозивати їх стали Шрамами: на лиці у Антона зістав ся довгий рубець від рани. На хозіяна казали Шрам, а на Улиту Шрамиха; як їх дівчина виривалась, на неї — Шрамівна, а на хлопця — Шраменко.

Часи старостування доїли до живих печінок, так глибоко в'їлись в душу й серце Дубам, що вони з сього часу почали числити роки. На другім році оженили Павла; взяли із Вербівки далеку родичку Горпини — Явдоху Раківну.

— От коли поєднались Дуби з Раками! — жартували сусіди.

Через рік Антін та Улита стали дід та баба. На третім році віддали дівчат. Одарка пішла за Григора Ключа, далекого родича Улити. Сій парі усі були раді.

А Наталка зовсім пішла із Петрівки. Улита дуже жалкувала і довго сперечалась, не хотіла далеко давати.

— Мамо, у них є бричка і добрі коні; я їздити-му до вас у гості! — каже Наталка, піймавши Улиту на самоті.

— Бач, яке добро? — каже Улита. — Ти його жалієш, а воно на що зорить ся; так іди-ж з Богом, коли така esi!

— Як же мені вам, мамо, сказати, що я полюбила? — думала Наталка, пильно дивлючись на матір.

Так то розпарувались Улитині близнята. А далі посипались діти: у Улити, Горпини і Явдохи. — Ого-го! у Дубів завелось! — жартували люди.

А ще далі Дуби почули, що їм тісно на батьківщині, — се раз, а потім таки Карпови з Горпиною хотілось бути справжніми хазяями: як живеш з старшим братом, то все здається, ніби у сусідах... А як Антін старший, то йому треба було виходити, а Карпови зіставати ся на батьковім дворіщі. Антін почав прохати у громади ґрунту на оселю.

— Се таке, що треба! — сказали в громаді і відвели шматок пустиря в кінці слободи.

Ся місцина звала ся у нас хутором, і дуже чудно було Дубам тут оселяти ся. Діло було весною, коли усі люди живуть на вулиці, а на хуторі теперички зовсім пусто. Дуби і Дубинята побували на новім дворіщі, і нікому воно не подобалось.

— Погано там буде! — казали діти.

Підстарші сумно дивили ся на дітей та дивували ся про себе.

— Бач, і вони таки розуміють!

А старі так прямо журили ся.

— Що робити, стара? — питає Антін.

— Я таке надумала, що й не знаю, чи його казати, чи мабуть краще мовчати! — каже Улита.

— Мабуть краще казати! — допитував ся Антін.

— Піду я до батька та прохати-му: нехай продадуть нам свою оселю! — каже Улита. — Як би продали...

— Бог би з тебе говорив, дружино! — вирвав ся Антін.

— І я піду діда прохати! І я піду! І я, я! — закричала дівтора.

— Сядьте! — крикнула на них Улита. — Однаково що року город наймають, а дворіще буряном заростає! Так піти, чи що?

Антін не чув її питання: він пильно дивив ся на її вроду та міркував, якою то скотиною треба бути, щоб знущати ся над вірною дружиною.

Улита промовила своє питанє.

— Та Боже тобі поможи! — відповів він.

Улита з Парасею пішли до діда та до баби на пораду.

Парася була дуже втішлива дівчина: не даремно її любили старі й малі.

Оселя дядька Степана була простора, старої займанщини, коли було вільно займати ґрунт і землі брати, скільки треба.

— А що скажеш, Маріє? — спитав дядько Степан, вислухавши Улиту.

— Щож я скажу! — відказала вона. — Як ти думаєш?! Може справді нехай становлять хату: після нас чужим дістанеться!

— От що, сину! — каже дядько Степан до Улити. — Продати не продам! Коли ми віддали тебе з порожніми руками, то дарую я тобі нашу оселю, нехай Дуби знають, що й ти принесла їм що небудь! Чи правду я кажу, Маріє?

— Та вже-ж! А то як заберуться на хутір, скучно нам буде!

— То піди-ж, молодице, за Антоном, та ми з ним побалакаємо! — казав батько.

— Так спасибі-ж вам, тату, тай вам, мамо! — казала Улита, кланяючись батькови. А потім вони поцілувались, а Улита ще й чолом дала, ніби хотіла сказати: „Моє буде зверху!“

— А я у бабусі гуляти-му! — казала Парася, присовуючись до бабусі.

Дядько Степан видав бумагу, що віддає свою оселю Дубам.

Павло з Пилипом добули книжку, де був плян якоїсь хати, і почали плянувати. Зразу батьки сьміялись, а потім і самі поприставали хто куди: Улита держала руку Павла, а Антін за Пилипом тяг. Усі хотіли одного, щоб хата не ділилась на дві половини. Спорили лише про те, де бути кухарні та кімнаті.

— Одна така велика? — питає Пилип.

— Ну, дві кімнати зробимо! — відкаже Павло.

Як збіжась, так і заспорять. Скільки вони паперу перевели!

— К бісовому вас батькови! — каже Антін. — Так папір переводити; щоб завтра привезли піску, тай плянуйте на йому!

От коли робота була малому і старому. Нарешті таки доплянувались.

На однім кінці подовжньої стіни мав бути рундук і надвірні двері; від сих дверей вуличка до противної стіни; поуз сю стіну

подовжня вуличка, а з неї йшло двоє дверей у кімнати; відсіль же топилась груба, що була поставлена між кімнатами.

— Ти ви-ж, хлопці, й комору причепить тут де небудь! — каже Улита.

— Правда ваша, мамо! — відказав Пилип. — Біля малої вулички, а двері пустім проти дверей: із кухарні прямо у комору!

Як бачите, хлопці напутали: крім кухарні, де тільки обідали, була кімната старим, а друга задля Павлової родини, ще й чистий куточок про чужого чоловіка. Правда, вуличок багато, а тікати нікуди, як не дай Боже пожежі; погано й те, що не коморою поставили проти лютої погоди, а довгою вуличкою: хата була-б теплійша.

— Ну, молодці-хлопці, що випутлялись із двох половин! — казали сусіди і я за ними.

Осінь на дворі: краса і радість селян! Тай ще випав гарний день: у ранці лиличка була, а з половини дня виглянуло сонечко, уже воно мало сховати ся і на прощання ясно-преясно засяло; і тихо було, дуже тихо. В Петрівку в'їхала крита бричка з черницями. За осінь не одна така бричка відвідає нас. І кожен раз аж серце щеміло у Ключів... Дядько Степан не став балакати з ними, а по первих утік від них, а далі... До всього привикає людина, привик і дядько Степан зустрічати черниць і подавати. Тітка Марія не пропускала ні одної брички, ні одної черниці, щоб не розпитати про дочку. В'їхавши в слободу, ся бричка не знала куди піткнути ся. До Ключів би прямувати... Так хто його знає, чи стидно, чи страшно було, а тільки вона вдарилась до Дубів, шукаючи сестру, і нагодилась на Горщину; ся повела її на нову оселю...

— Мамо, я вам гостю привела! — казала сьміючись молодця до Улити, що сиділа під пічю і чистила картоплю на вечерю.

— Спасибі, голубко, сідай у нас тай ти погостюєш! — казала Улита, поки черниця хрестилась та поклони відмахувала.

— Здрастуйте, сестрице! — процїдила вона, кланяючись Улиті. Ніби десь за стїною промовив знайомий голос. В очах потемніло, руки попадали.

— Варвара!? — ледви промовила Улита. Вона не змогла встати і лише на силу руки простягла до сестрички.

— Нет, нет: я тепер раба божія Меланія! — казала черниця, хоч її ніхто не слухав.

Тільки придавивши сестру до грудий, Улита почула в собі силу, і все разом полилось: сльози, плач, лемент... А далі ховаянка встала і почала носити по хаті гостю як дитину, цілючи і обливаючи її сльозами...

— З того світа, чи що, сестричко, з'явилися ви до нас? — питала Улита, плачучи.

Плакала й Варвара, та думала про себе, чи пустить сей ведмідь її живу.

Улита не знавши ні голоду, ні холоду, в тілі була (давай її Боже на здоров'я), а щоденна праця виробила силу. Улита була правдива молодиця, а Варвара — тріска, та ще й жовта на виду; очий не бачив, бо вона все дивилась у землю: „Стидно дивити ся людям у вічі!“ — кажуть черниці.

— Пустіте, сестрице! — проговорила черниця.

— Як на теж батьків немає дома! — казав Антін. — От хто зрадіє, так се мати!

— А де же родителі? — спитала гостя і їй стало легше на серці, що незабаром батька побачить.

— Та поїхали на ярмарок, а там і в Семенівку до тітки Явдохи!

— По прежнему, значить — їздять в гості, раз в год! — голоснійше вже сказала черниця.

— Еге-ж! по старовині! — відповів ховаян.

Від сїєї розмови всі поторопіли, бо почули, що з ними балакає чужа людина.

Улита кусала губи, щоб не вилаяти ся, аж утїкла з хати, як почула, що Пилип штокає з тіткою; а далі подумавши добре, промовила до себе: „Бог з нею, вона зовсім чужа нам!“

— От бачте, мамо, добре я зробив, що відмежував світлицю! — казав Пилип за вечерою. — І є де спочити матушці з челядю!

— Щож ти, Пилипе, все розпитав матушку про монастирське житє? — спитала Улита.

— Де вам, мамо, усе! — відповів Пилип. — Там мабуть і за рік не переслухаєш, як там у них...

— Чи не думка й самому в монастир? — перебив його Павло, відламуючи хліба.

— Се вже навряд! — каже Антін. — Як вийде на вулицю, то всі дівчата покотом ідуть!

— Та він хіба в ченці? — каже Павло. — Він між черниці...
 — Отсе так! Сьому й я повірю! — сьміяв ся батько, а за ним усі.

— Павлови мабуть! — огриз ся Пилип. — Голодній кумі хліб на умі!

— А ти думаєш, я-б не пішов у монастир? Тільки з Явдохю! — каже Павло. — Сам не хочу!

— Бач, чого схотів?! Ще й з Явдохю...

Знов усі сьміялись.

— А чом не йти в монастир? — каже Павло. — Бач, якою бричкою та якими кіньми їздять?

— На хозяйстві таке добро наживеш? — кінчав він.

І на другий день не було старих Ключів дома. Гостя дуже турбувалась і не знала, що робити. Пилип цілий день був з тіткою черницею; він більше її розпитував та дещо й розказував. Розмовниця дуже здивувалась, почувши, що дід подарував Дубам свою оселю.

— А землі він вам ще не подарував? — кинулась вона і пильно дивилась на небожа, забувши чернечий звичай.

За вечером Пилип розповідав, як журять ся бідні „тьотя“, що мабуть вони поїдуть далі, не побачивши бабусі.

— Нехай поїде котрий за матірю! — казала Улита, ставляючи на стіл миску. — Вони там з тиждень проведуть...

— Ти бачиш, що ми розпочали покрівлю? — відказав Антін. (Саме тоді повітку перекривали).

— Та я вже вийду до вас! — відказала Улита.

— Ну, хіба що так: мені коний не шкода, аби наша робота не стала!

Улита дуже мало балакала з сестрою, а більше з боку її розглядала та прислухувалась. Не подобалась мужичці ні мова чернеча, ні їх погляд, ні постава: їй здавалось, що сестра ще гордїйша стала. Між черницями Улита побачила не молоду вже, низеньку та товстеньку жіночку. Звали її черницею Варварою, вона то й розповіла Улиті про монастирські сестри.

— З початку вашій сестриці було дуже добре! — казала тітка Варвара. — У матушки ігуменї днювала й ночувала, у неї-ж їла й пила, а все за голос! Дуже вона хороше співала, як прийшла! Потім стала спадати з голосу, стало їй гіршати, а тепер зовсім не співає! Тепер таке, що на матушки-б треба, та ні з чим!

— Та сестриця-ж добре грамотні! — перебила Улита.

— За се її наш народ любить! — казала далі черниця. — Прочитає, як ніхто! Та сього мало! Положи три тисячі, тай будеш мантейною!

— Аж три тисячі!? — крикнула Улита.

— Менше не буде! А де їх узяти? Народ тепер, самі знаєте, який повів ся: на денці виносить, — часом обійдеш усю слободу, на карбованця не здадуть, а про гроші і казати нічого: нема їх ні в кого! Може ви чим допоможете вашій сестриці? — кінчила тітка Варвара.

— Я? — не стямившись крикнула Улита. — Чим же я поможу? — А серце у неї так забилося, що думала вона, вискочить із грудий.

— Грішми, сестрице, грішми! — казала тихенько тітка Варвара.

— Де у нас ті гроші узяти ся?

— У вас хозяйство, слава Богу! — казала далі черниця. — Потягнути ся можна, сестрице!

По сій мові Улита стала тікати від черниць, а рідна сестриця ніби помякшала: дітий брала на руки і гостинців задля них знайшла. Чим більше припадала сестриця-черниця, тим більше холонуло серце Улити і вона чогось бояла ся.

Почувши від Улити її розмову з тіткою Варварою, насупив ся Антін.

— Не малої треба! — казав він. — Мабуть усю слободу нашу продай, то й то не набереш трьох тисяч!

Антін правду казав: як з'убожіла наша Петрівка, про се було писано.

— У мене нічого віддати черниці! — кінчив хазяїн сердито і вийшов із хати.

— Се я й сама добре знаю! — думала Улита.

Пилип застав діда й бабу на місті. Вони-б-прогостювали ще з тиждень; у свояка хата тепла, самі вони люди добрі, а дома діти не плачуть, то їм й байдуже було...

Рівко вразила вістка про наїзд дочки-черниці старих Ключів.

Дід Степан вискочив із за стола, де обідав; кинувши ложку на стіл, він бігав по хаті, кричучи:

— А вона тут, вона приїхала! Я розкажу їй, що вона наробила, покинувши нас; нехай знає, як ми бідували та горювали!

Скільки плакали за нею, а вона нічого того не знала, за муром монастирським сиділа! Їдьмо, зараз же їдьмо! Чи ти не здуріла? Що тобі Бог дав? — казав дід до баби, що стояла на вколішках серед хати, простягнувши руки до образів. Вона плакала, сьміялась і Богу молилась. А далі тітка Марія ридала, що побачить рідну дитину. В силу велику угамували ховяї своїх гостей і розраїли їхати сьогодні. А особливо не хотів їхати Пилип, як побачив, що його коні боками носять, а на мішанку й не дивлять ся: так він їх заморив, — коні молоді та горячі запряг, а дорогу підмочило.

Увесь час після обіду і вечері Пилип відповідав на питання баби про дочку-черницю і розказав, що в голосу зпала і гроший багато треба.

— А я не казав їй, поганій дитині, що ходити-меш по-під віконню!? га? — гримав дід. — Не на моє вийшло? А що? Се вона приїхала по ховяйство? Думала, пропав уже я? Ні, дочко, підожди, не получиш ані пів грошика, хиба отсих два кулаки тобі дамо!

Страшний був дід: сиве волосся на голові і бороді настобурчило ся, очі горіли огнем. Він стояв серед хати ледви освіченої лампою і розмахував кулаками; йому увиділась погана дитина, перед нею він і кричав:

— Геть від мене! Не дитина ти мені більше! Ти знайшла собі лучшего батька: п'ятнадцять років прожила коло його, там і живи, а про мене забудь!

— Та опамятай ся, старий! — казала тітка Марія. — Що говориш? Молись Богу та лягай спати! Завтра-ж, знаєш, у досьвіта рушимо!

— Знаю, знаю! — казав дід і сів до стола. Він довго так сидів похнюпившись, а потім ліг і заснув.

Усі поснули, не спала тільки баба Марія... Кільки разів вона молилась на вколішках, а сльози не висихали; часом їй увиждалась дочка-черниця коло неї: вона горнула її до себе, цілувала, а потім опамятавшись, бігла під образи і щиро молилась, щоб Бог не відняв у неї пам'яті. Ся ніч здалась їй довшою тих п'ятнадцяти років, що вона ждала свою дитину.

Проспівали другі півні і Марія не втерпіла, щоб не збудити сестру. Довго вони шепотіли, а далі заходились коло печи. Наварили і снідати й обідати. Почали будити мужиків. Пилип

роскошував на хозяйських подушках і зовсім не хотів прощати ся з ними.

— А се я до вас, Степане, в гості збираюсь! — казала хозяйка до діда.

— А щож? їдьте! Сідайте з Марією на коні тай з Богом! Побачите черницю, бо ви-ж її ще давнійше бачили, ніж ми! А я волами посурганю; застану — добре, а не застану — друге добре, або ще й лучше, а то бува ще й нагрішиш! Я її давно вже поховав, то й не хочеть ся зустрічатись на сім світі!

— Та годі бо тобі! — казала бабуся Марія. — По вчорашньому буде?

— Коли годі, то й годі! — І замовк дід.

Сестри досвіта вибрались; дід же Степан виїхав дїждавши ся дня. Ще й за слободу не виїхали, як бабуся Марія постелилась на бричці і лягла спати.

Вивівши воли за слободу і випрямивши їх на дорогу, дід Степан поліз на бричку. Важко було на душі у діда, а серце щеміло; плакати чи що хотіли старі очі. Ще й до того мигичка розбиралась; вітер холодний зривав ся. Надівши сіряк на кожух, а відлогу на шапку, дід ліг у бричці спиною до вітру. „Аби мені борозного було видно!“ — думав бідолашний батько. Звісно, старий, тай про стародавнє думає. Йому згадалось, як він гнав ся конем у Троїцьке, думаючи там знайти дочку, як він трусив матушку і то-що: аж поки не сів на коня. А далі дещо йому розповідала стара... На другий день його застали під тим же возом у горячці, прохворів він більш двох місяців. Часем зривав ся і біг із хати кричучи: „Варвара в огні, Варвара горить!“ — і біг сам не знає куди. Сіно люди докосили й хліб зібрали. А я й молотьбу прохворів, тільки к Семену підвів ся, а сили вернулись аж зимою.

— Ти добре коний поправила!

— А! як би ти знав, скільки я плакала над ними! — відказала тітка Марія. — Подивись лише, скільки сіна немає!

— А що ти з землею зробила?

— На скіпщину віддала, Антін узяв!

— То нехай він і коні купить: уже мені з ними не водити ся!

— Я-ж тобі винен п'ятьнацять карбованців, казав тесть, як сторгувались за коні, — то відбери собі!

— Нехай заставляю! — відповів Антін.

Думав уже зовсім не хліборобствувати; скіпщиною була думка жити, так скучно зробило ся: купив воли і потягло ся сумне, самотне житє. Добре зробив, що зятеви дворище віддав, хоч внуками втішав ся. Скільки разів просив Марію: „Розкажи, як ви-провадила дочку?“ Так: „Нї й нї!“ А вона її вирядила! Вона, сучисько! Стану допитувати ся, вона в сльози: „Ти мені не віриш!?“ Шкода, що я не додивляв ся до їхньої одежі: перебрав би одєжу... Де та, де друга? — Нема! — Ага! сеж ти віддала її? Раз притьом бачив на старій ту спідницю, що вона носила. „Сеж Варварина спідниця?“ — питаюсь. А Марія зблідла як стїна. „Де Варварина, чого Варварина? Гїй на тебе! Хиба забув, що ти набрав нам обом однакового?! Ще-ж я тебе тоді лаяла, на що ти набрав і мені дорогого: мені-б можна чого небудь дешевенького... я вже стара!“ І більше тієї спідниці я не бачив. Горе моє, що не знаю їхньої одежі, а то-б я дізнав ся... То матїнка відрядила доню. А зараз, чого вона так ушкварила? Ще й сестричку, таку-ж тіпаху як і вона підтибрила? О, кодро! І тож думка: старий дурень нічого не тямкує...

Ще-б довго мабуть марив отак дїд, як би не стали воли, а він не вдарив ся головою у передок. Піднявшись на руках, дїд як божевільний дивив ся кругом себе, бо не міг розпізнати, куди завезли воли.

— Дядько приїхали, їй же Богу, дядько! — кричала молодиця, біжучи відчиняти ворота.

— Так я у Кам'янці? — думав про себе дїд. Він анї ворухнувся, аж поки воли не проїхали двір і не приступили до ясел; вони були із сього хазяйства і тільки на сїм ярмарку виміняні. З половини дороги вони звернули у бік і приїхали до дому, а у Петрівку зовсім і дороги не знали.

— Здоров, небоже! — казав дїд чоловікови, що випрягав його воли. — Отсе приїхав до тебе, голубе, могорич пити...

— Спасибі, дядьку, що приїхали! — відказав небїж. — Вицємо!

— А дядина-ж де? — питала хазяйка. — Бачте, дядини й не привезли!

— Еге-ге! Твоя дядина, голубонько моя, на таких жеребцях утікла від мене, що не догнати мені її до віку!

Дїд гостював тут два дні і все розповів. Щож робилось у Петрівці? Як зійшлись дочка з матір'ю? Що було ціле море.

сліз, плачу і лементу, — про се й казати нічого, а далі що? Не знаю, бо й ніхто не відає! На самоті, тай то вони шепотіли, а прилюдно мовчали, — щож тут почуєш? А як хто запитував їх про що небудь, то так відрізували, що не схотів більше розпитувати. На що вже тітка Лукина (сестра тітки Марії), вона-ж у гості до них приїхала, чи її привезли, тай то втекла до Улити, чи та сама її забрала, бачучи такий привіт. А тим на руку ковінька: зістались у-двох і шепотіли у день і вночі, — про щось радили ся...

Прожили черниці у Петрівці днів чотири, коли не більше, а з тарілочкою не ходили, лише гостювали по хатах. А далі пішла Ключівна „по-під віконню“, як батько кавав, „собак дразнити!“ За нею ходила ще одна черниця, ся носила товсту та велику книжку. Зараз до Антона увійшли, а там тільки що пообідали і усі в хаті були. Увійшовши у Антонову кімнату, черниці прямо до образів, там вони довго молились, поклони били, щось проспівали... Повернувшись лицем до людей, черниця-сестриця промовила:

— Брат Антоній і сестра Улітія во Христі, ви доброе діло сділали: пріютіли нас і наших лошадей! Спасібо вам; я запішу вас со чадами на вічне поминаніє!

Взявши книжку, тут же з'явилось і чорнило і перо, черниця сіла до столу писати; позаписувала усіх живих і мертвих.

— Щож вам за теє, матушко? — спитав Антін.

— С вас нічево, нічево... Вот спасібо, що пріютіли!

Антін положив карбованця і матушка враз його схопила.

— А вот... єще просьба к вам, брат Антоній!

— Кажіть, матушко, я слухаю вас! — відповів Антін.

— Я хочу попрощати ся з Петровчанами, позвольте собрать ся їм в ваш дом!

— Як ти, Уліто? — спитав її Антін.

— Мені здаєть ся, можна, як ти?...

— Можна, матушко, можна! — каже Антін. — Нехай збирають ся!

— Спасібо вам! — Черниця кланяєть ся. — Вічно буду поминать вас у своїх грішніх молитвах!

Помолившись до образів та попрощавшись із хозьями, пішли черниці до людей. Як се коїлось, усі — старі й малі — стояли перед черницями.

В иньших хатах менше молились і нічого не співали, а казали прямо: — Коли хочете, щоб вас вічно поминали в монастирі, заплатіть три карбованці, а як один рік, то карбованця! Замість грошей можна давати: зерно, муку, хліб, крашанки, цибулі, полотна, картоплю і т. н. — усе те, як вони казали: „Дар божий і ми принімаєм з благодарністю!“ — З сією мовою обійшли усю Петрівку хата в хату.

— Я, как здешняя, всегда буду поминать всіх вас, потому й записываю! — кінчала черниця.

А їй хозяї кланялись і раділи, що вони тепер записані у монастирській, великій та товстій книжці.

Над вечір Петрівчани сходились до Дубів прощати ся з черницями. Хто обіщав мірку пашні, той ніс мішок... Не знайшло ся тільки, щоб дали три карбованці, а хлібом віддавали; жінота несла полотна, крашанки і т. н. Ключівна кожному читала, кого вона записала, а матушки усе сортували: зерно у мішки, крашанки в ящики; полотна теж до місця. Часом черниці співали (се й уся шана) народови, що позбирав ся. Звісно, що як співали „Отче наш“ чи „Достойно“, то й ми розбирали; більш того, що нічого не второпавши наші братчики казали:

— Се! се мабуть щось монастирське, бо ми й не попадемо, з якого боку слухати!

А про те усі були раді (крім батька, — його й доси не було) і балакали:

— Бач, наша-ж таки родима мужичка, а сподобилась...

З вечера-ж черниці упаковувались. І скажіть, знайшло ся місце у бричці для всього. Правда, недалеко вони везли; у Чорній Горі, де був базар, дещо продали; хліб печений коням, а крашанки собі зіставили. Тиждень харчувала Петрівка, ще й на дорогу дала їжі і 27 карб. 83 коп. — а усе мало... Дід приїхав в той же день перед вечером, хоч був п'яний, а про те усе добре памятав, та ні слова про дочку-черницю не спитав.

Випровадивши любу дочку далеко за Петрівчанський степ, баба Марія повернулась сама не своя. Улита нераз бачила її заплакану, та тільки сама плакала. Як приїхав старий, тітка Марія почала тяжко здихати та охати; очі не висихають, хоч швидко порасть ся. Так минув день і другий. Дід більш того, що лежав.

— Що се ти качаєш ся, Степане? — питала баба Марія.

— Еге-ж, качаюсь! — відказував дід Степан. — А чого то ти стогнеш? Мабуть прийшла пора моя, пропадати треба, — от-що!

— Що ти, Степане?! Господь з тобою, молись Богу! — засипала баба Марія.

— За мене дочка помолить ся!

— А ти думаєш, ні? Боже, як вона молить ся!

— Їй ніщо тепер робити! — каже дід.

— Тай горе-ж їй бідній; яка вона безщасна! — каже баба, а дід мовчить. Баба плакати починає. Дитини шкода, що їй казати, тай дошкулити діда нічим не можна було, як слізами.

— Погано, Ганно! — казав дід, ледви підвівшись на хату. Він уже занепав на силах, бо дуже запечалив ся: хотів побачити дитину з того світа, та не зміг. Стільчик стояв коло полу, дід наступив його лівою ногою, а ліктем на коліно обпер ся, сама голова упала на долоню: немичний був дід.

— Ще й як погано! — каже баба, думаючи про своє. — Від свого берега відплила, а до другого не причалить!

— Багато ще гроший треба? — спитав дід тихо.

— Сімсот! — відповіла баба. — Правда, хвалилась, що тут добре здарили; казала, що піде так не жертвували!

— Бідна, бідна Петрівка! — бубонів дід. — Ще довго має ходити?

— Уже потребували в монастир, а вона не дібрала...

— Ще й багато добирати... Поклич мені Антона!

— А нашому дідові погано! — казала баба Марія, увійшовши у хату до Улити. — На виду жовтий став!

— А вже-ж! — каже Улита. -- Хиба даремно ввижались вони мені сю ніч аж двічі: десь ідуть з царини і несуть цілий сніп квіток, а я ніби то й питаю їх: „На що се ви стільки на-рвали?“ — „Квічати ся! Хиба не знаєш?“ — відказали вони мені тай пішли у хату.

— Се вас на щось кличе, Антоне!

— Мене? — спитав Антін. — На що се я йому здав ся?

— Не знаю! — каже баба Марія. — А се післав мене!

Антін враз же зник ся і пішов до тестя. Увійшовши у хату, побачив діда долі, він лежав ниць, а лівою рукою обняв стілець.

— Що се ви, тату?

— Поможі, сину! — пропищав дід.

Діда підняли, роззули і роздягли; він сьогодні ще порався коло скотини, а се положили, щоб більше не вставав.

Дід продав Антонови наділ за сто карбованців.

— На! — казав дід до баби, узявши „катирилку“ в руки. — На! та відішли їй! — За слізми не сказав дід більше нічого.

— Улито, твоя корова; пам'ятаєш, як ти пішла в строк! — Дід залився слізми.

— Татусю, голубчику! — ридала єдина дитина. — Що се ви робите?

— З світом прощаюсь, сину! — казав через силу дід. — Поки треба було, жив, а тепер ви поживіть заплативши добре; дочкам твоїм а моїм внукам по вівці дарую! Чи чуєш, стара? Або ні, де там!... Антоне! піди за старостою та ще двома чоловіками! А ти, Улито, матери доглянеш...

При людях приказав дід, щоб Антін забрав корову та овець. Чи казати, скільки Улита плакала?... Як брала баба Марія гроші з рук у діда, то плакала і тричі його поцілувала; як же почула про корову та овець, так і скажніла: дуже сердилась, а про те змовчала.

Не довго дід качався; нікому не набрид: в той же день і не стало Степана Ключа.

На другий день після похорону баба заходила коло волів та брички, свиний та решти овець; а ще-ж був хліб та паша. Усе заголила баба Марія, усе перегнала на гроші. Крім дідової сотні, вона збила ще двісті п'ятдесят сім карбованців із копійками. Зараз же рушила з грішми до монастиря.

— А дев'ятина батькови, моя дитино, ти сама справиш! — казала баба Марія до Улити.

— Чим же я, мамо, батька поминати-му? Чом же ви не зіставили хоч борошна?

— Бач, які тепер діти настали, а! — кричала баба Марія. — Та ти знаєш, сучисько, що ти краще як на півсотні відвела? Знаєш? А батька у тебе поминати нічим?

— Ну, нехай хліба Антін не пожалує, а горілки я за що візьму? Попам чим платити-му?

— Не знаєш? — злісно спитала баба. — Не знаєш? Вівцю продаси тай будуть гроші, а тобі ще три вістанеться!

— Мамо, мамо, Бога ви не боїтесь! — казала Улита плачучи. — Згадайте, з чим ви мене віддали, як сироту випхали!

— Я тебе віддала? А не сама ти поперлась?

— Ну, нехай я сама пішла, а батьківщини й мені приходить ся стільки-ж, як і їй...

— А-а-а! ти за хозяйством прийшла! — репетувала баба, бігаючи по хаті як несамовита. — Деркача я тобі дам, а не батьківщину; ще мало узяла? Геть, сучисько, в моєї хати! Геть, щоб нога твоя тут не була! Ось я тобі! Ось я... — Баба бігала по хаті, шукаючи деркача.

— Та годі вам, мамо! — обізвав ся Антін.

Тепер лише опам'яталась баба Марія.

— Бач, яка ти є! Бач, до чого мене довела! Вибачайте, Антоне, вибачайте, що кричала; отака вона є! Як ви в нею живете? — казала баба солоденько та усе задом поступилась до порога.

— Не я вас, мамо, до того довела! — відмовила Улита. — Дякуйте первій!

Не чула сього баба Марія. Прийшовши до дому вона принесла гроші до сорочки і в дорогу майнула.

На третій день після девяти, що справляла сама Улита, баба була вже дома, бо до монастиря можна було дістатися чугункою. Баба Марія ходила сама не своя: вона лаяла себе за те, що так покванилась, ухопивши гроші за воли, хліб і то-що, а ще-ж і хата, повітка, а скільки скрізь того дрібязку?

— Аж вона мені очі відкрили! — лаяла себе баба. — Що то може бути, як Бог дасть розуму людині!

У вічі і поза очі дочці-черниці баба викала. Хату, клуню та повітку продала і їх розтягли по клапті. Із льоху теж усе ви-продала, а потім і його продала. А одержу з рук відняли. Де був який полозок, чи оплін, ледаче колесо, — усе тягла баба на купу і продавала. Ганчірка, черепок і тріска, — і вони продались би, як би хто купив.

— Ото! Боже милостивий! — казали люди. — Усе продають баба Марія! Хиба й самі помандрують? Сеж вони Улиті нічого не віставлять? — питали сусіди.

Улита ходила тонити бабину хату, а внуки носили їй їсти; вона-ж з ними й не балакала... Сама баба якась страшна стала. Ходила вона правцем, очі бігали як іскри. Торгувалась до плачу, а потім просила прибавити хоч копійочку...

— Сеж я не собі — казала вона, — а Богови! На монастир! Усе пожертвувала на монастир...

Зісталась баба в чім була та з душею; тай тій не пропадати на холоду, — треба було йти до мужички у хату і баба помякшала: з Улитою балакала, а з дітьми гралась.

Відомо, яка у нас продаж: брати беруть, а гроший підожди; через що багато забрано у баби в бор; усі просились до ярмарку, а він бува у нас аж на пущеня. Прийшлося бабі прожити у Петрівці більше місяця.

Коли з Улитою баба балакала, то Антонови любенько та приязно розповідала про монастирське житє. А Антін любив послухати.

— Тай там так, як у нас! — казала баба. — Є пані, є й мужички! Тамовнім мужичкам хіба тим лучше живеть ся наших, що не має подеречи, а роблять багато й вони... Ну, а панам! тим скрізь не погано: бачите, що треба зробити, щоб прийняти у свої ряди?

— Ну, вже й треба! — каже Улита.

— А ти думаєш по своїому! — остро відповіла баба. — Як є у тебе піч, а на печі купа дітий, то й буде з тебе на весь вік!

— І буде! — каже Улита. — Хоч би се видихати!

Після ярмарку не всі віддали бабі гроші, зісталось на людях 25 карбованців. Баба зібрала усіх виноватців до Антона в хату і старосту запросила туди-ж. Винуватці квітки давали, а староста печатку прикладав. Векселі віддала баба Антонови, щоб він стягнув гроші.

— Та вже, спасибі вам, усі пришлете!

— Не вістаблю, мамо, собі нічого!

— Та я се знаю, я кажу, щоб на пересилочку пожертвували, бо як відірвете тих 25—30 коп., нам не хватить до комплекту!

— Хіба там так дуже доскипають ся?

— О, Боже сохрани, Боже сохрани! — казала баба. — Щоб копійка в копійку, там люблять дуже акуратно!

— Та не журіть ся! — каже Антін. — Пришлю усі цілком!

Сей раз баба повезла більш двох сотень. Як рушила в-друге до дочки-черниці, селяни почали лаяти її:

— От коли „бабу сказило“! — кричали мужики.

— І то, Господи милостивий, — казала жінота, — знищити себе і Улиті нічого не дати; усе для того, щоб матушка панувала... Коло кого вона думає віку доживати? Чи не черниця її догодує?

— Старцювати-ме вона на старість, як Антін не прийме! — кінчали старі люди.

Тай хочемо правди від чужих, коли своє, рідне, тай то не поділило: одному все на, а другому нічого нема. В тиждень, як баба вибралась від нас, Антонови принесли листа із волости. Там ось що було написано: „Дорогий зять Антон Трофимич і сестрица Улитія Стефановна! Извіщаю вас, что мамаша наша жива і здорова, чего і вам желаем от Бога милосерднаго! А также желаем всяго успіха в ділах рук ваших! Кланяєм ся Павлу Антоновичу с сопругою і дітками і...“ Багато ще було поклонів, нікого не забули. А далі так: „Одін Бог только знаєт і только чи мні повірить, как мні тяжело писать вам, сестрица Улитія Стефановна, но я должна пісать, я должна кончіть начатое діло... Ви знаєте, что я обязалась собрать не большую суму денег на монастыр. Люди добрые много пожертвовали, мамаша тоже помогла, но вот, не хватает мні 89 руб., гді мні їх взять? Я вас прошу, сестрица, помогите! Бога за вас і за ваших діток молити буду до послідніх дней моїх... Самі ви знаєте, какая тепер ціна на землю... а отец отдал вам ее всего за сто руб. А усадьба наша большая, просторая!... А корова, овци і проч. — за все это не одну сотню можно выручить! Тай на правду сказати: Улитю, ти-ж на волі, — тобі вільно чи піти заробити, чи що продати, тай є у тебе, а я, немошна старуха, де я візьму? Поможи-ж мені, голубко! І я, ваша мать, благословляю вас і дітей ваших і прошу вас: помогите бідной сестрі вашей в горі великом! Ваша мать Марія Ключова“.

— Бач, які подарунки? — казав Антін, ходячи по хаті. — Ся даровизна боком мені вилізе! І оселя і корова і вівці... Зовсім обібрали черницю! А що то воно таке: „І проч...?“ Се-б то ти обібрала їх тай утекла, чи що?

— Не знаю, нічого я не знаю! — казала Улита крізь сльози, закривши лице руками. Сестрин лист дуже вразив серце мужички. Перед нею враз стало її житя. З малку, скільки памятає себе, усе вона годила сестрі: за неї робила, за неї служила... А ось і яка: самі докори... — Боже мій, Боже! Деж та правда? Де ті люди, що по правді живуть? — питала сама себе Улита — коли й із монастиря таке пишуть?

А сльози лились та лились... Вони, здавалось, горе понесли, вилившись без міри.

— Антоне, віддай їй! — благала Улита. — Віддай їй, бо я одурію!

Антін ходив гнівливий, аж лютий: а почувши жінчині слова та глянувши на неї, він аж охолов на місці: Улита була бліда

як крейда; гойдаючись сиділа вона на лаві за прядкою і промовляла:

— Віддай, усе віддай! Діти, дайте мені води!

Діти напоїли маму, а вона ще й умилась до того; стало лекше сіромі.

— Що робити- мемо, Антоне?

— Як що? Сама знаєш: ми по мішку заберемо, а дітям торби поначіпляєм, тай підемо жебрати задля матушки!

— Ти жартуєш, а як мене коло серця пече, не знаєш?

— Ось підожди! Як викидає матушка із хати, то ще не так запече!

Два дні у Дубів колотнеча стояла...

— Се баба так навчають! — розмовляли між собою діти.

— Еге, баба! Матушка й самі добре грамотні!

Родичі приходили послухати листа від черниці, а у неділю на призьбі усі слобожани чули його нераз.

— Бач, як ловко! — казали люди. — Нам вільно продавати що схочемо і на заробітки ходити куди вгодно, а вона бідна під калауrom, у тюрмі...

У волости навчили Антона виправити у тещі відступ: щоб ні вона ні дочка не правити-муть ні за оселю, що батько подавав, ні за землю, що небіжчик продав. А гроший так наазбирали: 50 карб. позичили, 20 — дома знайшлось, а на 20 — хліба продали... того, що тепер дуже дешевий був.

Якось незабаром і відповідь прийшла від черниці, що документ з дорогою душею вишлють, тільки стояти-ме він пять карб., та в город поїхати, теж карб. три треба. „Та ти, сестричко, пришли вже мені десять карб.! — писала далі. — А то і Бог дасть! Бо я за тебе Бога молити-му і за твоїх діток! Та я й так день і ніч возношу молитви к престолу Господа за...“ — Усіх перебрала, за кого молити ся.

— Сій де хочеш, там і бери! — казав Антін з серцем. — Хоч ти в строк наймись, хоч так продай ся, бо у мене вже розуму не стане...

— Спасибі тобі, друже, за дев'ятьдесять, а на десять я вже наазбираю!

Пішла Улита до скрині, там було чимало бабського добра: воно дуже дороге, як його набувати, а збувати, як з гори побігти. На самім споді лежало сім сувоїв полотна тонкого. Улита взяла

їх п'ять; троє ряден та десяток мішків. У-двох з Пилипом поїхали вони у неділю на базар.

— Що се ви, кумо, спродуетесь, чи що? — питав рідний кум, дядько Григор.

— Лучше купіть, куме, та не розпитуйте! — відповіла Улита.

За дев'ятьдесять ліктів полотна, рядна та мішки Улита вторгувала одинацять карб. з копійками... А скільки-ж то праці вона положила на них? Про се знає Бог один, а пряха друга; а прийдець ся продати — гріш йому ціна!

Пилип поніс гроші на почту, а Улита сиділа на бричці тай замислилась... Їй здалось, що вона міряє вже другий сувій, а три ще вістають ся... „Може сі до дому повезу! Коли-б рядна скорійше та мішки розбирали, а полотна — як шкода: у мене-ж дочки є, я-ж їм дбала, щоб було в чим між люди, а прийшло ся просити, щоб купили!“ — Та що се я? Господь при мені! — кинула ся Улита. — Я-ж уже все продала!

Вона встала з брочки і пішла купувати гостинці. Відступна бумага усіх здивувала, що прийшла так скоро. Пилип відвіз і дев'ятьдесять на почту. Саме на голодну кутю принесли листа Антонови. То був шматочок паперу, а на йому було ось що: „Улиті Стефановій Дубовій кланяється сестра ея смиренная матушка Меланія“.

— Бач, аж коли помоглось! — казали усі.

Більше ні слова, ні вістки ніхто ніколи не чув про Варвару Ключову. А стара де ділась? Прийшла весною у Петрівку та в суєди впросила ся. Улита з Антоном ходили просити, щоб ішла сирота до них жити. Довго мати сперечалась, аж хлопці коні запрягли та бабу до дому привезли.

Оселившись у зятя баба Марія робила за трьох дурнів: городи полола, дітий гляділа, пряла. Мабуть важко було заглядати у чужу ложку, а довело ся на старости заробляти шматок хліба. Те тільки мені дивно, що ніколи не згадувала баба Марія про дочку свою, що пішла у черниці.

В осени якось сиділи мої Шрами на призьбі та журили ся. Вечеріло; кінчалось бабине літо. Батьки клопотались про дітий.

— А двом землі немає! — казала Улита.

— Немає-ж! Тепер на наділі не проживеш, а як один та поділити на двох, так лучше з моста та у воду! — казав батько.

— Висохла вже Рябокопова (так звалась наша річка), — відповіла Улита усміхаючись, — не втопить ся! Бачиш, як люди

роблять, — в науку віддають! Як хоч трохи піднялось, до Німців відводять!

— До Німців, уже нікуди, — народ вони удалий: як брчку, жатку, машину, увесь реманент привезли!

— Та ми навчимо його лагодити! — каже Улита. — Так і летять карбованці, як не столяреви, то ковалеві!

— Се правда: часом глянеш, — таке пусте, що ні на що дивити ся, враз би його зробив, та ба! Одно — не вмів, а друге — нічим: і треба віддати четвертака за пустяка!

— А от Німці! — каже Улита. — Ті усе вміють робити!

— Все-ж: тільки що грубу шурував, диви ся — вже кує, а у степ піде, — не споганить!

— А вони-ж нехрещені!

— Та се мабуть попом лише помагає!

— А худоба у них яка гарна!

— Вміють люди робити і все у них добре! — каже Антін. — От з тебе, стара, була-б до-о-бра Німкня!

— Та ні! Нехай я хахлушкою вістану ся!

— Та вже нічим! Тільки у нашому мужицтві даремно пропадеш!

Так усі думають, через що не треба і вчити мужичку, бо усе „даремно пропаде“... Хиба-б була „смирена матушка“ Меланка, як би за неї змалку не робила та не служила Улита? Малою-б її пришибли і заміж віддали, а там добили, а то є матушка...

А люди кажуть: „Даремно пропаде!“

По черзі.

Оповіданє Андрія Веретельника.

Вона лежала на старезному, сосновому, почорнілому ліжку. Під її головою була одна тоненька подушка, темна від бруду, з більшими і меншими жовтими плямами. Простирало теж було чорне, не пране вже з пів року. Накрита була сивою, діравою, старою хусткою, з якої звисали над землею стрепцюхи. Зі споду з ліжка вилазила жовта, стерта солома, з якої було повно триня під ліжком. Вона була бліда, аж почорніла, очі запали далеко в чоло і посоловіли, з лиця виставали високо кости, уста поси-ніли, спалені, по-під очима глибокі, чорні, підковасті ями. На го-лові збите в кучму і попутане безладно чорне волося. Вуха її були жовті, наче з воску виліплені. Лежала і тяжко віддихала і дивилась тупим, байдужим зором по норі-хатині.

Хатина була невеличка — три метри широка, чотири довга і два висока. Вікон у ній не було, лише дві невеличкі шибці у дверях, що виходили просто на брудне, вохке, тісне і глибоке в мурах подвірє. Поруч із тими дверима до кута були двері до виходка, звідки заносило сильним смородом. Кут той був мокрий і запліснений, по землі в купі гною ворухилось біле, з острими хвостиками плюваге хробацтво. В те подвірє ніколи не заходило проміння сонця, бо воно ледви діставало в полудне літом до верхка вікон першого поверха від подвіря. В тій хатці також дуже воняло виходком, було всюди вохко, темно, майже так, як у кутку за другими дверима, тільки що замість плюгавих хробаків лазило по хаті двоє блідих, на пів нагих, винужділих дітей — старша дівчинка і молодший хлопчик, — то її діти. Дівчині літ шість, у неї на лівому оці велике більмо; а хлопчикови років

чотири, у нього на голові повно струпів, вони течуть і розливаються по цілій голові.

Вони все обоє сиділи серед хатини завше на тому самому місці, де було найяснійше і тут дивилися. На двох цеглах зложених одна на другу під обдертою з вапна і тинку печею сиділа їй стара мама. Вона була біла від старости, з повним, набрежклим, пожовклим, зморщеним лицем, не могла ходити, бо вічно пухли її ноги, і вона все сиділа на тих цеглах із попухлими як коновки ногами і з заложеними на приділ кощавими, синіми руками. На ній був полатаний, обялований кафтан і стара, перкалева, забрукана спідниця. Того убору вона ніколи не скидала з себе — днювала і ночувала в ньому. А при одній шибочці, що була почорніла немов від капоту нафти, стояла все коло хорої, що лежала на ліжку, старша сестра. Вона також уже починала сивіти, була горбата і через те дуже низенька. Мала на собі чорне, з сивими плямами неохайне убранє. Вона дивилася на тісне, темне подвіре і раділа чогось, як побачила кого на подвірю або на веранді першого поверха. Їй ставало тоді веселійше і відраднійше і вона кого побачила, не спускала його з очей, а як пішов, то вона оберталась у хату, або виходила на двір, переходила подвіре і темні довгі сїни і ставала на брамі від гамірної великоміської вулиці.

Та, що лежала в ліжку, була удова, зарібниця, що заробляла десятьома своїми пальцями, та удержувала двоє своїх діточок, маму і сестру-каліку. Жили всі разом у купі, тільки з її єдиних рук. А тепер теж живуть у купі, хоч вона лежить у ліжку вже два місяці. Спершу вона кашлала, її душило в грудях, що-раз опускали її сили, аж врешті злягла і лежить і з кожним днем дужше з тіла опадає і все її що-раз гірше болить, а найбільше в грудях. Найгірше терпіла тоді болі, як дивилася на своїх двоє діточок, як вони що-день від тоді, як її „обложило“ — просили в цьоці їсти. Вони несміло витягали свої сухі, тонесенькі, бліді руки, з синіми, тонесенькими жилками під шкіркою і благаючим зором гляділи на горбату цьоцю і вимовляли ледво чутним голосом:

— Дай... Дай їсти, цьоцю...

Як не було що дати, що дуже часто тепер лучалось, то цьоця вибігала мовчки з хати, а вони сїдали серед хатини на холодній, вохкій долівці і плакали разом. А недужа мати дивилася на них; її стискало в горлі, і вона мусїла обертатись до стїни,

щоб не бачити їх, бо дуже рада була із найщиршої душі заспокоїти їх голод...

Нині мав прийти отець духовний висповідати хору.

Горбата стояла у шибці і виглядала і усі в хаті очікували його.

Хора казала:

— Щоб Пан-Біг надніс уже того ксьондза, висповідаюсь, може мені полекшає і буду його просити, щоб дав хоч шустку на хліб для тих хробаків, а то вже дивитись на них не можу, такі нужденні.

Прийшов духовний отець Василянин. Як вступив у ту хату, зразу не бачив нічого, так темно було.

— Се сїни? — спитав.

— Ні, прошу отця духовного, се наше мешканє! — відізналась хора з ліжка.

Він глянув там і побачив її, а далі й нутро цілої сеї хатини.

Почув зараз у ній густий, дуже зіпсутий, вонючий воздух і сиру, запліснілу вохкість. Йому ставало душно і він швидше приступив до сповіди.

Сповідав — слухав гріхів недужої і не вважав на них, — розглядав ся то по нужденній, нагій хатині, то вдивляв ся в лице хорої. В хатині було зовсім пусто. Стїни чорні, пообдирана, небілена піч, одно ліжко, один стільчик деревляний і в куті купа лахів, на холодному припічкови три горшки з чорної глини і склянка пожовкла від чогось. А лице її виявляло ще правильні риси, з виразом великих мук; з нього був тільки скелет.

Як скінчила, він говорив:

— То мужа у вас нема?

— Ні, вже три роки бідую без нього, а з ним теж бідувала! — оповідала хора.

— І з чого жисте?

— От, що було в хатї, з того й жили; все виносило ся, а тепер нема чого виносити вже і он тих двое хробачків... менї їх так жаль...

І більше не могла говорити.

— А довго хоруете?

За неї відповіла горбата:

— Вона, прошу отця, не хорувала би, але дуже всім гризеть ся, так гризеть ся, що їсти не може і нічого!...

— Та чим так гризеть ся?

— Та вона всім, прошу отця, а найгірше, що вже за три місяці чиншу не заплатила, а пан з гори що-день по гроші посилав.

Тут промовила хора:

— Аби-но мені підвести ся з сього ліжка, я зараз іду в своє рідне село, там такі люди, що дадуть ще прожити на тому світі, а тут у місті не дають і дихати бідному, не мають милосердя. О, на селі не такі люди, там Бога мають в серцю, я тямлю їх, хоч давно покинула село!

— А ви з якого села?

— Я зі стрийського, з Ходович; я була від шандара покрилась і пішла до Львова в службу, а тут вийшла замуж за п'яницю-рубача! Він дуже збиткував ся наді мною, побивав... Ох, не годна більше говорити...

— Так, так, прошу отця, щоб вона не гризлась, так як я! Я перше теж дуже гризлась усякою дрібницею, а тепер про все мені байдуже! От, аби з'їла дві бульбі на день, та щоб було що закурити!

— Хиба ви курите?

— Витримати без того не можу! Як я була за няньку в одного панства, то там навчилась, і тепер їсти не буду, а курити мушу!

Василіянин глянув на неї здивовано, а відтак по всіх і мовив:

— Дуже радо подав би я вам грошеву поміч, але я чернець і мені не вільно мати гроший при собі... Г-ум, жаль мені, жаль!

Він задумав ся, бо не міг так вийти з тої пори нужди, а потім сказав і повеселів:

— Нехай піде зі мною хто до монастиря, може що...

І горбата пішла з ним, а потім вернула з бохоням хліба, з пачкою круп і з гарцем бульби.

— Господь післав мені такого сповідника... — шептала хора.

— А я курити не маю що, така нудьга, що й їдло не мило! — бурчала незадоволена горбата.

Смеркало і брав перший осінній мороз. В їх хатину тиснув ся холод і дрозив малих дітей, що спали на купі лахів. Хора дрімала, а горбата поралась коло печі. Отворили ся двері і увійшов сторож від камениці.

— Ну, нині казав пан, або платіть, або вибирайтесь із хати, бо тут іде чинш прецінь 4 ринські на місяць, а то казав пан, що викине вас геть на чотири вітри в болото!

— Та ми такі нещасні... — почала хора, але сторож перебив її.

— Що нещасні, що хорі! То таким не треба в камениці мешкати, тільки марш на село! Там мешкати-меш у свинській кучі!

— Ох, яка кара... — стогнала хора.

— Треба було, щоб ви були „лацїнїками“, а не мудями руськими! Тодї казав пан, дав би навіть запомогу! І казав пан, що тепер жадної руської свинї не прийме на мешканє до своєї камениці! Ну, викидає він уже вас на чотири вітри! — говорив гнївно сторож.

В тім хору занудило страшно і з неї бухнула горяча кров.

— Я зараз по стацію ратункову! — сказав сторож і вибіг із хати.

Потім приїхала „стація“ і забрала хору до шпиталю.

— Буде спокійнійше, і той сторож може перестане лазити! — говорила до себе горбата.

Потім вона що-день ходила до шпиталю, до хорої.

— Що діти з мамою їдять? — питала раз хора.

— Хлїб, їду що-день до монастиря і дістаю бохоня хлїба, ним усі четверо живемо, а курити нема що анї раз!

Раз каже хора:

— Знаєш, кохана, я буду умирати, скажу тобі, з чого я захорувала... Раз вечером, як я жила в нашої панї, вийшла я до комірки, а за мною десь мов із-за дверей виріс наш пан. Він мене став намовляти до лиха, я не хотїла, він став силувати мене, страшно тоді здувив мої груди, але я казала, що буду кричати і він вийшов і замкнув мене в комірці і я пересидїла цілу ніч; то було на весні і було дуже холодно, і від тоді я кашляю; а потім я гривлась, що стратила ласку в пана, бо більше не дав мені заробітку в себе...

Горбата ходила три тижні до шпиталю, а на четвертий як прийшла, сказали їй, що сестра в ночі померла.

І вона більше не бачила вже її. Вертаючи, ступила до монастиря по бохоня хлїба.

— Ще нині дістанете, а завтра не приходїть, бо той отець відступав вам свою пайку, а нині він виїхав до Бразилїї! — сказав до неї панок, подаючи бохоня хлїба.

Їй темніло в очах і брала велика розпука. З годину блукала в осїнній мраці по місті і не тямила нічого. Тільки як почали

терпнути її скостенілі від холоду в дірких черевиках ноги, отямилась і пішла до „дому“.

Минуло кілька днів. На дворі білів уже холодний сніг і все стогнало зціпеніле від сильного морозу. В їх хатині було дуже холодно. Діти не вилазили з купи лахів, а стара лежала на ліжку небіжки і стогнала. Горбата рубала сікачем останню лавку на топливо.

— Чому ти, Мариню, не ходиш уже до Євки? Вона певно мусіла вже вмерти? — питала стара.

— Не ходжу, бо холодно!

— Еге, холодно, скажи мені, люба дитинко, правду, то мені лекше буде, бо моя душа щось перечуває!

— Ну, Євка вмерла вже...

І стара зайшла від плачу.

З жалю не могла їсти сухого хліба і печеної бульби. Потім не могла говорити, а далі спухла ціла, як гора. І одного раня, як приступила горбата до неї, вона була вже задубіла і ще більше зігнало її.

— Ще тільки я і діти, — промовила гірко до себе і задумалась. — І що тепер буде? Хліба нема, бульби теж, хата гола, а тут найгірше ті дітиська... А тепер пан уже напевно викине нас серед зими з холодної хати. Перше казав, що тільки милується над тою „старою відьмою“.

І вона повалилась безпритомна і лежала аж до пополудня без тямки. Як отямилась, діти вже сиділи і плакали на лахах. Подала їм із припічка останній шматок хліба, а сама пішла по місті без ціли на цілий вечір і цілу ніч. Рано пригадалось їй усе і вона прийшла до хатини. Діти спали, а в хаті страшенно воняло. Вона глянула і побачила цілу баюру під ліжком, що розливалась уже по хаті. Се текло з під трупа старої з ліжка. Зловила себе за ніс і хотіла крикнути, але не могла.

Глянула на скривлені лиця блідих дітей, узяла сікач і стала над ними.

— Ви бідні... Як будете рости, то будете терпіти страшні муки і не діждетесь правди, а потім усе таки згинете марно, може ще гірше, як ваша неня, і то згинете в гріхах. А так, то ви будете ангелами, ви двоє хоч із нас будете щасливі, а я за вас і за всіх буду покутувати...

І махнула два рази сікачем і розколола дві дитячі головки. Білу дівчинку і струпатою хлопчика. Вони навіть не застогнали, тільки покорчилились і витягались у лахах.

Відвернулась від них, обтерла у шмату сікач, сховала його під фартушок і вийшла бліда, з заціпенілими устами на подвір'є. Стрінулась зі сторожем.

— Чи панич Владзьо пішов уже до школи? — запитала його. — Я хочу щось попросити у нього, бо до родичів не маю приступу...

— Ні ще!

І вона проходжувалась по сїнях, ждучи на десятилітнього сина-одинака пана властителя сеї камениці.

Затупотіли малі ніжки по сходах і з гори збіг білий, з ясними, великими очима, з веселим, рум'яним личком панич Владзьо.

— Паничу! — шепнула вона придушеним голосом і кинулась до нього; блиснув з під фартуха сікач і паничева головка передвоїлась і бризнула з неї червона, горяча кров на білу стіну.

— Тепер прийде черга на мене! І ти, паничу, будеш ангелом, а так був би ти виріс, батько був би виховав тебе на такого, як сам, і був би ти топтав правду і кривдив бідних, безрадних людей, і був би ти нагрівив, нагрівив...

Другого дня ховали разом двоє дітей — білу дівчинку і хлопчика зі струпами, та панича Владзя і стару спухлу.

Троє дітей у трьох гарних домовинках везли на пишному каравані, а позаду несли на марах стару. За ними йшло дуже багато народу, але між ними не було горбатої. Вона сиділа вже у тюрмі і очікувала на себе „черги“.

1902.

Г. КОВАЛЕНКО - КОЛОМАЦЬКИЙ.

ФОТОГРАФІЇ З ЖИТТЯ НОВОБРАНЦЯ.

І. На словесности.

Висока, простора кімната. По закурених та брудних стінах висять картини та портрети усяких важних осіб: царя, воєнного міністра, дивізійного, окружного та інших військових начальників, повне ймення, фамілію та титул яких повинен знати кожний „справжній царський слуга“. Тут висять також розмальовані на різні барви картини, що виображають ознаки офіцерських та генеральських ранг, фляги усяких держав; далі висять плякати, в яких салдати побирають собі відомости про те, як розбирати рушницю, які вона має назвища то-що. Тут подибуємо також і патріотичного змісту картини, як от „Спасеніє воєннаго знамени“, „Бѣгство Наполеона изъ Москвы“, „Геройскій подвигъ рядового Архипа Осипова“ та інші. А там вправлено в ряму текст „Клятвеннаго обѣщанія“ (присяги), виїмки з воєнного артикулу; і присягу і оті виїмки кожен новобранець повинен „хоч умерти, а вивчити на память“, як кажуть було старі салдати молодим, що тільки-тільки пригнано їх до служби.

Посеред хати в два ряди стоять голови з головами ліжка, по-під стінами — станки до рушниць, на гаках висить муніція та одіж.

У сей час де-де купками, чоловіка по десять, сидять на ліжках новобранці, а перед ними походяють „дядьки“ — „отдѣленные начальники“, переважно єфрейтори і вчать „словесности“. Старі салдати на площі, на гімнастичній вправі.

— Ну, Сидорчук, скажи мине, што такое салдат? — запитує новобранця один із „лекторів“, на ймення Кузьма Петрович, як

Його повинні взивати новобранці в приватній розмові, а підчас служби, як от зараз, „господин ефрейтор“.

Кузьма Петрович пишно похажав по „авдіторії“, заклавши назад руки та пиндючився мов индик, на той час, як слухачі його сиділи тихо, склавши на колінах руки.

Михайло Сидорчук, до котрого звернув ся отсе Кузьма Петрович, сидів між двох товаришів Омелька Рвачка та Миколи Задьори; сидів він увесь час спокійно, вступивши в підлогу блакитні очі; по них було видно, що Сидорчука гнітить якась тяжка задума. З себе він був білявий і худий на обличчя, постать похилена наперед і цілком незграбна, а ноги в колінах зігнуті; по всьому було видно, що се чоловік хоча й молодий на вік, але добре вже напрацьований, що десь має вже і власну сім'ю і власний куток.

Воно й справді було так. Сидорчук женившись 18-ти год, мав тепер двоє живих дітей: хлопчика трьох літ та дівчинку по першому році, а двойко вже поховав. Тому що занепадав на груди, йому давано було два відрочення і не брано до служби, але-ж на третьому році, коли йому пішов уже 24-ий рік, його взято таки під „червону шапку“.

Сидів він зараз замислений, не звертаючи уваги на те, як „дядько“ ставив різні питання його товаришам, а ті часто-густо відповідали не впад і за те діставали догани від Кузьми Петровича.

Зачувши своє ймення Сидорчук скочив з місця.

— Што? Аб чом эта мечтаїш? Гаварі, што такое салдат? — повторив Кузьма Петрович, поглядаючи суворо на Сидорчука.

— Салдат это... государя та врагов защитник... — почав було Сидорчук тремтячим голосом. Він ніяк не міг завчити оті вобні мудрощі, бо в голові йому роїли ся не артикули, а зовсім щось иньше, а тут ще не може привичаїтись до сього суворого „дядька“.

— Атставіть! Ду-у-рак! Скільки разов повтаряв тібе бул-ван! „Врагов защи-и-тник“! — перекривив він Сидорчука.

— Рвачко! — звернув ся вже ефрейтор до Сидорчукового сусіди.

— Чого? — відгукнув ся той схопившись.

— От іщо другой мужик! „Чо-го“... Що то необразованість! Говорив вам усьом, що кагда начальник примером абрацаїть ся

до вас з вапросом, то ви повинні адвічать на титули: кагда при-
мером абрацаіть ся унтір-ахвіцер, адвічать треба-нада „чіво звольте
гаспадін надпрапорчік“, а кагда ахвіцер, примером сказать, —
ваше благородіє, лї ваше високаблагародіє, та іщо должны іміть
вид бодрий, маладцаватий, а то што это за салдат? Баба бере-
менная, а нї салдат! — промовив гостро глузуючи Кузьма Петро-
вич, ткнувши Сидорчука в живіт так, що той аж поточив ся.

— Рвачко! — звернув ся знову трохи згодом єфрейтор.

— Чого ізволіте гаспадін яхрейтор? — відгукнув ся жваво
Рвачко, що був з себе молодий та жвавий парубяга.

— Так, малаця!... Ну, чіво-ж мальчиш?

— Рад стараця гаспадин яхрейтор!

— То-то-ж! Тільки не каліч званія, не „яхрейтор“, как ти
гавариш, а „єфрейтор“! — виправив „начальник“.

— Ну, Рвачко, скажи вот етому хахлу, хто такой салдат? —
І він мотнув головою в напрямі Сидорчука, що все ще стояв вту-
пивши в одну точку замислені очі.

— Салдат єсть слуга царя... — почав було жваво Рвачко,
але його перебив Кузьма Петрович:

— Йому, йому гаварі, а не мене, я і без тібя знаю, хто
такой салдат?

— Салдат єсть слуга царя і отечества, зашитник його од
врагов унешніх і унутрішніх! — одірвав Рвачко Сидорчукові,
поглядаючи одним оком на „начальника“.

— Малаця! Садись! Слихав? — звернув ся „лектор“ знов
до Сидорчука. — Ну, тіпер гаварі далі Сидорчук: хто такіі
враги унутрішні?

— Не памятаю, господин яхрейтор! — відповів Сидорчук.

— „Не памята-а-ю“... Тобі памятного нада, я віжу! Рвачко,
дай-но йому памятного!

— Чіво ізволіте, господин яхрейтор?

— Памятного, гавару, дай Сидорчукові! Скубини його хара-
шенько за чуба, бо вон віш і шелєвюру сібе аставіл!

Рвачко глянув на товариша, всьміхнув ся, але рука не здій-
малась із початку зробити те, що наказував йому єфрейтор; далі
угледівши суворий погляд „начальника“, простяг руку до Сидор-
чукової голови і поскуб злегка. Решта новобранців зареготалась.

— Он як ти скубійош! Стрівай, хлопче, у нас брат не так! Ану
ти, Сидорчук, скубини Рвачка, покажи йому, как след було тібя скубити!

Сидорчук вагався. Йому було ніяково.

— Отже маніжишся! Кому я кажу? — гримнув на нього вчитель, перейшовши зовсім на народню мову.

— Дозвольте не робить того, господин яхрейтор! — забалакав стиха Сидорчук.

— Без розговору! Перед ким эта ти губу разпустив? Ач, хлюст! Сповняй, што гавару тібе, та за вухо скуби!

Сидорчук мусів простягати руку до Рвачкового вуха та скубити його з огидою.

А Кузьма Петрович похажав тим часом перед новобранцями, задоволений зі своєї спритности. Він сам зазнав колись солодощів від тої словесности, бо був такий самий мугир, як і Сидорчук та інші, що підпали під його владу. Знов же він уважав, що коли в його поневірялись, то се значить найліпший педагогічний спосіб і він мусить уживати його.

Далі Кузьма Петрович зупинився перед Сидорчуком, розставив кроково ноги, як се робить звичайно фельдфебель Охрім Степанович, якого він старався наслідувати, і похитуючись назад та наперед спитав:

— Ну, а скажи ти мене січас, Сидорчук, што такое знамя?

Сидорчук поглянув з початку на його, далі на стелю, ніби шукаючи там відповіді на сей запит, а далі почав:

— Знання это коруга...

— Та не знання! Ідіот! А знамя! Зна-а-а-мя... зна-а-мя! — промовляв Кузьма Петрович, піймавши Сидорчука за носа та сіпаючи за його так, що Сидорчук і на місці не встояв.

— І што мене делают із такими ідіютами!...

Се слово Кузьма Петрович перейняв від ротнього командира, воно йому дуже сподобалось і він його вживав раз-у-раз.

— Зна-а-мя э-э-то коруго-о-ов...

— Під которою збирають ся усі христолубивії воїни... — схопившись з місця почав показувати далі другий Сидорчуків сусіда Микола Задьора, що увесь час йорзав на місці і все поривався відповісти за Сидорчука. Задьора був трохи письменний і через те скоро вивчив дещо і тепер йому хотілось похвалити ся перед „дядьком“, втерти йому носа, але той змарношнав не запитував його, бо знав, що там його педагогія ні до чого. Але вараз, учувши Задьору, він з початку здивувався сміливості того, а далі розлютився.

— А тібя хто спрашівайть? Адвічай, хто тібя спрашівайть? Как ти смел перебивать начальника? Ич, хлюст! Карцера хочеш?

Тут знову почалась скубка, знову реготались запобігаючим сьміхом останні новобранці, знову Кузьма Петрович наказував Сидорчукови проказати за ним „що такеє знамя“, але сердешний Сидорчук, як не силкував ся проказати оті немудрі слова зараз за своїм „професором“ — ніяк не міг. І що не більш напосідав на його Кузьма Петрович, то все більш глупів Сидорчук. Він вичав очі, лупав ними, пітнів; думка-ж його літала десь на селі, коло рідної хати, де зісталась молода жінка з двома дітьми та старі батько-мати з недолужним меншим сином, майже нездатним до праці.

Часами Сидорчукове лице ставало таке розумне, на йому, здавалось, можна було читати отакі думки: „За яку провину мене мучать? На що мені оті артикули? Я-ж хлібороб, люблю свою землю, маю сім'ю, і покинув її та хазяйство для того, щоб морочити собі голову отими мудрими словами. Я-ж їх хоч убий не розумію. А хоч і повивчу, то знов забуду, тільки повернусь до дому, бо моє діло тільки коло землі!“

А Кузьма Петрович коренив його ріжними салдатськими термінами, але Сидорчук, здавалось, нічого того не чув, він цілком потонув у своїх гадках, і певно довго-б отак він стояв зі своїми невеселими думками, коли-б „лектор“ не втомив ся коренити його на різні ймення та не гаркнув сплюнувши: „Садись!“

— На гімнастику! Виходь на гімнастику! — розляг ся по казармі голос чергового, що по наказу старших загадував виходити на двір.

Новобранці посхоплювались із місць, закашляли, зашмаркали і злучившись в одну лаву посунули з хати, штовхаючи один одного.

Вийшов і Михайло Сидорчук.

II. На гімнастиці.

На площі перед величезною, незграбною, двоповерховою каменницею, в якій стояв піхотний полк, восьма рота відбуває гімнастичні вправи. День хоча й зимовий, але теплий, снігу немає. Салдати стоять уставлені в ряд, розбиті на виділи і біля кожної купки виділовий унтер-офіцер.

Поміж „бравих салдатів“ помітно незграбні поодинокі фігури: се новобранці, що тільки вступили до служби, і не встигли ще

набратись „бравого“ вигляду, як не встигли і впасти морально. Перед одним таким рядком похоже виділовий, придивляючись до кожного салдата з „молодих“ та виправляючи таких, що не по його стоять. Переглянувши нарешті усю „шеренгу“ він скомандував:

— Смирно-о! Рівняйсь!

Під сю команду салдати повинні були рівнятись, повернувши голови на ліво, ставати в-рівень з четвертим чоловіком, так щоб було видко груди четвертого чоловіка, як навчав виділовий.

Отже стали „смирно“ усі разом, але-ж голови не всі враз повернули, — якась спізнилась і повернула ся на ліво вже тоді, як усі були повернуті і стояли тихо.

— Гей ти! Чортова мацапура! Гав ловиш? Чи заснув? Може збудить тібя? Минє брат не довго! Атставіть! — гаркнув виділовий.

Усі голови стали рівно, але одна знов спізнилась, і се була голова пічня, як Сидорчукова. Унтер-офіцер розлютив ся, певно-б він зараз вчинив розправу, певно-б Сидорчукова щока зазнала доброго ляпаса, як би сьому „справжньому царському слугі“ не запов добре у тямки наказ окружного, що починав ся словами: „Въ нѣкоторыхъ частяхъ дерутся; предлагаю охотникамъ до кулачной расправы познакомиться...“ і т. и. Сей наказ ротний командир читав тоді усім начальникам зібравши їх і надто наказував узяти його під розвагу сьому виділовому, що визначав ся лютістю.

— Добре йому сидючи там у Києві видавати усякі накази, се й я зумів би зробити! — подумав тоді виділовий. — А що його зробиш иньшому йолону? Його тільки й дошкулиш бійкою!

— Смирно-о! — знов залунав голос виділового, і він не звертаючи вже пильної уваги на те, що шеренга стоїть не так уже ідеально рівно, почав командувати гімнастичні вправи; але щож то за рахуба була сердешньому Сидорчукови, коли виділовий заставляв його виробляти усякі гімнастичні вправи!...

Ось виділовий командує: — Витя-я-ягуване пра-а-вої ноги в зад і на перед, ра-а-а-аз! — А Сидорчук замість правої ноги витягує ліву, він байдужий до команди виділового, бо його уява перейнята иньшим, вона йому знову малює рідне слово, пригадуєть ся жінчине та материне голосіння, коли виражали його на службу та синове белькотання, що повторяв у слід матери: — Тату, не кидай нас!

Виділовий лютував, казив ся, він кілька раз зближав ся до Сидорчука, і памятаючи наказ не битись, брав його за плечі, а коліном напивав у живіт, піби вирівнював Сидорчукови стана; або коли сей витягував ногу, виділовий спиняв команду, підходив до Сидорчука, брав його за передок чобота і силоміць нахилив стопу до низу; про присідання навспинячки, лазіння по драбині, перекидання на трапеції нема що й казати, що то за кара божа була для Сидорчука... Тут виділовий давав повну волю своїй лайці і коренив Сидорчука і в батька і в матір...

Була вже дванацята година з раня. Усі салдати і їх начальники сподівались, коли сурмач засурмить на обід і через те гімнастичні вправи відбувались аби-як. Виділовий поглядував раз-у-раз на годинника, що висів у нього на ланцюжку (сей годинник здобув він за „отличную стрільбу“ і тепер пишав ся ним виймаючи що чверть години). Йому обридло вже вовтузитись із сією „мужвою необразованою“ тай їсти захотілось.

Аж ось настала жадана хвилина: сурмач заграв на обід. Усі виділові подали команду: „Вільно! Розійдись!“ Салдати шаснули стрімголов до казарми, брали там „баки“ і вискакуючи один по однім із казарми, з жартами та вйоканнем неслись до кухні.

III. По обіді й до ночі.

Сидорчукови не йшла в пельку страва. Шматок сухого хліба з сирівцем, але власного хліба, у себе на селі йому здавав ся смашнійшим за отсей „казьонний“ борщ з порцією в пів фунта мяса та гречаною кашою з салом, „бо теж хоч сухий хліб та вільний, а се під'яремний!“ — думав собі Сидорчук.

По обіді якийсь час призначав ся на спочивок, а там знову черговий ходив по казармі та будив людей, знову збирались на „словесність“, а далі виходили на муштру.

Сидорчук мовчки пив гірку та сподівав ся, коли то настане ніч-мати і йому вільно буде віддатись своїм власним почуттям та марінням про рідних йому людей, що залишив він їх аж на чотири роки! Тільки в ночі й міг він зазнати відради, вона єдина була йому щира розважниця.

Після муштри, над вечір, люди вечеряли, а там далі фельд-фебель, що служив уже „на вторительной“, збираючись чай пити — він жив собі в окремії кімнаті, паном, — наказав черговому „вистонити людей на песню“.

Незабаром по казармі розляг ся вигук чергового: „Виходь на песню!“, і кожен „захитник отечества“, чи хотів він співати чи ні, мусів виходити на двір та ставати в около.

Вийшов і Сидорчук; він теж став до кола між купкою новобранців. Салдати співали своїх улюблених пісень: „Салавей, салавей, тьох-тьох-тьох!“, „Сашенька - Машенька“, „Крутиця - вертиця шар галубой“, а то ще й „модних“ співали: „Накину плащ в гитарой под полою“, „Гандальор маладой“ та інші.

А Сидорчук стояв з пахмареним лицем у якіїхсь задумі. Він не розумів тих пісень, як не розуміли їх і самі співаки. Сі пісні здавались Сидорчукови брудними, вони нагадували йому почасти рідне село, там теж парубоцтво та дівчата понаносили усяких пісень то з сахарень, то вугляних копальнів, але-ж Сидорчук, не ходивши ніколи на оті заробітки не любив і тих пісень, він бридив ся ними і завше уникав того парубоцтва, що тиняючись по всіх усядах, по всяких там фабриках та заводах, поверталось до дому та заводило усякі моди.

Жив Сидорчук до 18 год знаючи тільки свій двір та двох-трьох синів батьків порядних; з нього та товаришів його сьміялись, глузували шахтарі, взивали їх ченцями, але вони не вважали на те і „вели свою лінію“. 18 год Сидорчук побрав ся з такою-ж як і сам хазяйською дочкою, у якої батько-мати хоч і не належали до заможних господарів, а иноді й нужди зазнавали, але всеж не хотіли посилати своєї дитини Бог зна куди, на видиму спокусу.

Ганна, Сидорчукова жінка, була роботяща, працювита господарка і любила без міри свого чоловіка за його тиху вдачу та любязне поводження з нею. Пять год прожили вони без ніякої пригоди; коли прийшла черга Михайлови іти у рекрути, похвилювалась Ганна в-досталь, а потім як дали йому одно відрочення та друге, вона цілком була заспокоїлась думаючи: „Годі вже турбуватись, певно Михайла не візьмуть у Москалі!“ Аж ось на третьому році така несподіванка... Що то, Господи, голосила сердешна Ганнуся, виражаючи свого любого чоловіка наче на смерть! А він її все вмовляв, прохав не плакати, не журитись, обіцяв повернутись скоро...

Згадав Сидорчук стоячи отут і про те, що ось незабаром настануть Різдвяні сьвята, а його не буде дома, він далеко буде від своєї Ганнусі та діток, чотири роки він не буде з ними... Туга, невимовна туга та печаль тисне серце Сидорчукови, груди

мов каменем навалило, але він стоїть, бо нема йому волі вийти звідси, аби зістатись на самоті та дати волю своєму чулому серцю. Стоїть він, не бачить і не чує, як веселять ся старі салдати, як вигадують усячину, а решта новобранців згуртувались та стежать кожен рух завзятих гуляк.

Аж ось спадає Сидорчукови на думку ще нове, страшне питання: — Що станеть ся, — думає він, — з його родиною, як умре без нього старий уже батько?... Хто буде тоді упадати за хазяйством? Брат хоровитий, яка з його праця?... Щож то станеть ся з Ганусею, з матір'ю?... Я втічу тоді, — думає Сидорчук, — я жадного дня не лишусь тут... Тай на що я тут? Щоб знущались тільки?... Втічу... А впіймають?! Штрафна книга... А та книга така річ, що як запишуть в неї кого, то й під різки положуть...

А співи та танці тяглись тай тяглись аж до девятої години, поки барабанний бій не подав повістку на перекличку; тоді пісня враз урвалась і за якусь хвилину уся рота стояла вже уставлена „на повёркѣ“.

Фельдфебель викликав кожного по реєстру, салдати відкликались, зачувши свої ймення. Перелічивши усіх і довідавшись, що всі в зборі, з винятком тих, що десь в „наряді“ — чи то по караулу, чи в пекарні, а то в шпиталі лежить який хорий, — фельдфебель наказав черговому командувати „на молитву“.

Черговий відкашлав і скомандував: — На молитву, шапки до-о-лой!

Усі салдати поскидали шапки і в повітрі залунали з початку поодинокі голоси, а далі одностайний спів в унісон: „Отче наш“, „Спаси Господи люди твоя“.

Нарешті барабанщик вибив відбій, сурмач програв „зорю“ і восьма рота розійшлась по казармі спати. Голосної розмови та вигуків уже не було чути, тільки де-не-де у когось на ліжку вібравшись два до три чоловіка, переважно з новобранців одного села, розмовляли пошепки, згадуючи родинне життя, але й вони незабаром ущушли.

За годину в просторій кімнаті розляглося хропіння та сопіння звиш сто чоловіка. Не спав тільки один, і то був Михайло Сидорчук; у нього від часу до часу виїтало з слабих грудий тяжке зітхання, але він радів, коли згадував, що зараз йому вільно від-

датись власним почуттям та думкам, ніхто його тепер не позбавить тієї втіхи.

А з новим ранком починались для Сидорчука і старі іспити, образи та муки.

IV. Старому салдату — нова служба.

Так минуло пів року служби, легкої служби, коли дивитись з боку, але тяжкої, справді тяжкої для кожного новобранця невопсованого „культурою“, а для Сидорчука надто тяжкої. Не вийшов він на „словесности“, не здатний був до гімнастики, а вже коло рушниць та на муштрі так і зовсім нікуди не гідний, і дістав він собі від товаришів, навіть від начальників-офіцерів прозвища: „Салдат, як із чогось куля“.

Отже одного майового дня, коли молоді салдати ходили в-друге присягати і від коли починали прозиватись уже „старими солдатами“, прийшов у казарму ротний командир і покликав перед себе Сидорчука.

— А що, Сидорчук, — спитав ротний, коли той прийшов, — чи хочеш ще до дому?

Ротний командир довідав ся, що Сидорчук тужить за домом.

— Тепер, гляди, більш ніж коли небудь хочеш? Сінокосидесь почали ся, садки цвітуть, у степу розкіш...

У Сидорчука затремтіли на очах сльози.

— Штож малчіш? Говорі, хочеш? — повторив командир.

— Нікак нет, ваше високоблагородіє! — відказав Сидорчук, памятаючи наказ, що „справжньому салдату“ не личить хотіти до дому, що то вже не салдат, котрий марить про дім.

— „Нікак нет?“ Отже бачу, що брешеш, по очах бачу!

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Що „так точно“? Що ти брешеш? Как же ти смєєш лгать офіцеру?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє! — повторяв Сидорчук мов папуґа.

— Ба-а-лван! Тільки й знаєш, що „так точно“ та „нікак нет“! Хто такой салдат? — спитав командир суворо.

— Салдат есть слуга государя та отечества...

— А ти будеш ще й поручика Гавкуненка! — перебив Сидорчука офіцер. — Тобі більше не місце в казармі, від сьогодні тебе переведено у нестрові, у денщики до поручика Гавкуненка,

а то в тебе й справді салдат, як із чогось куля, принаймні не смердіти-меш у казармі!

Останні салдати, що зібрались почути, про що буде річ держати ротний командир, зареготались.

Прикро було Сидорчукови чути отакі образливі речі та глузування від офіцера, але-ж мусів вислухати їх, навіть подякувати йому мов за добру ласку, але се останнє стало ся якось випадком: в заду його стояв старий дядько Кузьма Петрович і все торкав його під руку: „Дякуй, дякуй!“ — і Сидорчук мусів несамохіть вигукнути:

— Покорнійше благодарім, ваше високоблагородіє!

— Носи на здоров'є! — промовив командир і вийшов із казарми.

Другого дня Сидорчук вдав свою рушницю та муніцію фельдфебелеви, а сам забравши скринку та шинелю, перейшов до нової служби, у денщики. Але й там він довго ще відзначав ся розкиданістю та непам'ятливістю, і довго ще пригадувались йому жінчині слюзи, старі батько-мати та синове белькотання: „Тату, не кидай нас!“ Але він уже тепер був не новобранець, а „старий салдат“.

Херсон. Май, 1901.

БОЖЕВІЛЬНІ.

ФАНТАЗІЯ

А. М. Вартавського.

Було се на Меланку. Усі розійшли ся з моєї оселі, льокай та покоївка теж кудись повіяли ся. Мені-ж не хотіло ся нікуди йти. Навіть звичайне витання Нового Року не вабило мене, бо я здавна залишив уже сподівати ся від Нового року якої будь новини. Я зістав ся самотний у великій квартирі, що складала ся в багатьох кімнат, і присів до часописів.

Усі вони як одна, тільки й оповідали що про сумні з'явища різних розрухів: війна, душегубство, злочинство, і жадного випадку, на якому-б спочила душа.

Красвид життя немов заслав ся густою наміткою, вза неї тільки-тільки майоріли незрозумілі новини останніх часів і здавали ся через те ще страшнішими, ще дужше драматичними. І забажало ся мені хоч трохи спочити душею, поміркувати про ті щасливі часи, про ті радісні хвилини, коли нарешті зникнуть поміж людей усі політичні, економічні, національні скрути, коли зникне брудна хвиля пересварів, коли люди покинуть ворогувати, і зрозумівши одно одного, справлять свої сили на поліпшення культури. В таку щасливу будущину забажало ся мені так вірити, як бажаєть ся холодною темною нічкою сподівати ся ясного веселого ранку: инакше та ніч здавала ся-б безмежним, безкраїм муром, і все, що тільки має небайдуже серце, скоротило-б свої дні наклавши на себе руки, або збожеволіло.

Довгенько марив я так, коли ось увійшов несподівано служка і оповів незвичайно цікаву новину: усі божевільні на його річ

гайнули геть із больниці. Я мерщій накинув кожух і побіг на Олександрівський майдан, куди саме збіглися й божевільні. В білих халатах, гострих капелюхах вони швендяли по майдану, заклопотані то тією, то иньшою працею. Один із них, наприклад, мав у руках дві білі порожні пляшки. І немов переливав з однієї в другу якусь химерну теч. Другий заліз у бочку і ганяв у її, намагаючись піймати щастя, що тільки що було на кінці його пальця. Поуз бочки лежав на соломі якийсь дід, та натягнувши своє власне вухо, влучав, щоб плюнути в його. Тут же сиділа якась жінка і розіклавши на поганенькій торбинці рибячу луску, вигукувала на увесь майдан: „Купуйте, купуйте, панове, принципи та ідеали 20-го віку! Маю я їх: гарних аж три золотники, поганеньких, за те замаскованих — двацять фунтів, гідких без утайки — аж 6 пудів. Сьвіженькі, тільки-тільки що витягнені панотцями Єзуїтами з моря сліз людських...”

Навколо голосили, свистіли, зчинився незвичайний хаос...

Заспокоєний досить безпечним виглядом усіх сих божевільних я вже мав вертати до дому, коли несподівано вгледів біля тину довжений стіл, навколо обставлений стільцями, ослінцями та бочками, на яких то стояли, то лежали різні люди. На фотелі поставленому на самому столі сидів дуже літній поважний чоловік та дзеленькав у дзвоник. Як тільки вгамувалася та заспокоїлася громада, він звернувся до неї з такою промовою:

— Шановне панство! По волі фортуни, дякуючи щасливій годині, ми вислобонилися з больниці — сієї вязниці задля одних і домовини задля других. Нас постягали силоміць з різних країв, заховали за міцними мурами жовтого будинка і все ніби-то через те, що ми на перешкоді загальному щастю та спокоєви. Поміркуємо-ж тепер, на якій підставі зважуються люди давати стільки муки мільонам своїх братів? Фізично — люди, як усім відомо, попусувалися: кольоси, велетні, навіть люди середнього росту, вродливі та статурні, міцні духом і тілом, перевелися; лишилися слабші на груди, беззубі, в-край знесилені алкоголем, сіфілісом, або иньшою отрутою ділінути. З матеріального боку все складається теж без краю безнадійно, погано: злидні та бідність безперечно зростають. Потреби поширшали, а засобів задовольнити їх немає: незадовольнених, нездатних ні до чого, знівчених, розлютованих людей побільшується з кожним днем. Наука, техніка, механіка працює тільки на користь тих, що й без того мають

у своїх руках щастя та достатки. Сам я колись теж захоплював ся електрикою, льокобіями, пароходами. Мені самому здавало ся, що сим любезним чадам 20-го віку судила ся велика доля уща-сливити людей. Скоїло ся-ж навпаки: становище тисячів вибранців покращало — життя мільонів погіршало, бо сі поліпшення ще міц-нійше склепили кайдани злиднів на руках бідолашних сіром. Ща-стя нема й тепер, як не було й багацько років назад, коли в-перше засяяла сьвітова зірка людського життя. Коли-ж, панове, наслідки праці тих так званих „нормальних“ людей такі „анормальні“ і не дають ні щастя, ні достатків більшости людей, то, здаєть ся мені, слід нам поміркувати, чи немає часом тут якого непорозуміння? Може нормальні як раз ми, а не вони? Може-б ми з нашими не-доладніми, збентеженими хворобою головами привели людей до за-гального щастя швидче, ніж вони своїм ясним розумом? Не завжди найпростіший шлях найкращий: проста стежка веде иноді до бо-лота, а покручена до чудового двора. Люди гадають, що чинять усе добре та гаразд, коли питають ся поради у свого власного розуму; а може задля загального щастя потрібен як раз не їхній, а зовсім иньший розум, иньші підстави, і може саме такі, які про-понували-б ми? Через віщо збавляють нас волі? Чому не дають нам виконувати наших замірів? Се ніщо більше, як упертість, сваволя тих дужих людей. І як що ми не здатні силоміць захо-пити в свої руки човен, на якому справляють до щастя мир, то хай же принаймні хоч доведемо їм, що самі вони не здатні кер-шувати ним.

Далі повів річ д. Тардус.

— Панове! — почав свою промову оголений, пухкий чоло-вічок, ставши навколїшки на бочку. — Я — папа римський. Ви не ймете мені віри, отже запевняю вас, що се так. Правда, Іло-вайський каже, що папа живе в Римі, а сторож Михей тяжко бе мене у больниці ломакою, коли я нагадаю йому про своє погане становище, але всім добре відомо, що в історичних творах д. Іло-вайського далеко більше поезії, ніж дійсної історії, а Михей не йме мені віри тільки через те, що папа має будинок на 2.000 покоїв, без ліку самоцьвітного каміння і три ченці день і ніч не спина-ючись підгрибають його золото лопатами. „Тебе-ж — каже — деь під тинню взяли!“ Звичайно, сірий мужик не розуміє, що дійсно сьвятий не має нічого спільного ні з розкішю, ні з чер-вінцями. Отже я — заступник Бога на землі; я — на чолі все-

світньої церкви, і я протестую проти того напрямку, якого тримаються адепти деяких вір. Вони розповсюджують слово боже силою, а не пропагандою. Місіонери скомпанувалися в авангардне військо і впевняють усіх, що то вони проповідують віру та захищають неофітів, загрибаючи до своїх рук чужі землі та край. Таким чином віра стала помічницею меркантильних, ненажерливих бажань.

— Відбираю вам голос! Говорити про віру в такому напрямі не годить ся! — завважив предсідатель. — Тепер черга за д. Ментельським.

Звівся схудлий та блідий чоловічок, з опухлим від горілки, жовтим та підбитим обличчям.

— Шановні панове! — почав він. — Не вважайте на мій мізерний вигляд — те дарма, я всеж таки всесвітня сила — я розум. Чимало років тому назад Титан Прометей украв мене у богів Олімпа, сховавши искоркою в очеретяну дудочку. Самі подумайте, чи багацько розуму можна накласти в одну очеретинку? Отже й ся краплина здала ся людям зайвою! З початку я мешкав у самій голові, але звідтіля випхали мене хитрощі та лукавство: вони, бач, дають у житті кращі наслідки, ніж я. Гадав оселити ся в серці, отже й тут не міг зжити ся любо та мирно з жадобами та почуттями, і ось тепер я вештаю ся по світу білому, не маючи ніде пристановища: то перебуваю який день у королівських будинках, иньший день — у льоху, а найчастійше у в'язницях. Мої поради, мої доводи звертають на себе увагу тільки тоді, коли вони нагодять ся саме в час і корисні задля тісненького кола вибранців. Коли-ж ні — мене лають, мене прозивають божевільним, мое змагання наперед — химерою, детальність — брехнею, і з такими прозвищами мене нарешті ховають у жовтій оселі... Та ба, з якої се речі я забалакав до божевільних?

Оратор висолопив громадї довженного язика і подав ся геть. Галас, свист та з десяток добрих цїпків полетїло йому наздогін.

— Дуже шкода, що останній бесїдник поводив ся як божевільний! Гадаю, через те, що довгий час жив поміж людей! Тепер річ за д. Правдою.

Звівся легкодухий, вихудлий чоловік, з широким обличчям, понівеченим різного кольору і різних контур плямами.

— Добродії! Не стану скиглити та плакати з приводу того, що один має тисячі скакунів, а другий самі шкарбанці, тай то в дірках; що один смакує шоколяду в буквальнім значіню, а другий сидить увесь вік у льоху та їсть квашену капусту. На одному ґрунті ростуть неоднакові дерева — можливо, що й люди не можуть тай не повинні бути однаковими. Але ж те, що коїть ся навколо нас, уже перейшло всі межі звичаїв та законів. Тут лічить ся досить звичайним вигнати людей з їх власної оселі, там — вирвати з рук безщасної сіроми хліб та лишити їх на поталу голоду. Замість виразів „плохий“ чи „лютий“ кажуть — казка без сорому: „свій“ та „чужий“. Задля „своїх“ потрібна чарка аж через верх усякого добра, „чужі“ — хай уже й тому радіють, що їх не бють та не ріжуть. Заздалегідь покладено, що „свій“ — завжди ангелятко непорочне, „чужий“ — дитина пекла. Задля другого — иньша льогіка, иньші ваги, иньша мірка, ніж задля себе. Коли я вимагаю собі того, що належить мені, то, звичайно, маю на те право; коли-ж піткнеть ся домагатись своїх прав хтось иньший, то-то вже сваволя, нахабство. Коли я не працюючи вживаю наслідки чужої праці, то не диво, бо я — есенція людська; коли-ж хто забажає нагороди за свою працю, то він „шкідливий паразит“, бо живе тими соками, якими міг би скористуватись я. Хиба-ж не паразит?! Коли ж я маю зайві достатки, то-то сам Господь наділив мене ними; коли-ж хто иньший, то-то вже грабіжка з допомогою Сатани. Ті самі-ж люди вважають ся то велетнями духа, то злочинниками залежно від того, чи в Парижі, чи у Берліні, а чи у Відні зайде про них річ. Нарешті ніхто вже не йме віри в добро і покладаєть ся кожен на самий гаман. Він немов та гидра Лернейська високо підвів свою гидотну голову, а Геркулес, що повинен був і міг би утяти її, загіпнотизований блискучими цяцьками. Народи міняють за-ради тільки самої користи бодай не що дня своїх друзяків: учорашні вороги кидають ся сьогодні в обійми та чоломкають ся; сьогоднішні друзяки на завтра ворогують. Співчуття та спілки печуть ся мов ті блинці. Хто може більше дати або дужче заціпити, тому й більша від щирого серця пошана. Нації стали не на життя, а на смерть до бою, і дужчий сорому не маючи давить слабшого. Та нація, що стоїть на чолі, вже не задовольняєть ся тим, що верховодить усіма урядовими питаннями — вона ще намагаєть ся виплїндрувати з корінням усіх „приймаків“. Вже з давніх часів відомо, що охотників до

ласого шматка далеко більше, ніж самих тих шматків, і „приймак“ повинен поступитись шматком задля так званого „коренного“. І знаєте через віщо? Через те, що підчас суперечки один апелює до гармат та списів, а другий хіба до суду історії та нащадків. У націях панує фарисейство та недолад: сьогодні пособляють Філіпінцям яко цоборникам правди, а завтра „заступники“ вже карають тих самих Філіпінців яко бунтарів. Коли Китайці надумують здихатись непроханих гостей, то-то вони „зачинають бунт“, і Москалі руйнують оселі миролюбних селян так само, як і місіонери, що з самого Пекіна потягли 700 возів китайського добра — не що роблять, як „утихомирюють варварів“. А як хто насмілиться погудити наміри Німеччини — онімечити Познань, то-то вже він не по праву сікається до власних урядових справ Прусії. Як тільки зайде річ про те, як би поділити миролюбне Марокко, зразу-ж де не візьмуться друзяки султанства, тай пильнують рук не покидаючи, аби залишити його неподільним; „гуска, бач, ще не гаразд угодувала ся“. А Сполучені Держави отверто гукають на всіх: „Не сікайтесь до Америки ніхто — ми самі її проковтнемо і не подавимо ся“. Тож, панове, самі гаразд бачите: усе те, що я отсе пригадав вам, не має нічогоісінько спільного ні з правдою, ні з правдивими звичаями. Так щож воно таке? Чи вже таки так і годить ся плисти по морю без керми, без парусів? Чи вже-ж таки справді людям можна жити хижими звірями без принципів та звичаїв? Як що давні звичаї, що кермували доси життям, уже „пристаркуваті“ і не здатні задля нас, то час би прирозуміти якісь иньші, а жити в-край залишивши догмати — тож наближати ся до всесвітнього хаосу...

Ще не встиг бесідник довести свою річ до краю, як почуло ся декілька вибухів під землею, затремтіла вона, підняла ся в гору, розвернула ся і з середини звів ся величезний стовп чорного диму, вогню та без ліку гарячого аж червоного каміння. Те каміння падало на оселі, і дахи миттю охоплювались полум'ям. Через декілька хвилин усе місто поняло ся пожежею. Люди з відчаєм, плачем та несамопитим криком кинули ся в-ростіч. Свині, кози, копі, собаки і коти понесли ся, скаженіючи по вулицям... А каміння все падало та падало... В купі з ним вихоплювали ся довгі сині язики розпаленого повітря... Вони довшали, визначали ся, приймали усе виразнійші контури і нарешті обертали ся в людей страшного вигляду — то втоплених, то покараних на

гёрло, то спалених на вогні й усяких иньших жертв людської неправди. На їх обличчях сжаманів той вираз, який мали вони в хвилини найтяжших мук. Усі вони миттю опинилися на конях і добре узброєні кинулися захоплені гнівом, опановані бажанням пімсти на городян. Рубаючи голови на ліво й на право вони скарали силу народа. Я теж приготував ся до смерти, коли... прокинувся.

В хаті було тихо, темно та сумно. На годиннику вибило дванадцять. Я визирнув у віконце і завваживши на протилежній боці вулиці силвети поліцейської інспекції та казарми, зітхнув з полегкістю...

Під новий рік.

Нариси

Анатолія Франса.

I. Новорічна казка.

Ортёр, основатель „Звізди“, політичний і літературний керівник „Міжнародного Вістника“ і „Ілюстрованого Нового Віку“, привитавши мене в своїм кабінеті, сказав до мене з глибини свого директорського крісла:

— Мій любий Мартó, напишіть мені казочку для новорічного числа „Нового Віку“. Триста рядків, з нагоди нового року. Щось дуже живе, з аристократичним запахом.

Я відповів Ортерови, що я не надаюся для сеї роботи, бодай у таких дусі, як йому хочеться, але радо напишу йому казку.

— Мені бажалось би дуже, — мовив він, — щоб вона мала титул: „Казка для багатих“.

— Я волів би, щоб се була „Казка для бідних“.

— І я так розумію. Казка, що будить у багатів милосердя для бідних.

— А я власне не хочу, щоб багаті мали милосердя для бідних.

— Що за дивачний погляд!

— Не дивачний, але науковий. Милосердя багача супроти бідного, се по моїй думці зневага, заперечення людського братерства. Коли хочете, щоб я говорив до багатів, я-б їм сказав: „Не мучтеся милосердитись над бідними; їм ваше милосердя ні на що не здалося. Чому милосердя, а не справедливість? У вас же з ними неполаджені рахунки. Полагодьте їх. Се зовсім не діло чутя. Се справа економічна. Коли те, що ви даєте їм з ласки, має продовжити їх бідність і ваше багатство, то ваш дар лукавий, а сльози,

з якими ви змішаєте його, не зроблять його слухним. Треба на-
правити всю кривду. Ви даєте милостиню, щоб не направити тої
кривди. Даєте трощку, щоб задержати багато, і вважаєте се спа-
сінням ділом. Так самійський тиран кинув у море перстїнь, але
божа Немезїда не прийняла сеї жертви і рибак принїс назад ти-
ранови його перстїнь у череві риби. І Полїкрат швидко стратив
усї свої добра, а в додатку й житє.

— Ви жартуєте.

— Не жартую. Я хочу переконати богачів, що вони добро-
чинцї на рабат і благородні з вирахування незгїрш лихваря і що
не так треба брати ся до діла. Се переконанє може їм бути корисне.

— І ви хочете розводити такі погляди в „Новїм Віці“, щоб
убити газету! Ні, друже, дайте спокій!

— І чому ви хочете, щоб богач поводив ся з бідним инакше,
як поводить ся з багатими та сильними? Їм він платить усе, що
їм винен, а як не винен нічого, то й не платить нічого. Се слуш-
ність. Коли він чесний, нехай же робить те саме і з бідними. І не
говорїть, що богачі не винні нічого бідним. Я думаю, що ані один
богач не вірить сьому. Непевність починаєть ся аж при питаню
про розмір сього довгу. І ніхто не квапить ся вийти з тої не-
певности. Краще лишати ся в туманї. Всякий знає, що винен,
лише не знає, скільки винен і від часу до часу дає дещо дрібку
відчїпного. Се називаєть ся добродїєність і приносить добрий зиск.

— Але-ж се, що ви говорите, дорогий товаришу, противне
здоровому розсудкови. Я може більший соціяліст від вас, але я
чоловік практичний. Усунути хоч троха страждання, продовжити
хоч одно людське житє, направити хоч частину суспільної неспра-
ведливости, і се вже щось значить. Та дрібка добра, яку зробиш,
усе таки зроблена. Се не все, а про те воно все таки щось. Коли
казочка, якої я прошу у вас, змягчить серце у сто з помїж моїх
богатих прецумерантів і склонить їх до датків, то се буде стіль-
ки-ж побїд над злом і стражданєм. Таким робом по троха стан
бідних зробить ся зносним.

— А хіба-ж се добре, щоб стан бідних був зносним? Бід-
ність — неминуча товаришка багатства, багатство доконче потрібне
для бідности. Сї два лиха переплітають ся одно з одним, піддер-
жують одно одне. Не треба поліпшувати стан бідних, але треба
знести бідність. Я не буду побуджувати богачів до милостинї, бо
їх милостиня затроєна, бо вона робить добро тому, хто дає, а зло-

тому, хто бере, і нарешті тому, бо багатство само собою затверділе та жорстоке і не потрібно ослонювати його обманним плащиком милосердя. Коли хочете, щоб я написав казку для богачів, я скажу їм: „Ваші бідні, се пси, яких ви годуєте, щоб кусали. Ті нахлібники творять для властителей собачу свору, що гавкає на пролетаріїв. Богачі дають лише тим, що просять. Робітники не просять нічого, й не дістають нічого“.

— Але сироти, недужі, старці...

— Вони мають право жити. Задля них я не буду розбуджувати милосердя, але покличу ся на їх право.

— Все се — теорія. Вернімо ся до дійсности. Маєте написати мені маленьку поворічну казку, і можете дати їй соціалістичне вістрє. Соціалізм тепер досить у моді. Він належить до елегантного тону. Розумієть ся, я не говорю про соціалізм Гедаані про соціалізм Жорé, але про той добрий соціалізм, який наші елеанти дотепно і відповідно протиставлять колективі змови, Виведіть у своїй казці молодих героїв. Вона буде ілюстрована, а люди люблять на образках бачити гарні личка. Героїнею зробіть молоду дівчину, — гарну молоду дівчину. Се не так трудно.

— Ні, се не трудно.

— А не могли б ви впровадити до казки також малого коминарика? У мене є вже готова ілюстрація, кольоровий малюнок, на якому видно гарну молоду панночку, що дає милостиню малому коминарикови на сходах церкви св. Магдалини. При нагоді можна-б помістити сюди той малюнок. Мороз, сніг сипле... Гарна панночка чинить ласку малому коминарикови. Бачите се?

— Бачу.

— На тім тлі виводіть дальші комбінації.

— Виводити му. Малий коминарик, пронятий вдячністю, кидаєть ся на шию гарної панночки, яка виявляєть ся власною дочкою графа Лінотта. Він цілує її і витискає на лиці сеї ангельської дівчинки маленьке шовкове о, гарне маленьке о, зовсім кругле й зовсім гарне. Він любить її. Едмé (вона називаєть ся Едмé) не лишаєть ся нечутливою супроти такого щирого й невинного чутя. Здаєть ся, що се думка зовсім не погана.

— Ну, ну, з неї можна зробити дещо.

— Заохочуєте мене йти дальше. Вернувши до свого коштовного помешканя при бульварі Мальзербба Едмé перший раз у своєму житю почуває нехить до митя: вона хотіла би заховати

на своїм лиці відтиск уст, що доторкнулись його. Та малий коминарик ішов за нею назирцем аж до її брами, в захваті він стоїть під вікном обожаної дівчини... А що, добре?

— Ну, ну...

— Веду оповіданє далі. Другого вечера Едмє, поклавши ся спати в своїм ліжечку, дивить ся, аж із комина в її спальні вилізає малий коминарик. Він щиросердно кидаєть ся до тендітної панночки і обсипає її маленькими шовковими о, зовсім круглими. Я забув сказати вам, що й сам він вродливий на прочуд. Графянка перервала йому сю любу роботу. Вона почала кричати, кликати помочи. Але він так був зайнятий, що не бачив і не чув нічого.

— Мій любий Мартó!

— Він такий зайнятий, що не бачить і не чує. Надбігає граф. У нього душа шляхетська. Він хапає малого коминарика за матню штанів, що перш усього кинулась йому в очи, і викидає його за вікно.

— Мій любий пане Мартó!...

— Решту скажу коротко. Девять місяців пізнійше малий коминарик оженив ся з благородною молодогоу графянкою. Була крайня пора. Ось вам наслідки невмісної доброчинности.

— Мій любий пане Мартó, ви наважились, видно, на мою голову.

— Не вірте сьому. Доходжу до кінця. Оженивши ся з панною де Лінет, малий коминарик зробив ся римським графом і зруйнував ся на перегонах. Тепер він коминарить на вулиці Гетє, на Монпарнасї. Його жінка держить шинчок і продає салямандри по 18 франків*), платні в вісьмох місяцях.

— Мій любий Марто, се зовсім не забавне.

— Агов, мій любий Ортере! Те, що я розповів вам, се, конець кінців, зміст Лямартенової поеми „Упадок ангела“ та поеми „Ельоа“ Альфреда де Вінї. І взявши на розум, се таки краще, як усі ті слізливі історійки, які вмовляють у людей, що вони добрі, хоча вони зовсім не добрі, і що вони роблять добро, хоча вони не роблять добра, і що їм легко бути доброчинцями, хоча се діло найтруднійше в сьвітї. Моя казка моральна. Що більше,

*) В жаргоні університетських студентів салямандрою називаєть ся стан повного оп'яніня.

вона оптимістична і кінчить ся добре. Бо Едмé в шиночку на вулиці Гетé знайшла щастє, якого-б була даремно шукала на балях і забавах, коли-б була вийшла замуж за якого офіцера або дипломата. Любий пане редакторе, відповіджте мені: приймете до свого „Ілюстрованого Нового Віку“ мою казку „Едмé або невмісна добродичність“?

— Се виглядає так, немов би ви серіозно запитували мене...

— Еге, я вас запитую зовсім серіозно. Коли не хочете моєї казки, я опублікую її де инде.

— Де?

— В якійсь буржуазній газеті.

— Якось мені не хочеть ся вірити.

— А от побачите.

II. Кренкебіль.

Жером Кренкебіль, продавець овочів, ходив по місті тягаючи свій візок і кричачи: „Капуста! морква! буряки!“ А коли мав петрушку, то кричав: „Вязанка шпарагів!“ — бо петрушка, се шпараги бідноти.

Ото-ж дня 20 жовтня, коли він їхав вулицею Монмартр, матуся Баярдова, шевчиха „Під ангелом сторожем“ вийшла зі свого склепика і наблизила ся до візка з яриною. Підносячи згідливо вязанку петрушки вона запитала:

— Не дуже гарна в вас петрушка! По чому вязочка?

— Пятнацять су, матусю! Кращої не знайдете!

— Пятнацять су за три мізерні петрушечки!

І вона кинула вязанку на візок з призирством.

В тій хвилі поліціян ч. 64 надійшов і сказав до Кренкебіля:

— Далі! Далі!

Від 50 літ Кренкебіль поспішав далі й далі від рана до вечера. Сей наказ йому видав ся зовсім законним і природним. Не маючи найменшого наміру противитись йому він просив міщанку взяти собі, що їй до вподоби.

— Мушу вперед вибрати товар, — сердито мовила шевчиха.

І вона на ново обсмотрювала всі вязанки петрушки, потім узяла ту, яка їй видала ся найкращою і притулила її до своїх грудий, так як сьвяті на церковних образах притискають до своїх грудий тріумфальні пальми.

— Я вам дам чотирнацять су. Се аж за досить. І ще мушу піти до склепу пошукати дрібних, бо не маю при собі.

І держачи в жмені петрушку вона вернула до свого склепика, куди перед нею вийшла якась покупелька з дитиною на руках.

В тій хвилі поліціян ч. 64 в-друге відізвався до Кренкебіля:

— Далі! Далі!

— Жду на гроші, що мені належать ся, — відповів Кренкебіль.

— Байдуже мені до того, що вам належить ся! Я вам кажу рушати далі! — відповів строго поліціян.

Тимчасом шевчиха в своїм склепику примірювала 18-місячний дитині синенькі черевички, бо її мати квапила ся кудись. А зелена вязочка петрушки лежала на прилавку.

Від пів століття, від коли тягав свій візок по вулицях, Кренкебіль привик до послуку властям. Але сим разом він попав у дивне положенє між правом і обовязком. Він не мав дару правознавства. Він не розумів, що користуванє з особистого права не звільнювало його від сповнюваня суспільного обовязку. Він занадто дбав про своє право, що веліло йому дожидати 14 су, і не дуже дбав про свій обовязок, який велів йому пхати далі свій возик і йти далі та далі. Він стояв.

І третій раз поліціян, спокійно і без гніву, велів йому рушати з місця. Навпаки звичавши бригадієра Монтосієля, що раз-у-раз грозить, а ніколи не лютить ся, поліціян ч. 64 промовляє лагідно, але похіпливий карати. Така його вдача. Хоч трошка зарозумілий, він про те добрий служака і взірцевий вояк. Відвага льва і лагідність дитини. Він не знає нічого, крім своєї служби.

— Чи ви не чуєте, що вам велю рушати далі?

Кренкебіль мав причину не рушати ся з місця, причину по його думці на стілько важну, що він уважав її достаточною. Він толкував ся по просту і без вигадок:

— Там до біса! Адже-ж кажу вам, що жду на гроші, які мені належить ся.

Поліціян ч. 64 відповів сухо:

— Хочете, щоб я арештував вас за супротивленє власти? Скажіть лише слово, я готов!

Чуючи сї слова Кренкебіль помалу здвигнув плечима і окинув поліціяна жалібним поглядом, який потім підняв до неба. Сей погляд говорив:

— Бог мені свідок! Чи я супротивник закону? Чи я на-сміхаюся з приписів та розпоряджень, що кермують моєю життєвою мандрівкою? О п'ятій рані я був на торговлиці. Від сестри я на-даваю собі моволі на руках з отсим возиком, кричачи: „Капуста! Морква! Буряки!“ Мені минуло 60 літ. Я втомлений. А ви пи-таєте мене, чи хочу підносити чорний стяг бунту. Ви кпите собі з мене, і ваші кпини ріжуть мене по серці.

Чи то не добачивши сього виразу, чи то не признаючи в ньому оправдання непослуху поліціян короткими словами запитав його, чи він зрозумів?

Як раз у тій хвилі на вулиці Монмартр була найбільша глота поїздів. Фіакри, тачки, афішові будки, омнібуси, тягарові вози тислися одні на одних, збивалися в купи — сказати-б, нероз-ривно позчіплювані. А над тою їх безладною сутолокою лунали крики та прокляття. Візники фіякрів звільна, з притиском обміню-валися геройськими лайками з різницькими челядниками, а кон-дуктори омнібусів, вважаючи Кренкебіля причиною сутолоки, на-зивали його „гнилою петрушкою“.

Тимчасом на тротуарі повстав також стиск цікавих, що ждали сварки. І поліціян бачучи, що на нього звернена загальна увага, признав конечним зробити вжиток зі своєї власти.

— Добре! — мовив він. І витягнув із кишені замащену но-татку та коротесенький оловець.

Кренкебиль відгадав його намір і піддався якомусь вну-трішньому поривови. При тім йому тепер годі було рушити ся чи в зад, чи в перед: колесо його возика на лихо зачепило ся за колесо молочарського воза. Микаючи на собі волосе під шапкою він крикнув:

— Але-ж кажу вам, що жду на гроші, які мені належать ся. Чи не біда моя? А, тебе триста без двох! Ну, чи чував хто таке, га?

Сі слова, що значили радше розпуку, ніж бунт, поліціян приняв за особисту зневагу. А що по його думці всяка зневага мусіла висловлюватися в традиційній формі, правильній, усьвя-ченій, обрядовій і так сказати літургічній „Смерть коровам!“*) — то власне в сій формі він у тій хвилі почув і зрозумів слова з уст провинника.

*) Ще з часів комуні 1871 р. задержала ся така вулична лайка в Парижі, звернена против поліцайників. (Перев.)

— А, так! Ви сказали „Смерть коровам!“ Добре! Ходіть за мною!

Кренкебіль остовпілий та безтямний глядів своїми великими очима, опаленими від сонця, на поліціяна ч. 64, і вломаним голо-
сом, що виходив раз із понад його голови, а раз із понизше його
пят, кричав схрестивши руки на своїй синій блюзі:

— Я сказав: „Смерть коровам“? Я? А Господи!

Купчики та малі хлопята повитали се арештоване реготом.
Вони, як і кожда людська юрба, любували ся в поганих та жор-
стоких видовищах. Та ось крізь купу глядачів пропхав ся дуже
сумний дідусь, весь у чорному, з високим капелюхом на голові,
наблизив ся до поліціяна і мовив до нього дуже лагідно, та при-
тім рішучо, хоч і півголосом:

— Ви помилили ся. Сей чоловік зовсім не зневажив вас.

— Прошу не пхати носа до чужого проса! — відповів по-
ліціян, також без лайки, бо говорив з чоловіком порядно одягненим.

Дідусь дуже спокійно і дуже рішучо настоював на своїм.
Поліціян велів і йому йти на поліцейну інспекцію і там гово-
рити те, що має сказати. Тимчасом Кренкебіль усе кричав:

— Ади, ади! Я мав кричати: „Смерть коровам!“ А Бо-
же-ж мій!

Він виголошував ті слова з зачудуванням, коли пані Баяр-
дова, шевчиха, надійшла до нього, держачи в жмені 14 су. Але
поліціян ч. 64 вже держав його за комір, і пані Баярдова мірку-
ючи, що чоловікові веденому на поліцію, нема що віддавати довгу,
сховала 14 су в кишеню свого фартуха.

Бачучи від одного разу свій возик заарештований, утрату
свої свободи, безодню під своїми ногами і сонце погасле на небі,
Кренкебіль пробурчав:

— От тобі й на!

Перед комісарем старий пан заявив, що зупинений на дорозі
сутолокою возів був свідком сцени і може ствердити, що поліціян
не був зневажений і зовсім помилив ся арештуючи сього чоловіка.
Він подав своє ім'я й характер: доктор Давід Матіє, протомедик
шпиталю Амбруаз-Паре, офіцер почесної Легії. В иньший час таке
свідцтво було би зовсім вистарчило комісареві, але в ту пору
у Франції вчені були в підозрію.

Кренкебіля полишено в арешті. Прославши ніч у хурдизі він
був другого дня переведений до „вулія“, до складу. Тюрма не

видалась йому анї прикрою, анї соромною. Вона здавалась йому потрібною. Його здивувала при вході чистота мурів і помостів.

— Як на чисте місце, то воно справді чисте. Бий мене коцюба! На помості можна-б обідати.

Коли його лишили самого, він хотів присунути собі сталець, але переконав ся, що він був ланцюхом прибитий до муру.

— От сьміховина! Ось штука, якої-б я ніколи не вигадав, їй Богу!

Він сів, покрутив пальцями і не переставав дивувати ся. Мовчанка й самота налягали на нього якоюсь ваготою. Йому нудилось і він з неспокоєм думав про свій возик, який арештовано ще весь повен капусти, буряків, моркви, селери та петрушки. І він читав себе турботно:

— І де вони заохали мій возик?

Третього дня його відвідав адвокат, д. Лемер, один із наймолодших членів париської адвокатської лави, голова одної секції товариства „Ліга французької вітчизни“. Кренкебіль силкував ся виложити йому свою справу, та се йшло йому не легко, бо він не мав дару слова. Та може-б воно якось пішло, як би йому дрібку помогли. Але адвокат похитав головою і очевидно не вірячи всім його оповіданням та перегортаючи напери буркнув:

— Гм! Гм! Коли бо тут у протоколах стоїть щось зовсім не таке.

Потім з видом троха втомленим і покручуючи свій бльонд вусик він мовив:

— В вашім інтересі було-б може ліпше признати ся. Що до мене, то я думаю, що ваш систем цілковитого переченя дуже для вас недогідний.

І Кренкебіль уже готов був признавати ся, як би лише був знав, до чого признавати ся.

Пан президент Бурріш посвятив цілих шість мінут на переслуханє Кренкебіля. Се переслуханє було-б більше ваяснило річ, як би оскаржений був відповідав на завдані йому питання. Але Кренкебіль був не привик до дискусії, а в такій компанії ресpekt і страх затулювали йому рота. Оттим то він мовчав, а президент сам відповідав за нього — і відповіді були пригнобляючі.

— Значить признаєтесь, що ви сказали: „Смерть коровам!“

Аж тепер обвинувачений Кренкебіль добув із свого старого горла голос, мов скрип заржавілого заліза або з розбитого горшка.

— Я сказав: „Смерть коровам!“, бо пан поліцейський сказав: „Смерть коровам!“ Як на таке, то й я сказав: „Смерть коровам!“ Хотів пояснити, що здивований несподіваним закидом, він у своєму остовпінню повторив дивовижні слова, які йому підсунено безпідставно, яких він певне не сказав перший. Він сказав те „Смерть коровам!“ так, немов би хотів сказати: „Я! Щоб я говорив зневажливі слова? І ви могли-б повірити цьому?“

Пан президент Бурріш зрозумів се не так.

— То по вашому поліцейський перший сказав ці слова?

Кренкебиль здвигнув плечима і не сказав нічого. Годі було знати, хто перший.

— Не кажете цього! Маєте рацію! — мовив президент. І велів покликати свідків.

Поліцейський ч. 64, на імя Бастіян Матра, присяг, що скаже правду і нічого більше, як лише правду. Потім зізнав таке:

— Бувши в службі дня 20 жовтня, о першій з полудня на вулиці Монмартр я побачив чоловіка, що видав ся мені розвізником ярини і стояв зі своїм возиком на вулиці против дому ч. 238. Наслідком цього зробила ся суতোка возів. Я тричі велів йому рушати далі, та він не хотів слухати. А коли я заповів йому, що замельдую його, він у відповідь крикнув на мене: „Смерть коровам!“ — і се видалось мені зневагою.

Отсе зізнання, точне й рішуче, трибунал вислухав з очевидним вдоволенням. Оборона візвала паню Баярдову, шевчиху і д. М. Давіда Матіє, протомедика шпиталю Амбруаз-Паре, офіцера почесної Легії. Пані Баярдова не бачила, ані не чула нічого. Доктор Матіє був у юрбі зібраний довкола поліцейського, що велів яринярови рушати далі. Його зізнання було причиною невеличкого епізоду.

— Я був свідком усеї сцени, — мовив він. — Я завважив, що поліцейський помилив ся: його не зневажено. Я наблизив ся і сказав йому се. Та поліцейський не пустив арештованого продавця і віззав мене, щоб я йшов із ними до комісаріату. Я пішов. Я повторив свою заяву перед комісарем.

— Можете сісти, — мовив президент. — Ординанс, покликайте свідка Матра! — Матра, коли ви доконали арештовання обвинуваченого, чи доктор Матіє заявив вам, що ви помилили ся?

— Вірна правда, пане президенте, що він мене зневажив!

— Що ж він вам сказав?

— Він сказав мені: „Смерть коровам!“

В аудиторії чути було шелест і сьміх.

— Можете йти! — мовив поквапно президент. А обертаючи ся до публіки додав, що коли повторять ся нечемні маніфестації, велить опорожнити салю.

Тимчасом оборонець тріумфально махав рукавами своєї тоги, і в тій хвилі можна було думати, що Кренкебіль буде увільнений. Коли настав супокій, д. Лемерль устав. Він почав свою оборону похвалою поліціянтів, тих „скромних слуг суспільности, що побираючи сьмішно дрібну плату, зносять невинности і доконують день-у-день героїчних діл, наражаючи ся на ненастанні небезпеки. Се давні вояки, що не перестають бути вояками. Вояки — сим словом сказано все!“ І др. Лемерль без труду вдав ся в високі міркування про військові чесноти. Він — заявив він — належить до тих, що „не дозволять доторкнути ся до армії, до тої національної армії, до якої він сам має честь належати“.

Президент похилив голову.

Д. Лемерль справді був поручником при краєвій обороні. Він був також кандидатом націоналістичної партії в кварталі „Віей-Одрієт“. Він говорив далі:

— Певна річ, я признаю скромні та цінні заслуги, які віддають день-у-день поліціянти величезній людности Парижа. І я не був би згодив ся, панове, боронити перед вами Кренкебіля, коли-б я бачив у ньому зневажника старого вояка. Закидають мійому клієнтові, що він сказав: „Смерть коровам!“ Значіне сеї фрази несумнівне. Загляньте до словника „бухацької“ мови, знайдете там: „Коровяр“ — лїнюх, дармоїд, що вилежуєть ся лїниво як корова, а не працює нічого; „корова“ — такий, що за гроші доносить поліції, шпїон. „Смерть коровам!“ — звичайний лайливий окрик у певних сферах. Але ціле питанє в тім: як сказав се Кренкебіль? А навіть: чи сказав він се? Позвольте мені, панове, сумнівати ся в сьому!

— Не підозріваю в поліціянта Матра ніякої злої думки. Але він, як уже було сказано, має важку працю. Він иноді буває втомлений, знесиленний, роздратований. В таких настрою він міг стати ся жертвою слухової галюцинації. І коли він тут каже вам, панове, що доктор Давід Матіє, офіцер почесної Легії, протомедик шпиталю Амбруаз-Паре, магнат на полі науки і чоловік вишого товариства, також кричав: „Смерть коровам!“ — то ми

мусимо признати, що Матра був жертвою хвороби, манії, і то, коли се слово не буде занадто сильне, манії переслідування.

— А навіть хоч би Кренкебіль крикнув: „Смерть коровам!“, то ще треба би знати, чи се слово в його устах мало характер проступка. Кренкебіль, се природний син перекупки, що вмерла від розпусти та п'янства; він уродився алькоголіком. Отсе він перед вами, знівечений 60-літньою нуждою. Панове, мусите признати, що він неодвічальний.

Д. Лешерль сів, а президент Бурріш прочитав муркотучи ледво чути присуд, яким Жерома Кренкебіля засуджено на два тижні в'язниці і 50 франків грошевої кари. Трибунал опер своє переконання про його вину на свідощті поліціанта Матра.

Коли його вели понурим коридором із палати справедливості, Кренкебіль почув страшену потребу щирого слова. Він обернувся до ординанса, що провадив його, і озвався до нього тричі:

— Пане вартовий! вартовий! Ге, пане вартовий!

І зітхнув.

— Отсе два тижні тому.. як би хто був мені сказав, що таке зо мною станеться!...

Потім висловив таку увагу:

— Дуже швидко говорять ті пани. Гарно говорять, але дуже швидко. Годі з ними порозуміти ся... А ви, пане вартовий, як міркуєте? Правда, що дуже швидко?

Але вартовий ішов не відповідаючи, ані не обертаючи лица. Кренкебіль запитав його:

— Чому не відповідаєте мені?

А вартовий усе мовчав. І Кренкебіль мовив до нього з докором:

— Навіть до пса чоловік обізветься. Чому-ж ви не обізветесь до мене? Навіть рота не отворите! Чи боїтеся, що вам із нього смердіти-ме?

Заведений назад до в'язниці Кренкебіль не виходячи з чудадива сів на своїм стільці прикованим до стіни. Він сам собі не вірив, щоб судії могли помилити ся. Трибунал своїми врочистими формами закрив перед ним свою слабкість. Він не міг вірити, щоб правда була по його боці, а не на боці тих урядників, яких поступування він не міг розуміти. Йому годі було доміркувати ся, що була якась діра в тій так гарній церемонії. Бо не ходячи ані до церкви, ані на засідання парламенту, він у своїм життю не бачив

нічого так гарного, як суд у поправчій поліції. Він знав лиш одно, що він не кричав: „Смерть коровам!“ А що його засуджено на два тижні тюрми, се на його думку була якась глибока тайна, один із тих артикулів віри, які вірні приймають не розуміючи їх, якась обява темна, грімка, гідна подиву і страшна.

Другого дня адвокат прийшов відвідати його.

— Ну, добродію, як же вам? Дуже тужно? Не падайте духом! Тиждень мине швидко! Не маєте чого дуже жалувати ся!

— Та воно то... нема що казати, ті пани були дуже лагідні, дуже чемні. Анї в одного кепського слова... Я й не думав... А ординанс навіть натягнув білі рукавички. Ви не бачили?

— На добру ввагу вам слід було признати ся.

— Та може й так.

— Кренкебіль, маю вам сказати добру новину. Одна милосерна особа, яку я зацікавив вашим положенєм, передала мені для вас суму 50 франків, яка піде на заплату кари, що вас засуджено на неї.

— Так коли-ж ви даєте мені тих 50 франків?

— Я заплачу їх просто до каси. Не турбуйте ся!

— Все одно. Про те дякую тій особі.

І Кренкебіль буркотів у задумі:

— Дивна річ усе те, що мені трапилось.

— Не беріть собі того до голови, Кренкебіль! Такі річи часто бувають, дуже часто.

— А не могли-б ви сказати мені, куди вони заповділи мій возик?

Вийшовши з в'язниці Кренкебіль знов тягнув свій возик по вулиці Монмартр кричачи: „Капуста! Буряки! Морква!“ Він не сердив ся, не нарікав ні на кого за свою пригоду. Йому не лишило ся по ній ніяких прикрих споминів. Навпаки, в його душі все се виглядало як театр, як подорож, як сон. А тепер він був рад чалапаючи по болоті, по бруку вулиці і бачучи над своєю головою небо покрите хмарами, брудне як вода в рівчаку, те звисне йому небо його рідного міста. Він зупиняв ся на кождім перехрестю, щоб випити чарку горілки, а потім весело й свобідно поплювавши в жмені, щоб зробити слизькою свою мозолясту долоню, він ухопив за дишель і потяг свій возик. Воробці, ранні пташки і бідні як і він сам, що шукали поживи на вулиці, вифуркували

перед ним цілими веретами, вторуючи своїм цв'іркотанєм його крикови: „Капуста, морква, буряки!“

Стара господинька, що наблизилась і оглядала селєру, мовила до нього:

— А що се з вами було, батьку Кренкебиль? Цілі три тижні не було вас видно. Ви хорували? Ви троха змарніли.

— Скажу вам по правді, пані Майош: я подав ся був на пана.

Ніщо не змінило ся в його житю, окрім того хиба, що він забігає до шинку частійше, ніж мав звичай доси, бо йому здаєть ся, що сьогодні сьвято, і що він поробив знайомости з милосерними особами. Троха на веселі він вертає до своєї халабуди. Простягши ся на перині він накриваєть ся мішками, яких позичив йому продавець маронів із перехрестя і які служать йому за покривало, і міркує собі: „Тюрма, ховай Боже, нема що жалувати ся на неї. Чоловік має там усе, чого йому треба. Але все таки у себе дома лїнше“.

Його вдоволенє тревало не довго. Він швидко переконав ся, що його клієнти почали вовком дивити ся на нього.

— Гарна селєра, пані Куантро!

— Не треба мені нічого.

— Як то не треба? Адже не будете жити духом божим.

Але пані Куантро, не відповідаючи йому, вернула спокійно до великої пекарні, якої була властителькою. Склепичарки і сторожихи, що колись тисли ся до його возика повного зеленини та цв'іту, тепер відвертали ся від нього. Дійшовши до шевського склепика „Під ангелом сторожем“, вихідної точки, від якої почались його судові авантури, він гукнув:

— Пані Баярдова, пані Баярдова, ви мені винні п'ятнацять су від оноді.

Але пані Баярдова, що сиділа за своїм прилавком, не вдовстоїла навіть обернути ся в той бік.

Уся вулиця Монмартр знала, що старий Кренкебиль сидів у арешті, і вся вона не пізнавала його. Чутка про його засудженє дійшла аж до передмістя і до гучного перехрестя вулиці Ріме. Тут коло полудня він побачив паню Льору, свою добру і вірну клієнтку, похилену над возиком малого Мартина. Вона обзирала велику головку капусти. Її волосє блискотїло до сонця, мов густі золоті нитки злегка покручені. А малий Мартинець, марна штучка, брудний смаркачина, кляв ся, що нема кращого товару над його.

На сей вид у Кренкебіля заболіло серце. Він приволік свій возик аж до возика малого Мартинця і зломаним, плачливим голосом мовив до пані Льори:

— Чи то годить ся спроневірюватись мені?

Пані Льора й сама знала, що вона не княгиня. Не в висшому товаристві вона виробила собі понятє про Іванову хату та про „вулій“. Але можна бути чесним у кождім стані, правда? У кожного є самолюбє і ніхто не любить мати діло з чоловіком, що сидів у арешті. Оттак і вона не відповіла нічого Кренкебілеви, а тільки здвигнула плечима.

Старий продавець рушив далі, але почувуючи зневагу буркнув:

— Іди, йди, ти митко!

Пані Льора випустила з рук зелену головку капусти і крикнула:

— Ади, стара коняка! Сам арешти витирає, а иньших лає!

Коли би Кренкебиль був при холодній розвазі, він ніколи не був би докорив паню Льору її ремеслом. Він знав аж надто добре, що чоловік не вибирає собі стану, в якім нераз опинить ся, що не все те робить, щоб йому хотіло ся в житю і що добрі люди бувають у кождім стані. Він мав мудрий звичай не вважати на те, що роблять його клієнти у себе дома і не погорджувати ніким. Але тепер він був сам не свій. Тричі він назвав паню Льору миткою, стервом і червоточиною. Купка цікавих зібрала ся довкола пані Льори й Кренкебіля, які обміняли ся ще деякими лайками так само масними як і перші, і були-б лаялись ще Бог зна доки, як би поліціян, появивши ся раптово, своїм мовчазним та непорушним видом не був їх відразу зробив так само ніщими й непорушними, як і сам. Вони розійшли ся. Але ся сцена до решти вбила Кренкебіля в опінії цілого кварталу Монмартра та вулиці Ріше.

А старий яринар ішов буркочучи:

— От іще каракатиця! Нема другої такої каракатиці, як ся баба.

Але на дні своєї душі він не за се сердив ся на неї. Він не погорджував нею за те, що була тим, чим була. Навпаки, він поважав її за те, що була ощадна й заможна. Давнійше вони нераз радо розмовляли з собою. Вона говорила йому про своїх родичів, що жили в селі. Вони обоє змовляли ся оброблювати маленький огородець і годувати курий. Се була добра клієнтка.

Та бачучи, як вона купувала капусту у малого Мартинця, у того замураного смаркача, у того не-знати-що, він почув, як його замлоїло в животі; а коли побачив, що вона відвертаєть ся від нього з погордою, то йому не стало терпцю, і на тобі!

Та пайгірше те, що вона не одна поводила ся з ним, як із паршивцем. Ніхто тепер не хотів знати його. Як пані Льора, так само й пані Куантро пекарка, і пані Баярдова з під Ангела сторожа погорджували ним, відпихали його. Вся суспільність, ади!

Так ось як! За те, що чоловіка на два тижні засадили в тїнь, то він уже нездалий навіть на продавця петрушки! Чи сеж по правді? Чи тож розум дати вмерти з голоду чесному чоловікові за те одно, що мав непорозумінє з поліцайниками? А коли не може продавати ярини, то йому не лишаєть ся нічого иньшого, як здихати.

Як попсоване вино, так і він робив ся оцтом. Посперечавши ся з Льорою він мав подібні перепалки з усіма иньшими. За нїзащо він говорив грубіяинства своїм покупчиням, і прошу вірити, говорив не обвиваючи нічого в бавовну. Коли котра надто довго общупувала товар, він зараз назве її хляпатурою та лемішкою. Так само в шинку він шукав собі зачіпки з товаришами. Його приятель, продавець маронів, не пізнавав його і говорив, що сей кроть-його-за-ногу Кренкебіль, то правдива шевська смола.

Лихо зробило його несправедливим. Він мстив ся на тих, що не робили йому нічого злого, а иноді на слабших від себе. І так він заїхав пова вуха Альфонсови, синові шинкаря, за те, що сей запитав його, чи добре там у Івановій хаті? Він тріснув його і сказав:

— Ти пущьвірку! Твій батько повинен би сидіти в Івановій хаті замість набивати кабзу продаючи людям отруту.

Вчинок і слова не чинили йому чести; продавець маронів справедливо вияснив йому, що дитину не слід бити тай не слід докоряти їй батьком, якого вона не вибрала собі.

Він почав пити. Чим менше заробляв, тим більше пив горівки. Колись ощадний і тверезий, він тепер сам дивував ся, що таке стало ся з ним.

— Я-ж ніколи не був ласуном! — говорив він сам до себе. — Мабуть так, що чим чоловік старіє, тим дуріє.

• Иноді він остро осуджував свою ледачість та неробство:

— Гей, старий Кренкебілю, не здалий ти ні до чого, хіба де на сьмітник.

Иноді він дунив сам себе і вмовляв у себе, що се з потреби.

— Адже-ж треба від часу до часу випити порційку, щоб додати собі сили, осявіжитись! Чую, що там щось пече мене в шлунку. І ніщо так не осявіжує мене, як та паруха.

Часто він запізнявав ся на ранішній торг і набирив посліднього товару тай то набор. Одного дня чуючи скипанє в ногах і втому в серці, він не рушив свого возика з шопи і провів увесь божий день швандяючись коло панї Рози, флячниці, та коло всіх шинків на торговиці. Вечером сидячи на коши, він задумав ся і почув докори сумління за те, що так занедбає ся. Він пригадав собі свою колишню силу і давню працю, довгі мандрівки і славі торги — ті незчислені дні все однакові та повні праці: сто кроків — ніч — торговиця — ось і торг; ось він оберемками набирає ярини, хитро-мудро укладає її в свій возику, на один дух з'їдає цілий чорний хлібець від мамі Теодори, ще теплий; і ось розлягаєть ся його голосний крик, мов піане когута, що потрясає ранішнім повітрям. Він тягнеть ся багатолюдними вулицями, — се так тягнеть ся ціле його житє, невинне та невибагливе, житє чоловіка-коняки, що цілого пів столїтя розвозив на своїм возику по душних та запорошених вулицях сьвіжу зеленину з далеких огородів. І киваючи головою він зітхав:

— Ой ні, нема вже в мене тої сили, що бувало. Конєць зо мною! Доти збанок воду носить, доки вухо не вірветь ся. А надто від часу моєї пригоди з властями мій характер змінив ся. Я щось не той став, що вперед був!

Еге-ж, не той став! Не стало моральної сили. Чоловік у такім стані, се немов той, що впаде на землю і не може встати, а всі прохожі топчуть по ньому.

Надійшла нужда, чорна нужда. Старий яриняр, що колись носив повні кишені дрібних, тепер не мав ані зломаного гроша. Була осінь. Його вигнали з комірки і він спав у шопі на возах. Три тижні вже йшов дождж, рівчаками по вулицях плила повідь, заливаючи шопу.

Скулившись на своїм возику серед брудної води, в товаристві павуків, щурів та виголоднілих котів він думав у пїтьмі.

Не їв нічого весь день, не мав чим укрити ся так, як колись укривав ся мішками продавця маронів, — і йому пригадали ся ті два тижні, коли то уряд давав йому їсти й постіль. Він тепер завидував арештантам, що не терплять ані голоду ані холоду, і йому шибнула в голову думка:

— Адже-ж я знаю спосіб, то чому-ж би мені не вжити його?

Він устав і вийшов на вулицю. Було мало що по одинацятій. На дворі було темно й слотаво. Стояла сніжниця, мокра й холодніша від дожджу. Рідкі прохожі тисли ся поблизу мурів, по-під окапами.

Кренкебіль пройшов по-при церков сьв. Евстахія і завернув на вулицю Монмартр. Вона була пуста. Один-одніський поліціян стояв на тротуарі, на розі церкви під газовою лампою. В сьвітлінім околі тої лампи видно було немов дрібний, червоний дожджик. Поліціян заслонив ся від нього гумовою капузою. Його лице зблизька виглядало спокійно і сумовито. Мав грубі вуса, коротко пристрижені й сиві. Се був старий сержант, чоловік яких сорока літ.

Кренкебіль стиха наблизив ся до нього і несьмілим, притишеним голосом промовив:

— Смерть коровам!

Потім ждав наслідків сього сакраментального оклику. Але наслідків не було ніяких. Сержант стояв непорушний і німий, аложивши навхрест руки під своїм коротким плащем. Його очи широко отворені, що сьвітили ся в сутінках, гляділи на Кренкебіля з якимось смутком, бачністю й погордою. Кренкебіль здивований, але все ще надставляючи решту своєї рішучости пробелькотів:

— Смерть коровам! Кажу вам ще раз!

Настала довга мовчанка, в якій чути було лише цяпканє дожджу серед пронизливого холоду. Нарешті сержант промовив:

— Не годить ся так казати... Цевна річ, що не годить ся! Чоловік у ваших літах повинен би мати більше тямки. Йдіть собі спокійно далі!

— Чому-ж мене не арештуєте? — запитав Кренкебіль.

Сержант похитав головою під своєю мокрою капузою.

— Е, як би то прийшлося арештувати всіх галапасів, що балакають таке, чого не слід балакати, то було-б у мене діла!... І на щоб то придало ся?

Кренкебіль, зачудований тою великодушною байдужністю, довгу хвилину стояв остовпілий і німий, ногами в рівчаку. Та заким рушив далі, він поспробував оправдати ся.

— Се я не до вас мовив: „Смерть коровам!“ Ані до вас, ані до нікого иньшого. Се задля ідеї.

Сержант відповів непохитно лагідно;

— Чи то для ідеї, чи для чого иньшого, сього не слід казати. Бо коли чоловік сповняє свій обов'язок і приймає не мало невигоди, то не годить ся лаяти його глупими словами... Прошу вас ще раз, ідіть собі далі!

Кренкебіль похилив голову, звисив безвладно руки і почалапав під дождем, поки не щез у п'їтмі*).

З французького переклав

Іван Франко.

*) Отсе оповіданє, переданє тут з деякими скороченнями, послужило авторови основою триактової драми, яка перед місяцем з великим успіхом була виставлена в однім із париських театрів. — І. Ф.

ІЗ ПОЕЗІЙ ЙОГАНА В. ГЕТЕ.

ПЕРЕКЛАД П. О. КУЛІША.

IV. Рибалка.*)

Das Wasser rauscht, dass Wasser schwoll...

Вода шумує, розлилась,
І повні повіддю всі береги й затони;
З селом веснянка понялась,
Хати, двори, сади, левади співу повні.
Під спів широкий дівоньок
Сидить над річкою рибалочка, пильнує,
Чи плавлє стиха поплавок,
Чи в вирві крутить ся, чи в нуртї нуртує.
Аж ось вода під поплавком
Заколихала ся і в піні розділилась, —
Не срібна рибонька з пером,
Вродлива дівчина-русалочка з'явилась.
Співає стиха до його
І мов сонілочка принадно промовляє:
„Про що твій рід людський могó
Рибної наплоду що божий день чигає?
„Коли-б ти знав, як рибонькам
Із сестрами в воді гуляти веселенько,
Віддавсь би й сам увесь ти нам
І гравсь із рибками й дівчатками любенько.
„Ти-ж бачиш, як і сонце в нас
І місяць з зорями шукають прохолоди,
І всі вертають ся до вас,
Набравшись у воді між нас нової вроди.
„Чи тож не надить ока в нас
Розніжене в воді і викупане небо?
Тай власний образ твій нераз
І надив і манив тебе в нурті до себе“.
Вода шумує, розлилась, —
І повні повіддю всі береги й затони.
Русалка піною взялась,
І лащить ся до ніг його і стогне.
І серце стиха обняла
Якась нова, невимовна турбота;
Вода вже й ноги поняла,
І любо се йому, мов із дівчат пустота.
Горнулась до колін його,
Мов рученятами ніжними обіймала,
До лона надила свого...
Рибалка зник. Вода блищала і мовчала.

*) Див. „Літ.-Наук. Вістник“ 1903, кн. 1.

Національне роздвоєнє в творчості Гоголя.

Нарис *Олександри Єфименко.*

Душа Гоголя була повна тяжких і непримирних суперечностей — се знає кождий, хто ближше знайомився з личністю великого письменника дорогою поглиблення будьто біографічного матеріалу, будьто плодів його творчості. Ті суперечности так очевидні, що викликували навіть проби пояснення їх на патологічній основі. Один звісний психіатр підтягав усі буцім то ненормальні появи в психології Гоголя під одну форму духової хвороби — меланхолії. Такі суперечности, коли їх брати з тої точки погляду, показують ся періодично по собі наступаючим затемнюванєм і проясненєм свідомости, стільки характеристичним для деяких душевних хвороб. Та ледво чи можна дійти до чогось важнішого на тій ховській дорозі. Читайте переписку Гоголя видану не давно під редакцією д. Шенрока в чотирох здорових томах, котра відкриває нам личність великого письменника коли не день за днем, то тиждень за тижнем, місяць за місяцем — а певно прийдете до переконання, що маєте тут діло з одною і суцільною свідомістю, психічно вповні здоровою.

Мимо того все таки остаєть ся фактом, що душа Гоголя в сути річи була жертвою гнечучих суперечностей; остаєть ся проте і наше вповні оправдане заінтересованє до того факту.

Про повне роз'ясненє тої темної мученичої душі поки що не може бути й бесіди; психологія як наука не дає доволі виробленої форми для скомплікованих психологічних устроїв, а гоголівський матеріал входить що-йно в першу фазу свого оброблення.

На разі можна лише начеркнути деякі елементи тої скомплікованої задачі, і ми хочемо проте піддати під розвагу читача деякі дотичні сего замітки, які насувають ся з пізнання Гоголя в його життю і творах.

I.

Ми не маємо спромоги розводитись тут над тим, чого впрочім вповні не вияснила сучасна фільольогія, яке значінє має елемент народности в творчості; кожда творчість, особливо поетична, замкнена в народности, живе тою-ж народністю і навпаки сама на неї впливає, розширюючи її границі і збагачуючи її зміст. Душа Гоголя була перед усім роздвоєна в тім основнім елементі свого буття. Великий письменник був рідним сином української народности і прибраним російської. Своїй прибраній матери він віддав усе: свій великий талант, своє житє, кров свого серця. Та ніщо не могло знищити значіння того, що й житє й талант дістав він не від неї, а від тамтої, від першої...

Позволяємо собі твердити, що ставши на тій точці погляду знайдемо підпору для деяких висновків, котрі инакше освітлюють личність і творчість Гоголя, ніж се було дотепер.

А. О. Смирнова доторкнулась раз у своїм листі до великого письменника питання про його національність. На се Гоголь так відповів: „Скажу вамъ, что я самъ не знаю, какова у меня душа, хохлацкая или русская. Знаю только то, что никакъ бы не далъ преимущества ни малороссіянину передъ русскимъ, ни русскому передъ малороссіяниномъ. Обѣ природы щедро одарены Богомъ, и какъ нарочно каждая изъ нихъ порознь заключаетъ въ себѣ то, чего нѣтъ въ другой.“ Нема сумніву, що ся відповідь — відповідь вповні щира і правдива. Гоголеви нераз закидували нещирість і свідоме обманюванє людей, з якими мав діла. Одначе щось подібного не могло бути в відносинах до Смирнової, яку Гоголь високо поважав і любив. Ми віримо, що Гоголь пишучи се до Смирнової дійсно сам не знав, яка у нього душа: „хохлацкая или русская“. Але чи се значить, що душа Гоголя була позбавлена національної закраски і не дізнавала національних почувань і симпатий? Або, що в його душі жили два національні елементи в повній гармонії, не заявляючи нічим своїх обопільних суперечностей? Навряд чи можна припустити одно або друге.

Одначе можливо, що чого Гоголь не знав сам про себе, те знали про нього інші: предметове примічане в многих случаях надаєть ся більше до розвязки психологічної задачі, чим внутрішня самообсервация.

Житєві обставини Гоголя гаразд знані; крім того, Гоголя знало близше багато людей, котрі передали нам свої вражіння і замітки.

Гоголь був з походження корінний Українець і свій дитячий вік прожив на Україні в родиннім домі. Сей дім був типічним домом тодішнього українського поміщика середньої руки. В часі дитячого віку Гоголя українська шляхта була в значній мірі винародовлена; одначе сей винародовлений осередок усе таки окружала атмосфера насичена історичною традицією. Ся традиция була так сильна, що опанувала навіть уми і настрій вищих місцевих представителів державної влади. Малоросійські генерал-губернатори — з початку кн. Лобанов-Ростовський, а в слід за ним кн. Репнін — шлють до Петербурга проєкт за проєктом про привернене козацтва, т. є. про переведенє українських козаків з положеня казѣонних поселен, в яке їх поставили реформи Катерини II, „къ первобытному ихъ воинственному состоянию“, як виражають ся автори проєктів. Ті проєкти потерпіли невдачу, а кн. Репнін, корінний український вельможа, попав у підозріне українського сепаратизму. Проте держалось ще і старе козацтво в Чорноморі з оригінальною організацією в виді кубанського війська; в гирлах Дунаю існувала ще під протекторатом Турції Задунайська Січ, держачись запорозьких порядків. На Кубань і Дунай безнастанно збігали зі всіх сторін кріпосні Українці, відзискуючи в сей спосіб утрачену волю та причиняючи своїм панам тим побігом невичерпане жерело клопотів, огірчень і нарікань. Гоголь мав тоді 11 літ, коли правительство виділо себе спонуканим перевести громадне переселенє козаків з Полтавської і Чернигівської губернії на Кавказ. Перше таке переселенє відбулось роком пізнійше по вродженю Гоголя. Такі факти не проходить безслідно для самосвідомости загалу. Ся самосвідомість діставала поживу ще й з інших жерел. Що йно заведений харківський університет, ставши культурним осередком української території, живо відгукнув ся на ідею всеславянського відродженя принесену з заходу. На харківськім ґрунті ще тоді сильно насиченім місцевою національною культурою ідея славянського відродженя швидко перейшла на ідею українського відродженя. Повстав

гурток слобідсько-українських поетів і письменників, появилася цілий ряд українських видань наукових і літературних. Та сама ідея українського відродження ширилася і розвивалася і на правобережній Україні, прибираючи тут закраску згідну з польськими історичними традиціями сеї країни.

Сім'я Гоголів, як на той час освічена і в високім ступні товариська не могла не відчувати різних того рода впливів. До того вона й у себе мала свою живу історичну традицію. Пращур Гоголів Остап був при Дорошенкові подільським полковником, а по прийняттю Дорошенком турецького протекторату дістав гетьманську булаву, як кандидат Польщі. Такі факти взагалі не забувають ся потомками, а в умовах побуту і характеру тодішньої України набирали вони особливої ваги. Українська шляхта, що майже без виемку і дуже недавно відчахнулася від народньої маси, чіпляла ся за кожний факт, котрий міг усталити і кинути блиск на її родовід; проте предок-гетьман хочай би лише й наказний, хочай би польський і фіктивний — був цінним клейнотом, родинною сьвятощою, на котрій непохитно спочивала гідність і честь роду. Український елемент був так сильний в сім'ї Гоголів, що батько письменника уважав український язик за свій питомий. Коли його творчий талант шукав виходу і примінення, то знайшов се примінене в елементі українського язика. Василь Опанасович Гоголь був автором двох українських комедій, що дають йому право уважатись одним із родоначальників сучасної української літератури. Все те і много иньших обставин не полишає сумніву, що Гоголь у дитячім віці ріс в окруженю атмосфери української народности. Яка-ж була мова його дитячого віку? Чи се був той „языкъ души“, як він називає український язик в листі до Максимовича — чи иньший, російський? Ми про се нічого не знаємо. Легко можна припустити, що батько Гоголя, клопочучи про будучу карієру сина — а вже на певно мати — заставляли його говорити „по панськи“, а не „по хлопськи“, що впрочім робили тисячі і тисячі иньших українських батьків і материй. Одначе Гоголь підроском володів язиком своєї рідні, як своїм питомим. Про се виразно сьвідчить звісне оповідане Стороженка, котрий переказує, як Гоголь оправдував ся перед кріпаком і його жінкою в тому, що неправно зайшов в їх огорог. Пробуване в ніжинській школі не вирвало Гоголя з національного українського осередка. „А що Василю, як би гімназія згоріла?“ повторяє він в листі до свого ніжинського товариша шкільну вигадку,

доказуючи тим самим, що український язик був звичайним уживаним серед ніжинських школярів.

Великий письменник покинув рідну країну вже дорослим чоловіком. Двацять-літній парубок не може змінитись в основних рисах своєї духової личности, хотя-б та личність не носила на собі знамени такої різкої індивідуальности, якою визначався Гоголь. Навіть зверхній український вигляд Гоголя був такий замітний, що прізвисько „хохол“ і „хохлик“ так і осталося при ній в кружку Россет-Смирнової, Пушкіна й Жуковського. Той зверхній український вигляд заховав Гоголь, як стверджують, у зрілім віці, хотя він зрідка і на короткий час приїздив в родинні сторони. А звівні сторони його характеру: скритість, упертість і йому властивий гумор, завсідні всі обясняли як прояви українських національних прикмет. Ми знаємо, що Гоголь протягом цілого свого життя не опускав нагоди користуватись українською мовою: по українськи порозумівав ся з польськими емігрантами з Богданом Залеским і Міцкевичем, навіть заховавсь його лист до Богдана Залеского писаний на українській мові, — по українськи говорив він у Москві вже перед смертю, зі своїм слугою і в своїм земляками завсідні бесідував по українськи. Про виключну прихильність Гоголя до земляків заховалося не мало свідочств. Навіть з Россет-Смирновою „дамою блистательного свѣта“ зійшовсь він легко і скоро тому, що вона притягла і, так сказати-б, приворожила його заявами горячої симпатії до всього, що українське. Його близькі приятелі, приятелі на ціле життя Данилевський і Прокопович були Українцями. А сю обставину, що Гоголь так замітно зміняв ся, коли попадав у товариство земляків і то не тільки в молодих літах, а й при кінці життя — се спостерегли і пригадували многі, як прим. Берг, різко і з нехитю підчеркуючи той факт. В товаристві земляків щезали у Гоголя й його натягнені манери: напруженість і обережність, що без слів упереджали всяку пробу доторкнутись до затаєної в душі вічно болючої рани. Читайте листи Гоголя до земляків і прирівняйте їх простий, щирый та любезний тон з тоном останньої його переписки з малими виемками, а зараз відчуєте величезну різницю його настрою в першій і другій разі. „Ради всего нашего“, „ради нашей Украины“, „наша единственная бѣдная Украина“, „душа сильно тоскуетъ за Украиной“ — ось вираження з його листів до земляків. Українську музику, танці, головнo-ж пісні любив Гоголь пристрасно: навіть перед смертю, вже хорий, з крайно

притупленим чутем на вражіння виїшнього світа, письменник запалювався і оживав на звуки рідної пісні. А яке заінтересоване оказував він до української історії, яку знав як спеціаліст, до українських літописей, до збирання всякого рода етнографічного матеріалу, особливо пісень!

Того рода фактів можна би назбирати дуже багато; ми лише додамо ось що. Коли Гоголь писав до Смирнової, що не знає, яка у нього душа, „хохлацкая или русская“, то рівно-ж писав — правда, кілька років скорше — до другої близької собі людини, звісного тоді ученого професора в Москві Максимовича ось що: „Бросьте въ самомъ дѣлѣ эту кацапію да поѣзжайте въ гетманщину. Туда, туда въ Кіевъ! въ древній, въ прекрасный Кіевъ! Онъ нашъ, онъ не ихъ, не правда ли? Тамъ или вокругъ него дѣялись дѣла старины нашей... Дурни мы право, какъ разсудить хорошенько... Для кого и кому мы жертвуемъ всѣмъ? Идемъ въ Кіевъ“. Ясно, з якої душі виривались ті палкі, молодечі слова.

Одначе скільки б ми не зібрали того рода доказів, включаючи навіть вказівки літературних ворогів Гоголя, що прозивали його „хохлацкой душой“ і „врагомъ Россіи“ — все-ж таки на противній стороні ваги лишається одна річ, що своїм значінем переважає все проче: Гоголь був російським письменником, гордощами російської, а не української літератури.

Нам здається, що в розв'язці питання про національність Гоголя нічого звертатись до його біографії, до свідощів його самого і вказівок його приятелів або ворогів. Біографічні дані можна вияснити так або инакше, свідощтва і вказівки будуть завсѣди суб'єктивні. В згаданій kwestії мається лиш один спосіб об'єктивної розв'язки: його дають твори самого Гоголя.

II.

Недавно вийшла спеціальна студія гельзінґфорського професора Мандельштама: „О характерѣ Гоголевскаго стиля“. Мандельштам гаразд вивчив язык Гоголя слѣдкуючи за великими языковзнавцями XIX віку, особливо Потебнею, і дійшов до таких висновків. Він твердить, що гадки у Гоголя укладались після його рідного т. е. українського языка („Возбужденіе мысли шло у Гоголя по колеѣ роднаго т. е. малорусскаго языка.“). Участь української

мови, українського національного елемента надає артистичному світоглядові Гоголя той особливий уклад, що вирізняє його творчу індивідуальність. Гоголь очевидно сам не відчував того, що відкриває наукова аналіза його творів, а власне, що він несвідомо користувався елементом української мови тоді, коли почував у собі вплив чуття і артистичний настрій. Письменник перевірив у думці слова і звороти з української на російську мову, так що кождий, хто обі сї мови знає і відчуває їх ріжницю, легко може спостерегти ті переклади в думці. В багатьох разях думаючи на рідній мові, Гоголь не задавав собі праці перекладати, тільки й лишав українські звороти й вислов. Звідси походить той властивий колорит його мови, котрий когось там насунув гадку, що Гоголь писав не українською, а гоголівською мовою. Розуміється, що в ранніх творах ця прикмета виступає яркїше. Але й пізніше, коли у нього російська мова стугїшала, все таки в хвилях артистичного настрою і впливу чуття виступає у Гоголя українська мова. По думці проф. Мандельштама українська і російська мова були звязані в душі Гоголя з різними областями і настроями гадок, і ті області були розмежовані, хоч і не дуже різко. Хоч би ми й не мали жадних біографічних звісток про Гоголя, то „по мові, по вираженіямъ, образамъ, сравненіямъ, входящимъ въ главныя его произведенія, мы должны были бы заключить, что имѣемъ дѣло съ малороссомъ“...

Отже перший прояв психічного роздвоєння, що укривалося в душі Гоголя в глибокій глибині, недоступній для свідомості самого художника.

Переходимо тепер від мови і стилю Гоголя до самого процесу і змісту його художницької творчості. Багато вказували на те, що в творчості Гоголя переплітаються два елементи, буцїм то незгідні і виключаючі себе взаїмно. Ліризм і гумор, пориваюча і палка ідеалізація дійсності і спроваджуване її через висміяне на ступінь чогось не тільки вульгарного, але й низького та негарного. І в самій річї — се правда; навіть у такїм творі, як „Тарас Бульба“, глибоко пронизанімі ліричним елементом, пробивається місцями гумористична жилка; навпаки такий глибоко гумористичний твір, як „Мертві душі“ переривається уступами пристрасно-ліричного характеру. Однак для нашої цілі не се інтересне; інтересне лише просліджене сего роздвоєння в творчості Гоголя в звязку зі змістом його творів. І саме тут можна замітити ось що. Майже весь

ліризм в його творчості виливається ся в творах з українського життя, а творах з російського життя дістається лише гумор, та при тім не той ніжний, м'який, так сказати-б, люблячий гумор, а зовсім иньший: холодний, суворий і п'ятиуючий, як знаряд кари. Беручи річ докладно, не слушно підтягається те роздвоєнє під рубрику ліризму і гумору. Тут щось иньше, більше скомпліковане.

Як обкинути твори Гоголя одним загальним поглядом, то по-невільно відчуваєш, що має ся тут діло з двома різними письменниками, котрі, що правда, мають з собою багато спільного, але при тім сильно різнять ся художницькими помислами та характером творчості. Один Гоголь звернений до українського життя, влучно підхоплює його і відтворює. Картини, образи, типи — все те стає перед нами в дійсних своїх обставинах; додатне і відємне, добре і зле, гарне і погане в своїх відтінках і комбінаціях відбивається в творчості Гоголя в тій гармонії, яка характеризує повноту життя. А в усім тім дається відчуті всеобіймаюча любов артиста до того змалюваного ним життя. Ви відчуваєте, що артист любить не лиш те, що він з'ображує, як гарне і добре, справедливе і шляхотне: він любить і п'яницю Солопія Черевика, і зрадника Андрія, і не зовсім то гарного Хому Брута, і глупого Шпоньку. Хтось там висловив гадку, що Гоголь з'ображує в „Тарасі Бульбі“ дійсність осьвітчену бенгальським огнем. Та бо се не світло бенгальського огню — се світло, яким освічене лице хлопяти в очах його молододі матері. В буденнім настрою ви готові бачити пересаду в описі української ночі, Дніпра; але коли ви в піднесенім настрою тужите на чужині за ріднею, як без сумніву тужив за нею Гоголь в початках свого життя в Петербурзі — то весь той блиск, яркість і розкіш красок, усе те видається вам дійсним і вповні відповідаючим дійсності. Ясно отже, що артист, коли писав, то жив разом зі з'ображеним їм життям.

Але Гоголь звертається до російського життя — і його помисли різко змінюють ся. Артист неначе садить ся верхи на „громадно несущейся передъ нимъ жизни“ і підстерігає її. При тім садить ся він так, що може підстерігати те життя лише „з одного боку“ після його власного вислову. Так підглянуте життя дає в своїм відтвореню картини зовсім иньшого рода. Вони тратають свої дійсні нариси і взаємини і показують ся страшно пересоленими з того боку, з якого підстерігає їх артист, одначе за те надзви-

чайно зискують на виразности. По замислу артиста, про що він сам свідчить, повинні се бути тільки карикатури, але сила величезного таланту проти волі автора дає душу тим карикатурам; вони живуть, як живуть очі в його „Портеті“, живуть збуджуючи сміх, жаль, гнів, збуджуючи у самого артиста жах перед тим ним самим зображенням життя. Вся краса, що нею Гоголь окружав так люблячо, так розкішно українське життя, щезає без сліду. Сего, що тепер розкривається перед вами — сего навіть не можна назвати життям; то якась геєнна, з якої авторський геній своєю волею усунув „плач і скрегіт зубів“, а полишив лише гидоту. Саму гидоту що викликає поневольний нестриманий сміх. Змінить ли трохи це освітлене, усуньте сміх — що тоді стане перед вами?

„Пустынны, грустны и безлюдны наши пространства, такъ же безпріютно и непривѣтливо все вокругъ насъ, точно какъ будто мы не у себя дома, не подъ родною нашею крышею, но гдѣ-то остановились безпріютно на проѣзжей дорогѣ, и дышать намъ отъ Россіи не радушиемъ роднымъ приѣмомъ братьевъ, но какою-то холодною, занесенною вьюгою почтовою станціею, гдѣ видится одинъ къ всему равнодушный станціонный смотритель съ черствымъ отвѣтомъ: „нѣтъ лошадей“... Яка то геніяльно проста і потрясаюча болізню картина! Коли приглянетесь їй з підготовленою до неї душею, то вас буде вічно переслідувати, як тяжкий привид та холодна, засипана заметами постова станція, що уявляє собою Росію, і російський горожанин, нещасний подорожний, що бездомно бродить у млі й холоді, призначений на се, щоб вічно чути одно байдужно-грубе: „нѣтъ лошадей“.

Так отже Гоголь ставив себе до російського життя, як посторонній обсерватор. Посторонній та не байдужний, бо будь-що-будь він таки був звязаний з тим життям кривими інтересами. Одначе ся небайдужність мало що має спільного з тим почуттям, яке плекав Гоголь для своєї рідної України. Україна „єдинственно вдохновляла его“, як каже проф. Мандельштам, — лише в неї черпав він додатний зміст для своїх художницьких помыслів і ідеальні мотиви своєї творчости. Для Великої Росії був у нього лише негативізм та безпощадний, зловбий не до наслідування гумор. Одначе нація як соціально-духовий організм не може бути предметом виключно лише гумору. Така засада була-б нісенітницею, що опрокидувала-б себе своїми-ж таки внутрішніми суперечностями. З сього виходить, що Гоголь не лише не знав велико-руського на-

рода з його на стільки характеристичними національними прикметами, але зовсім не інтересував ся ним ні його сучасними обставинами та історичною минувиною. Коли після його невдачної професури запропоновано йому з властивою в тих часах безцеремонністю читанє російської історії, Гоголь затрусив ся. „Чортъ возьми — пише він — еслибъ я не согласилъ ся взять скорѣе ботанику или патологию, чѣмъ русскую исторію. Ты хочешь, чтобъ самая должность была для меня тягостной! Если меня не будетъ занимать предметъ мой, я буду несчастливъ.“ І се пише той самий Гоголь, котрий приймав ся „удратъ“ історію України поведи чи не в десятих томах, а в стільки-ж томах історію середніх віків; котрий з конечности брав ся читати і старинну історію, знаву йому напевно гаразд менше як історія Росії, з причини її елементарного звязку з історією України, що безсумнівно його поважно інтересувала. Все додатне у великоруської нації оминав він, можна-б сказати тенденційно, коли-б се не діялось вповні несвідомо. Його московські поклонники славянофіли уносились — в браку чого лучшего — над постатю візника Селифана, що буцім-то був втіленням великоруського народнього духа. А прецінь се була така-ж сьмішна пересада, як і зрівнанє „Мертвих душ“ з поемами Гомера, на що озвіривсь розумний, талановитий, щирий К. С. Аксаков. І візник Селифан і Петрушка, трактирні льокаї і мужики, що бесіднують про те, чи доїде колесо до Казані — не великоруський народ. Гоголь немов би й не догадувався істнованя того сильного і здорового великоруського народнього елементу, а судив про нього на підставі тих нечистих межицлясових і інтернаціональних шумовин, що неминуче виринають при звисних умовах. Гоголь знав більше або менше лише висшу верству російську — вироблені історією форми російського культурного житя, і ненавидів до глибини душі як ті форми так і їх представителів. Як він ненавидів ті форми, про се досить проречисто свідчать його-ж таки твори. Як ненавидів їх представителів — висшу російську верству, що втіляла в собі ті форми — видно з його переписки, з тих висловів, які попадають ся тут і там, прим. „На Руси такая коллекція гадкихъ рождъ“, той „безмозглый классъ людей“. Вислови рівнозначні з жестом чоловіка, що стрясає з своєї одіжи якихось гидких насікомців. І сій то саме ненависти так і було суджено стати ся жерелом тої великої історичної заслуги, яку оказав Гоголь нашому розвоєви. Корінному Росіянинови тяжко було пірвати ті тонкі пси-

хологічні нитки кровних симпатій, які вязали його з рідним народом і його культурою. Йому треба було-б великої витревалості праці над своїм образованием і розвитком критичної гадки, щоб стати вище і глянути на себе об'єктивно. Якими судорогами мисли, якою духовою боротьбою дійшов Белінський до того настрою, котрий подиктував йому знаменитий лист до Гоголя! Аджеж не трудно зрозуміти, чого стояло у нього примирення з дійсністю під стягом гегелівської філософії його бородинських часів. Перші московські славянофіли дивилися з повною відразою на сучасну їм російську дійсність і готові були молитися до Гоголя, як до уособлення тої відрази. І се тим тяжше приходило їм, чим упертійше стреміли їх гадки і чуття до світлих сторін російського життя. То що дорого стояло Белінського або Герцена, Хомякова або Аксакова, те приходило Гоголеві само собою, без усякого труду і зусилля, без праці над виробленням критичної гадки, без того духового надриву, що його спроваджує опрокинене старих, родинних кумирів. Всі браки російського суспільного устрою, його разячий відхил від людської правди — все те було безпосередньо ясне для холодного і помічаючого зору Гоголя. Його-ж великий талант успівав уже замкнути ті помічання в картини поразливої сили.

Однак чи се значить, що у Гоголя взагалі не було жадного „сміху крізь сльози“? чи йому не було над чим плакати? Ні, се не значить. Сльози Гоголя над життям Росії не були тими кровавими, роздираючими сльозами Белінського — але все таки були се сльози. Передовсім Гоголь по своїм властивим прикметам, або може, говорячи докладнійше, по своїй нервовій організації уважав дійсність за терпіне. Його природа була природою песиміста. Далше, російська дійсність ним обсервована йшла занадто в розріз з його моральними ідеями і почуваннями. З дитинства виніс він ясно зазначений традиційний релігійно-моральний погляд на світ і заховав його ненарушеним ціле своє життя, не заразившись навіть тим легким французьким скептицизмом, якому поклонялись сучасні йому молоді уми. На кінець головна річ у тім, що стан річий у Росії оскорбляв у Гоголя одну ідею, що виросла на тім таки стані річий. Се ідея російського імперіялізму, яку Гоголь в якийсь дивний спосіб відділяв від форм її втілення, і прямо таки апотеозував її в душі. Як повстало у великого письменника поклонення перед ідеєю російського імперіялізму, годі прослідити.

Зовсім певне лише те, що він вивіз ту ідею готову з своєї української вітчизни. Правдоподібно впливали тут вражіння, яких дізнався він іще в дитячій віці підчас частих його з родиною відвідин у Трощинського. Мали в тім напрямі на нього вплив і поняття впоєні в молодості по часті школою, а по часті російською літературою. Підготований ґрунт знаходили ті вражіння і поняття в полудневім темпераменті Гоголя і в його нахилі до всього яркого, ефективного і величнього. Письменник певно не придумав, але з глибини душі викинув знамениту картину, що замикає першу часть „Мертвих душ“. „Не такъ ли и ты Русь, что бойкая, необгонимая тройка несешь ся? Дымомъ дымить ся подъ тобой дорога... летитъ мимо все, что ни есть на землѣ, и косясь постараниваются и даютъ ей дорогу другіе народы и государства“...

Хоч і як суперечить та картина висше наведеному образowi Росії в виді засипаної поштової стації, то одначе обі сї картини вийшли з суперечної душі Гоголя. І нема сумніву, що Гоголь через ціле житє був під впливом ідей звязаних із тією Росією, від якої „косясь, постараниваются другіе народы и государства“. Обставини і умови життя скріплювали в нїм ті ідеї. Кружок Жуковського, Пушкіна і Россет-Смирнової, що мав найбільший вплив на Гоголя, був цілою душею відданий російському імперіалізму. Вкінці навіть особисті чутя признання привязували Гоголя до Николая і до цїсарського двора. В звязи з тими ідеями і почуваннями стоїть, розуміть ся, і та гадка, докола якої, як сталої осн, оберталась письменницька діяльність Гоголя. Тою гадкою була державна служба. Ще школярем у Ніжині писав Гоголь до свого дядька: „Съ самыхъ лѣтъ почти непониманія я пламенѣлъ неугашимою ревностю сдѣлать жизнь свою нужну для блага государства“. „Службу государству“, „блага государства“ розумів Гоголь з початку дуже елементарно. Се значило вступити в державну службу в міністерстві справедливости, добитись високої ранґи і тим способом статись „благодѣтелемъ челоуѣчества“. Яке-ж бо иньше зрозумінє житєвих задач могло дати російське тогочасне житє, житє в николаївській епосі? Коли в Петербурзі прийшов Гоголь до пізнання свого великого таланту, то перші його твори були проявом свободної, так сказати-б, елементарної гри його творчої сили. Та зараз таки стараєть ся він накинути на свою творчість пута з своєї улюбленої ідеї „службы государству“. Пригляньтесь, як цїнить Гоголь свої твори: його звичайний критерій, се державна

користь. Його обурює до глибини душі лиш те, коли його противники і неприхильники заперечують таку користь його творів, або навпаки твердять, що вони наносять шкоду державі. Як раз в тій точці, в тій основній розграниченню, яке виступає у Гоголя в його відносинах з одного боку до російського імперіялізму і до політичних форм життя, з другого боку до форм культурного життя російської суспільності — в тім криється одна з найітересніших особливостей гололівського погляду на світ. Між тими двома категоріями появ він не бачив зв'язи, що була ясна для інших його передових сучасників, для його поклонників як із славянофільського так із західного табору. Як міг автор „Мертвих душ“ не розуміти, що кріпацькі відносини, се найпоганіше з соціальних лих і що тільки в їх затроєній атмосфері могла зародитись та обурююча колекція моральних калік, яких він саме малював?! Все-ж таки він сього не розумів. „Объясни мужикамъ, — пише Гоголь в листі до одного поміщика — что ты родилъся помѣщикомъ, что възъщеть съ тебя Богъ, еслибъ ты промѣнялъ это званіе на другое, потому что всякій долженъ служить Богу на своемъ мѣстѣ, а не на чужомъ, равно какъ и они, родясь подъ властью, должны покоряться той самой власти, подъ которой родились. Скажи имъ, что заставляешь ихъ работать вовсе не потому, что бы нужны были деньги тебѣ на свои удовольствія (и въ доказательство тутъ же сожги передъ ними ассигнацію), а потому, что Богомъ повелѣно трудомъ и потомъ снискивать хлѣбъ... Учитъ мужика грамотѣ, чтобы читать книжонки, которыя издають европейскіе челоувѣколюбцы, есть вздоръ“. Як міг великий автор „Ревізора“ не розуміти, що хабарі і всякий вид підкупства неминучі в суспільності зв'язані за руки і за ноги власною темнотою, відданій тоді під розпоряди́мість орді темних, користолюбних чиновників? Все-ж таки він сего не розумів. Він уважав суспільний наш устрій за знаменитий. „Все полно и вездѣ слышна законодательная мудрость, какъ въ установленіи самыхъ властей, такъ и въ соприкосновеніяхъ ихъ между собой. Слышно, что самъ Богъ строилъ незримо руками государей. Все устроено такъ, чтобы споспѣшествовать въ добрыхъ дѣйствіяхъ и останавливать на пути къ злоупотребленіямъ“... Знайомість із перепискою Гоголя, виданою недавно в чотирох томах в обемі більш двох тисяч сторін, переконує нас, що в наведених цитатах Гоголь виражав гадки цілого свого життя, яким ніколи не спроневірив ся. Щиро, цілою душею стремів він

до зреалізованя добра в формах тодішнього російського житя. Гоголь був переконаний, що добродійні батьки-поміщики покликані, що-б те добро осущувати в низших верствах суспільности, а в висших мудрі губернатори та генерал-губернатори з своїми достойними жінками, і на їх то совісти й відвічальности лежать суспільні чесноти.

Так отже Гоголь не розумів, що форми державного і політичного житя з одного боку, а соціально-культурного з другого стоять між собою в тісній звязи. Трудна то річ відділити одно від другого та ще так рішучо, як се робив Гоголь, віддаючи одній стороні глибоке поважанє, а другу безпощадно висьміваючи. Цар Николай лучше Гоголя розумів се, коли сказав, дивлячись на „Ревізора“: „Ну, комедійка! досталось всѣмъ, а больше всѣхъ мнѣ“. Але і Гоголь, як не розумів, то відчував, що його насьмішка йде дальше ніж повинна, бо входить в той обсяг, в яким йому хотілось бачити ненарушену сьвятиню. Звідси то походить крайне душевне пригніченє, в яке попав по написаню „Ревізора“; звідси ті томлячі проби звернути „Мертві душі“ з їх первісної дороги. Нічого подібного не мало-б місця, коли-б Гоголь був переконаний у своїй правоті.

Одначе щоб уявити собі всю глибину суперечностей, які опутали душу Гоголя, годить ся мати на оці ось що. Нема сумніву, розумієть ся, що Гоголь був вповні щирим, коли окружав слівною апотеозою ідею російського імперіялізму і політичний устрій житя в Росії. Але чи можна знов припустити, що він був меньше щирим, коли окружав в „Тарасі Бульбі“ апотеозою — не слівною лише артистичною — зовсім иньший історичний устрій, демократичний устрій українського козацтва, який він вистудіював і так знаменито розумів? На підставі сего ми можемо сміло сказати, що навіть до того, специфічно ограниченого обсягу носив Гоголь в глибині душі дві правди, в яких одна укривалась на дні його артистично творчої психології, оживленої національним елементом, друга володіла зверхньою поволокою його резонуючої душі.

Тим способом сьвітогляд великого письменника був повний роздвоєня і тяжких суперечностей. Те роздвоєнє і суперечність були натуральним і психологічним впливом сеї обставини, що Гоголь відірвався від свого національного ґрунту для служби російській державі, але не позбувся і не міг позбутись виключности своїх національних симпатій. Він став ся вірним прибраним сином

російського імперіялізму, але не міг асимілюватись із російською нацією. Не він перший, не він останній був у такому положенні. Ріжні люди знаходили різні виходи в такому положенні. Гоголь знайшов свій вихід у містицизмі. З точки погляду неба і вічності всі питання і суперечности здавались „ничтожною суетою“. Одначе на тій дорозі чекала письменника затрата його великого таланту, який не міг житись заєдно лише „Размышленнями о божественной литургии“. Затрата-ж таланту сталась затратою і самого чоловіка.

Гоголь упав жертвою духового роздвоєня, що мало своє глибоке корінь в національній роздвоєнню.

Продукція нафти (скального олію) в Бориславі.¹⁾

Первісно була тільки одна „дучка“ (криничка) на цілий Борислав і то на „Новім Сьвіті“ і з неї ще в році 1840 черпали селяни з цілого села „кипачку“, себ-то нафтову ропу, ляли в пісковий рів, аби пригустіла, і тоді мішали на половину з рідкою кипячкою і виливали до бочки наповненої до половини борщем з ґрису. В таку мішанину кидали розжарене каміне, аби добре переварила ся так, що наколи замачав у тім варі стебелце, а він став тягнути ся як найтоньший волосок і міг кілька разів ним обмотати хату, тоді сей вивар був саме добрий до смавання возів. Таку мазь возили до Дрогобича і продавали пів кварта за 4—5 дудків, тобто 8—10 кр.

Пізнійше Жиди з Лану дрогобицького (передмістє Дрогобича) переймали сей примітивний виріб мази від бориславських селян, утворили собі хемічну лабораторію на полі за „окопищем“ (жидівським кладовищем у Дрогобичі), стали самі продукувати мазь до возів, стали заглядати що раз частійше в Борислав за ропою, стали нишпорити по нових дучках та заохочувати селян: „Копай глубше, копай, то буде більше ропи“. З сего повстала така надпродукція возової мази в повіті, що селяни і за дурно не хотіли її брати. Се було причиною, що деякі меткійші а голодні Жидки стали за окопищем дальше смажити, себ-то дестилювати ропу; одержали

¹⁾ Отсей інтересний ескіз, написаний нашим звісним письменником на мою просьбу, подає нарис розвою нафтової продукції в Бориславі на підставі почасти власної довголітної обсервації автора, а по части на підставі зібраних ним на місці устних переказів місцевих людей. *Іс. Фр.*

плин справді чистий, але не прозорчастий і з ним поїхали до Львова до антикаря Міколяша. Міколяш мабуть і сам дестилував і до Відня післав до розсліду і велів їм доставляти йому як найбільше цього плину.

Жида радувалися добрим гешефтом, варили кипячку день і ніч, возили до Львова доти, доки не появилися лампи Дітмарівські, а рівночасно й дестиларні ропи в цілій околиці Дрогобича.¹⁾

Селяни копали тепер щораз глибоше. Першу глибошу яму на 3 сажні викопав Іван Шемелюк, парубок, що вийшов був з війська, той сам, що п'ятдесяткою закурив люльку; він перший став продукувати більшу кількість кипячки і продавав Жидам бочку за 25 ринських. У нього заморочилися перші три селяни, а що яма не була глибока, то повитягали їх гаками. Слідом за Шемелюком стали вже й Жида копати і швидко взяли монополі продукції ропи в свої руки. Повставали щодень нові ями, з початку 10—12 сажнів, далше 20—25, далше 30—45, а нарешті 45—55. Над 55 сажнів не було в цілім Бориславі глибокої ями.

Чим глибоше копали за кипячкою, тим частіше натрапляли на углеводневі гази, так звану „замороку“, яка й забидала чим раз більше жертв.

Коли копачі позаморочувалися в ямі, а той, що його спустили по заморочених, також заморочився, раджено собі чисто галицьким помислом: кидалося запалену тріску або віхоть соломки в яму, наступав гучний вибух, гази в мить згоріли і тоді можна було вже безкарно спускатися по спечених покійників. Може се й не зовсім злий спосіб як на тодішні порядки, бо були випадки, де поліз чоловік по мертвого і сам заморочився, поліз другий, третій і знов заморочився. У самого Миколи Криська, тодішнього віята, в ямі одного разу аж чотири робітники таким способом перенеслися до лучшого життя, легко перенеслися, бо ямарі кажуть, що се найлекша смерть на світі: в ушах задзвонить, теплий смертний піт виступить і вже чоловік готов до общего воскресення.

¹⁾ Розуміється, що історію дестильовання та чищення нафти і первопочинів нафтового освітлення оповідає шан. автор не на основі технічно-наукових дослідів, а з місцевого переказу. При нагоді постараємося поповнити, а де треба, спростувати його оповідання, а тепер не змінюємо в нім нічого. *І. Ф.*

Замітне те, що § 335 закона карного цілі десятки літ тут не був обов'язковий, тоб-то аж до року 1872, та й пізнійше мало що функціонував, коли заскажаний за перекупство той, що був устанований політичною властю до перестерігання сього параграфу не піднав ніякій карі судовій, хоч були докази і сотки свідків, що брав хабарі без кінці міри! Суд орік, що він міг брати, бо не був особою урядовою, лише приватною, хоча протягом двадцятьох кількох літ звав ся інспектором гірничим.

Ціла біда з замороченими покійниками була та, що властитель ями платив за ліпший похорон дві десятки, а за пліхший тільки десятку.

Яму, в якій добуло ся кипячку, накривали в половині її глибокості віком (боном, підрею), аби в ночі „кучиніри“ не крали. Коли-ж приходилось кипячку тягнути з ями, треба було се віко відкрити. До сего були спеціалісти, що брали по п'ятці за відтікане, бо такий смільчак наражав ся на заморочене, отже і на несподівану смерть. До таких відтикачів спеціалістів належав колись також і нинішній бориславський мільонер бурмістр Мойше Іцик Корнгабер.

Досить добре плачено за таке відтікане роподайної ями, та не все: скупійші уживали при відтиканю того самого способу, що й при заморочених, „запалюючи замороку“, себ-то вибухові гази; а що експлозья розвалювала в версі береги ями, тому й стали згодом дуги ковальськими міхами до ями крізь тонкі рури, а ще пізнійше запроваджено ручні млинки для провітрювання.

Ями копали, як хто вмів. У версі на метер або два було цямроване, а далше городили коші з хворосту й кіля. Коло кожної ями горіла ватра, аби було при чім люльку запечи і мокру сорочку та штани висушити і грішне тіло обігріти.

Дітмарівські лямпи розповсюджували ся, а навіть „флящатка нафтові“ по селах стали блищати та коптіти; консумція нафти збільшала ся, рафінерії чи дестиларні нафтові прибували, а з тим і продукція ропи також: горячка контракування „дучок“ огорнула всіх гешефтьярів у Бориславі, весь дрогобицький кагал скупив ся коло тодішнього вїйта з великими ходаками Миколи Криська, правдивого уособлення галицьких порядків: бо-ж містив у своїй високій персоні власть політичну, судейську, гірничу, поліційну, словом, був якимось необмеженим царем. Отсей Крисько громадською пе-

чаткою потверджував контракти на „закопи“ під ропу і брав за се гарні такси від Жидів готівкою, грошима і процентами добутої ропи, а від селян подарованою землею під „закопи“, які спродавав даліше та перемінював на гроші; а що таких контрактів було без ліку, то й такси за печатку пили денно й нічно, і по кільканацятьох літах із війта в великих ходаках Микола Крисько зробив ся дідичем і вліз своїми широкими чоботищами поміж панські лякери.

Вже не так сьвітло повело ся його наступникови, війтови Терлецькому і заступникови Лютакови, бо за їх часу вже народилась у Бориславі інспекційна власть, себ-то гірнича, а з нею ріжнородні штиґарі, рекрутовані з коминарів, різників і т. и., ріжні покутні писарі, „комісарі“, яким і сто Крисків було-б уже тепер не дало ради; власть громадська мусіла тепер ділити ся недавною війтівською ситною пайкою з ріжнородними ненаситними вантухами. Терлецький був остатній селянин, що війтував у Бориславі, бо по нім Жиди стали завідувати громадою, вибрали війтом Шмілька Крайсберґа, того, що дістав не знаю за що золотий хрест заслуги з короною, по нім його брата Арона, а потім в році 1894 став війтом Корнгабер, але вже під дозором повновласника Кредитового банку (польського) Леонарда Вісневського і управителя копалень того-ж товариства К. Гонсьоровського. Від року 1894 не можна вже всього бориславського безладя скласти на Жидів, а зглядно на Корнгабера, бо сей виконував сліпо все те, що йому розказав Леонард Вісневський або К. Гонсьоровський. Селяни автотони виеднали були собі лиш те в намісництві, що їх виключено, а зглядно відокремішено під зглядом адміністраційним від жидівської громади і утворено „громаду християнську Борислав“, у якій війтом до громадського маєтку був довгі літа І. Матківський; по нім не лишило ся в касі ніякого маєтку, хоча з уваги на широкий круг завідування громадським лісом, толокою, „рінями“, які виарендовував рік річно, належало надіяти ся грубої готівки в касі.

Нафта зашкірна в Бориславі вичерпала ся так, що вже в році 1879 мало хто звертав увагу на „кипачку“ і всі твердили, навіть геологи, що її більше нема під землею в Бориславі, а зачали суятити ся за земним воском.

Ями нафтові сотками стояли не накриті, падав до них у ночі, хто трапив ся, чи чоловік, чи скотина, і довгі літа ніхто не дбав

про те, щоб їх засипати. Аж приїзд цісаря 1881 зробив те, що на борзї позатикали криниці наповнені сировицею (соляною ропою) і сірководневими газами, але тільки ті при публичнім гостинци накрили, куди мав їхати цісар, а дальші стояли ненакриті, аж поки самі не позападали ся.

Кажу ще раз, з кипячкою від 1879 р. дали собі спокій, навіть і вертіти перестали за нею. Аж перед кількома літами перший Мак-Гарвей при помочи канадійського способу верчення в кілька-сотметровій глибині добув дійсно головне жерело скального олію і зачала ся знов горячка контрактова в Бориславі, Тустановичах, у Мразниці, в Бані котівській, у Попелях і то вже не поміж Жидом і селянином, а між Жидом, паном і селянином, — повстали сотки веж вертничих, сотки машин; Борислав, Волянка, Тустановичі, Баня котівська, Попелі, а навіть Губичі перемінили ся на одну величезну нафтяну копальню. Кождий радо давав свою хату під „борунок“, ¹⁾ жадний зиску в виді „контрактового“ і проценту від доходу брутто. До 1902 р. Борислав залляв усю Галичину нафтою, настала гіперпродукція кипячки така, що бочка, яку перше плачено по 3 гульд., продавала ся тепер тільки по 25—26 кр. 104 шибм роподайні, а 81 шибів у роботі на одній площі „Потік“, „Дебра“, „Раточин“ з'явило ся в році 1902.

Паніка, розпука огорнула всіх патріотів польського нафтового крайового промислу; стали чухати ся там, де їх не свербіло. Всі ті, що їздили цуговими в сьвітлих колісницях куплених за векслі, стали тікати по ночі з Борислава. Дрогобицькі капіталісти Жидки посоловіли. Що буде? що? — питали одні; — що буде? — повторяли иньші. — Те саме стане ся, що з воском: скомасують, візьмуть в одні руки, а потім будуть диктувати ціну скального олію. І дійсно до того йде капіталізм: Мак-Гарвей, один з найбогатших підприємців нафтових у Галичині не хоче приступити до нафтового картелю і ставить такі умови, яких картелівці ніяким сьвітом не можуть прийняти. І так тепер говорять одні, що Мак-Гарвей сам для себе хоче загорнути всі терени копальняні в Бориславі, иньші знов кажуть, що то він не для себе, лише для якогось там американського товариства (Standard Oil-Company), в яким, розумієть ся, він буде займати перше місце і йому припадуть

¹⁾ Від нім. bohren — вертіти.

в уділі найбільші зиски. А саяк чи так виходить одно, що підприємці, патріоти польського нафтового краєвого промислу пійдуть з торбами, а заграничні фірми англійські та американські заберуть усе в свої руки.

Так менше більше тепер стоїть діло з продукцією скального олію. Поглянемо тепер на другу галузь, себ-то на продукцію земного воску в Бориславі.

Земним воском з першу помітувано. Найбільшою карою для властителя ями було, наколи подибав земний віск. Скидали його на купи, палили ночами, розносили по селах і сьвітили в каганцях, або робили з нього сьвічки. Пізнійше стали Жиди з нього видестильовувати певний процент нафти; з такої дестилляції лишала ся цінка маса, що остудивши ся добре, розсипала ся на луску сьїжної білости (парафіна); сю луску перетоплювали і робили з неї сьвічки. Згодом повставали окремі фабрики, що виробляли сьвічки стеаринові і тим способом і ціна й попит за земним воском пішли в гору.

Пізнійше, коли з земного воску стали виробляти окрім парафіни також церезину (імітацію воску пчїльного), з якої вироблювано церковне сьвітло, тоді дійшла стійність воску до кульмінаційної точки і плачено за метричний сотнар 19 зр. (з першу за 100 кґ. плачено 6—6½ ринських).

Перше товариство воскової продукції повстало в Бориславі коло 1868 р., коли якийсь барон Schuller et Compagnie купив уділи копальняні під віск на Волянці, а під нафту в Східниці і утворив акційне товариство під фірмою „Erste Boryslawer Petroleum Gesellschaft Wolanka Sektion I. Schodnica Sektion II.“ Се товариство стояло під управою солідно осьвіченого чоловіка, Віртемберця Павла Добля і Ридля.

Добель мав свій шмельц, топив віск у гурмани і відсилав ріжним фабрикам до перероблюваня.

Коли перший раз вода залляла ями на Волянці, тоді те первісне товариство „Erste Boryslawer“ заставило свої 2000 акцій по 200 гульд. отже на суму 400.000 зр., за 250.000 зр. Anglo-Austr.-Bank-ови. Се стало ся в році 1870 і Anglo-Austr.-Bank провадив адміністрацію два роки до 1872, маючи за управителя жуляра шибового, отже навіть не гірничого штигара, лише Schachtenmaurer-а, Engelberta Januschke. Сей

„Янушка“ перший запровадив підземні штольні і лампи Давієві в 1869 р. р¹.

Акции Шидлерівської компанії купила від Ангільо-австрійського банку, прозваного в Відні „Schwindlo-Raubian-Bank“, фірма „Gartenberg-Goldhammer“ за суму тільки 96.000 зр. Держала три літа до 1876 р. а продала в тім році до Парижа фірмі „Bernstein et Faides“ і то тільки Волянку секцію I. без секції II. в Східниці за 75.000 зр. Фірма „Bernstein et Faides“ заложила в сеї секції, купленої від фірми „Gartenb.-Goldham.“ акційне товариство в Парижі під фірмою „Compagnie Française des Cires minerales et Petrole“ на 1,000.000 франків акцій. Се останнє товариство мало в Густаві Плятцу дуже енергічного, меткого і проворного управителя: світовий ланець, пруський підданий, він довгі літа — від 1879 року — грав першорядну роль і сам один умів імпонувати жидівській гегемонії в Бориславі та в Дрогобичі, сам один майже шістнадцять літ провадив завзяту боротьбу з многочисленими (сотками) продуцентами воску, між якими найзавзятійший і найметкий противник був Сруль Ліберман, прозваний також „Валдрієх“ (у жидівським жаргоні се слово значить „старий чорт“).

З тим Вальдрієхом Густав Плятц провадив постійно завзяту, часто кроваву боротьбу то за паркани, то за ями, то за межі, і раз до такої борби стало з боку Лібермана 5000 Жидів, а з боку Плятца кількадесят робітників. Каміне летіло хмарою на відлю, будинки робітничі французького товариства, звиш 30 робітників покалічено, а кількох померло від ран. Комендант постерунку жандармерії Свідзінський велів у купу жидівську раз стрілити. Жандарм Срочинський справді стрілив, забив якогось дурноватого Жида і 5-тисячна купа розбігла ся по цілоденній „війні“.

Так отже Густав Плятц вів з одного боку війну з Вальдрієхом, а з другого боку заводив систематичну господарку гірничу під землею штольнями і вже в році 1881 станув на Волянці „фердерунковий шиб“¹⁾ Франца Йосифа, яким спускало ся по 150 робітників під землю. Крім сього побудував кошари для робітників, дома для урядників і казино; словом, усе, що до року 1897 мало в Бориславі європейський вигляд, було його ділом. Що раз по-

¹⁾ Від нім. Förderung — видобуване.

становив зробити, то вже не ставав на половині дороги, мусів свого доконати. Прибув до Борислава без крайцаря, а давав у найприкрійших хвилях, коли Борислав конав, тисячам людей спосіб до життя, привозив нові тисячні капітали і сам виніс відси з Галичини, як говорять, близько два мільйони.

Французьке товариство держало конкуренцію з малими „рабунковими“ продуцентами воску аж до великої пожежі в шибі Франца Йосифа, де кілька робітників і доси лишилось не видобутих з під землі. По тій катастрофі зараз перенесено головний фердерунковий шахт до Борислава на „Потік“, в місце, де було найменше воску, але в сусідство жидівського і польського банку, про який буде мова далше. В році 1891 відступило французьке товариство свою копальню Лендербанкови за половину первісної акційної суми, отже за 500.000 франків; утворено нове товариство під фірмою „Compagnie Commerciale Française“. З настанем сеї фірми, отже в пору, коли Лендербанк застряг також зі своїми мільйонами в Бориславськім маснім болоті на Потоці, стало ся неслыхане диво: запроваджено в короткім часі те, чого через кількадесять лїт ні власть політична, ні судова, ні гірнична не могла завести: приїхав міністеріальний берграт Цехнер (покійник) до Борислава і в однім дни кілька тисяч воскових шибів замкнено силою нового гірничого закона; всі дрібні продуценти були знищені до хтему, не помогло їм ніяке йойканє, ніякі депутації до сойму, до державної ради, мусіли щезнути з лица землі, і як би була не показала ся кипячка, істнованє Жидів у Бориславі було-б неможливе. Сей закон зробив те, що сьогодні продукція воску скомасована в двох а зглядно в одних руках, у Лендербанку, і віск підніс ся до небувалої ціни: та сама скількість 100 кільограмів, що давнійше платила ся 6 або 6½ ринських, сьогодні платить ся 80 зр. або 160 корон!

Фірма Compagnie-Commerciale Française, якою завідував короткий час повновласник лендербанковий, найчеснійший може чоловік, який був у Бориславі, Франц Курцвайль, змінила ся на нинішню фірму: „Boryslaw, Aktiengesellschaft für Wachs und Petroleum-Industrie“. Вона продукує місячно девять вагонів земного воску, кождий по 16.000 кільо, отже на суму 144.000 корон, а крім того має на своїх теренах також і жерела скального олію і підмогу в похвалах від правительства, що все веде ся взірцево.

Як на тепер, стоїть дуже добре і робітники хвалять собі там лучше, ніж у „польським банку“, про який також зараз згадаю. В кінці додати належить се, що дійсним родичем усіх висше згаданих фірм був Густав Пляц і ще раз Густав Пляц. Він рушав Жидів, рушав хлопів-робітників ямарів, кождий його кляв і кождий хвалив і по-дивляв його енергію! Ще й доси робітники і Жиди не кажуть Лендербанк, лише „фабрика Пляца“, хоч його вже від кількох літ нема в Бориславі.

Крім згаданого товариства земного воску повстало в році 1881 „Towarzystwo Galicyjski Bank Kredytowy“ (польський банк). Воно повстало так, що князь Сапіга в спілці з иньшими собі рівними головачами закупив терен копальняний земного воску на „Новім сьвіті“ від Жидів, що вже вибрали були з сього терену міліони. Головне завідуванє того товариства у Львові повірено Мархвіцкому, а на місці повновласникови княжому Леонардові Віснєвському і директорови Енгельбертові Янушці, а по його смерті інженерови гірничому Казимірові Гонсьоровському.

Ті два, повновласник Л. Віснєвський і К. Гонсьоровський директор, яко місцеві завідателі сеї княжої чи польської інституції господарювали сапїжинськими капіталами аж до остатньої хвилі, чи як наш ямар каже, „вчили ся голити на Сапїговій бороді“, — значить, відбували гірничу практику, жили по панськи і величали кожного року на Варвари геніяльного промисловця Мархвіцкого, аж поки товариство не упало і не зліквідувало в хосен Банку торговельно-промислового в Кракові.

Отсе товариство, Kredytowy Bank, мало найлучші терени копальняні, так звані „матки воскові“, і могло сьогодні дуже сьвітло стояти, та що-ж з того, коли польська господарка і тут мусіла знайти собі поле: замісь завести систематичну господарку гірничу на версі і під землею за прикладом Пляца, Гонсьоровський директор і повновласник Віснєвський сьміяли ся з такого европеїзованя бориславських копалень, вели літами рабівничу господарку старим жидівським ладом дальше: винаймали шибі тим самим Жидам, від яких покупили терени, винаймали так званим „wolnikam“, а ті з касиєрами рабували дальше терен, нишпорили за воском і штольнями і коминами, аж добули верхову воду шутрову, пустили її з верхніх покладів і залляли весь підземний копальняний горизонт.

Були й такі випадки, де банк копав шиб рік, півтора, видав тисячі і нічого не було, ані грудочки воску; аж коли віддали „wolnikow“-и, тоді Жид брав воски місяцями, по кількадесять мішків на добу.

Цікаве при сій господарці те, що Мархвіцький у Львові мав свого дорадника Жида, Леонард Вісневський повновласник мав свого Жида, а К. Гонсьоровський знов свого Жида. Всі три Жиди порозумівалися між собою, як кождий має своєму панови говорити щось в тайні такого, щоб із трох тайних новин вийшов для них хосен.

Хоча Гонсьоровського ніхто не посуджував за злу волю, але кождий признає йому нерішучість у важних ділах, а сьмішну педантерію в дрібницях, і ще одно: що возний Базилько руководить усім його єством; навіть самі робітники сьміють ся і кажуть, що „не будь Базильки, Гонсьоровський не трафив би до своєї канцелярії“. Надто в канцелярії бухгалтерію провадили Жиди, головним шмельцом завідували Жиди і часом брали віск банковий, топили і числили за віск „wolników“.

Розуміє ся, що при такій капарній господарці Сапігові міліони застрягли в болоті, а Банк кредитовий відступив чи зліквідував в хосен Банку торговельно-промислового в Кракові. Позичено в віденській „Boden-Creditanstalt“ 1,800.000 гульд., почато аж тепер з новим Цехнерівським гірничим законом європеїзувати ся за прикладом Пляца, стали будувати новий фердерунковий шиб, будинки гарні для урядників, динамомашини, парові помпи до води, словом, заведено тепер взірцевий порядок — за тих 1,800.000 гульд. І добре-ж тепер було, що-ж, коли якось воску мало: 5, 6, 7 вагонів місячно, се заледво вистарчає на робітників і адміністрацію урядників, а на амортизацію довгів дасть Бог...

Крім сього польського був ще третій банк жидівський під фірмою „Gartenberg-Liebermann et Wagmann“, але се перейшло в руки Лендербанку тим способом, що Леонард Вісневський з Мархвіцьким купували ніби для польського, Кредитового банку. Жиди вельми врадували ся з сього, подумали: Ось і гроші візьмемо, і дальше „wolnikami“ будемо господарювати ліпше ніж у своїй хаті. Тимчасом стало ся не те: Вісневський купив для Кредитового, а за кілька днів відпродав Пляцови для Лендербанку. Було ще одно товариство воскове під фірмою „Wiktorya“, котрим Ліберман

Сруль (Вальдрієх) хотів на злість Цехнерівському заповісти зробити конкуренцію Лендербанкові, та се не вдалося, товариство збанкрутувало, а головачі і проводирі його мало що не дісталися до Іванової хати.

Так ось сьогодні стоять лише два товариства воскові: Aktiengesellschaft für Erdwachs- u. Petroleum Industrie без довгу і без води, а друге, що повстало з Кредитового банку краю, в довгю 1,800.000 гульд. і з водою. В тім остатнім перший горизонт глибокий на 120 метрів, другий на 110 метрів нижче першого, і той минулого року залляла була вода, але якось затамували.

Польський банк іще з одного погляду показав себе польським: не вдовольняючи ся місцевими робітницькими силами почав спроваджувати до Борислава Мазурів. Для них побудовано окремі доми, мов касарні, де вони жили кільканацять літ. Тепер, з упадком польської господарки в Бориславі, настала й для тутешньої мазурської колонії критична хвиля. Оселені тут Мазури двоякої категорії: більша часть має свої ґрунти, загороди господарські, працює якийсь час, навіть кілька місяців, щадить гріш, несе його домів, побуде там якийсь час, полагоди́ть семейні справи і знов іде в світ за грошем; меньша часть, се безхатні, очайдушні світові бурлаки, похіпливі на авантури, які нерас оплачують кількालітнім криміналом.

Одні як другі, від коли прибули до Борислава, не тільки що не впливають хосенно на нашого селянина, але й самі гидко розпиваються і дають ся від Жида шинкаря порядно обциганити. Часом і вони „напомпують“ шинкаря, але то тільки позірно, бо Жид ніколи не дасть себе натягнути там, де не відбере собі в десятеро, а те, що такий Мазур, буває, напе на 50 гульд. і потече ся в світ, то Жид давно уже 10 раз по 50 витягнув від нього.

Вертачі з них світові і в Галичині вони спеціалісти до того; тягнуть ся мно́гі за своїм „kiegownikiem“ мов Цигани за війтом з одного місця на друге, роблять „на шихти“ або беруть в акорд вивертити шиб до умовленої глубини.

За провину дасть себе й покарати, прийме мовчки кару, але неповинно одержаний позаушник віддає з процентом.

До копальні воску під землею менше пригідні: мабуть така паршива платня не має для них ніякої пригани. Коли перед двома роками спроваджено їх, аби мати своїх польських робітників і обходити одні лише латинські сьвята, наробили своїм патріотникам багато неприємности: стали допоминати ся більшої платні, робили авантури під землею, потурбували надзирателів, хотіли дати пам'ятку патріотникови інженерови і самого Гонсьоровского змаловажили через те, що Базилька викинули з передпокою та й самі без мельдунку всадились гурмою і з великим криком до директорської канцелярії. За те попали у польських королів в неласку: одні винесли ся самі, иньшим виповіли місце. Базилько поїхав на села, спровадив знов наших 250 селян і від того часу Русини, Поляки і Жиди роблять в суміш і обходять троякі сьвята.

В справі національній Мазури хитрі: примінить ся до обставин, прикине ся й Жидом, аби лише свою ціль осягнути. І сьвітові собі: сьогодні тут, за тиждень у Румунії, або на Кавказі, або на Суматрі. Таке волоцюство виробило в них сьміливість, нагальність, дволичність; дуже багато мають схожого з нашими Жидами, особливо що до солідарности. Деякі женять ся з Русинками.

З руською відданицею буде ломити язик по руськи, а коли діпне свого, тоді вона мусить чинити його волю і сохрани Господи, про руську мову навіть чути не хоче. За просьвіту своїх дітний дбають дуже.

А тепер ще кілька слів про деяких виднійших діячів сеї бориславської драми.

Микола Крисько, як уже сказано, уособлене системи галицьких порядків. То собі галицький гандляр Жид з руським іменем, попередник чи предтеча Корнгабера. Чи Крисько Микола з закоченими холявами, чи який Мошко, Іцик з польськими, поморщеними, все одно, хтось мусів стояти, і держати фірму власти в селі, аби під її омофором могли діяти ся нечувані надужитя, ігноровані або й толеровані висшими властями. Закупивши сусідне з Бориславом село Попелі Крисько давно відсунув ся від бориславського життя.

Крайсбергги Шмілько й Арон, пізнійші вийти, брали так само аж давили ся, брали й давали тим, що причинили ся приміром Шмількови до осягнення золотого хреста.

Корнгабер, як сказано, вже від 1884 р. не урядує сам, лише має фірму віїта, а дійсними верховодами до 1899 були й тепер є Гонсьоровський, Л. Віснєвський, нинішній маршалок повітовий і спільник пропінаторський, на що дав навіть і фірму свого імені до виробу ріжнородних краєвих горілок.

Леонард Віснєвський, колишній повновласник Кредитового банку в Бориславі, емігрант російський, то собі Жидок, але Жидок бориславський, наче родився та вигодувавсь в кошарі між давніми касієрами. Оженивши ся з двірською „дамою“ князя Л. Сапіги зістав відразу в Бориславі повновласником, а коли Сапігів капітал чорти побрали, зробив ся княжим заступником аренди пропінатийної, дав фірму шляхоцьку на „wyrób wódek“ і живе і в вус не дуючи.

К. Гонсьоровський, ходяча лукавість і самолюбство, нікому так не повірять як своєму колишньому попечителю „Базилькови“. Прийшов сюди як крайній соціаліст, обожатель Дашиньського, тепер обожає шляхту. Належить до всіх польських товариств, усюди верховодить, але нічого не робить. З першу як прийшов сюди, він був би ходив без штанів, наколи-б Базилько не взяв його під свою опіку. Його головним ділом була низша школа гірничача й вертничача в Бориславі, в якій він є директором, на яку Виділ краєвий дає річно тисячі. До сеї школи годі знайти учеників, хоч є й інтернат, тоб-то хата й харч і стипендії в Виділу краєвого. Не можна назбирати хоч 20 учеників, хоча приймає ся в різних станів, ріжного віку, і з різних країв — розуміє ся, самих Поляків! Анї суди Боже не можна.

Рік чи курс проходить у більшій частині на картах, по шинках і на такім иньшій. Сам Гонсьоровський приїздить до школи лише пару раз до року, ніби на екзамен або в надзвичайних випадках, коли приміром позапивають ся інтервісти та переміняють школу на пропінатийну куфу. Тоді він приїжджає в повозі, входить до інтернату, розгляне ся по учениках, що храплять по ліжках п'яні, гляне на „вавилонське стовпотворенє“ посеред хати, покиває головою і говорить „Jezus Marya, co się tu dzieje!“ — тай поїде геть.

Мак-Гарвей, Канадійчик, се доробкевич: переходив усі ступні вертничої школи, вертів з першу на акорд у Щепановського в Слободі Рунгурській, за що мав метрове і мабуть 30% добутої нафти. Пізнійше Леваковський хотів Мак-Гарвея викинути зовсім зі

Слободи, але не вдало ся. Пізнійше в Ветшні доробив ся капіталів, а коли жерела ропи в Східниці змаліли, він перший добув головні жерела в Бориславі, на тім місці, де давнійше брали зашкірну ропу в глибини 120 метрів, і протягом трьох літ перетворив сей терен на першорядну світову торговельну місцевість. Аж від кількох місяців зробив ся крах, який, кажуть, був таки його ділом, бо він маючи мільони та свої дистилярні, може видержати конкуренцію. Він скуповує терени товариства „Карпат“ і хоче скомасувати все в одних руках, а потім диктувати ціну ропи й нафти, хоче зробити те саме з нафтою, що зроблено з земним воском.

Стефан Пятка.

И. Ван т' Гоф.

Розвій природничих наук у XIX віці.¹⁾

Високоповажані Збори! Хто протягом пів години хоче подати перегляд розвою природничих наук у XIX в. та участі німецьких учених у тім розвою, сей мусить числити на поблажливість авдіторії. В короткім часі лиш сей може много сказати, хто досяг сам аж до ядра кожного предмета, одначе обсяг теми абсолютно виключає се. Можливе тут лиш зовсім ясне зорієнтованє що до рам нинішної теми і прінципіяльне зазначенє того, що треба піднести, щоб опісля при помочи прихильних товаришів, яким за се при тій нагоді дякую, розвести деталі, о скілько на се стане часу.

Обєм моєї задачі обмежу так, що буду говорити виключно про знанє мертвої природи; сього більше не буду повтартати і се буде тихе, хотя може непотрібне заложенє при дальших узагальненнях.

¹⁾ Й. Ван т' Гоф, один із найвизначнійших сучасних хеміків, родом Голляндець, а тепер професор в берлінськім університеті, звісний у науковому світі тим, що разом з Ле Бельом сотворив основи т. зв. стереохемії, що дробину розслідкує не в площі, але в просторі, та через се наглядно виказує такі прикмети хемічних сполук, яких на основі давнійших хемічних метод не можна було пояснити, а разом з Оствальдом сотворив фізикальну хемію в її нинішнім виді та подав епохальні закони т. зв. осмотичного тиску в течах, виказавши, що сей тиск є зовсім рівноважний з тиском в газах, — виголосив на 72-ім з'їзді німецьких природописців та лікарів у Ахені у 1900 р. отсей виклад, який подаю тут за дозволом автора в руськім перекладі. *Др. Вол. Левицький.*

Аби зробити перегляд наук про мертву природу, зроблю короткий поділ, якого буду придержувати ся дальше.

Наперед мушу згадати, що, хоча головний момент величнього розвою наук лежить, що правда, в їх практичній вазі, то однак досвід показав, що виключне змаганє до практичної користи утруднює осягненє ціли. Мусів наступити поділ праці, який спеціяльно в XIX в. що раз дальше переводжено, при чім з одного боку йде ся до основного збогаченя знаня без огляду на користь, а з другого боку навпаки до користи в першій лінії. Се звисний поділ на теоретичні і примінені науки.

Наколи так як тут, маємо на оці історію розвою, то можемо поставити теоретичні науки на першім пляні. Се не те, мов би звідси все виходив дійсний поступ, бо пр. парова машина витягала з теоретичної науки найкрасші проблеми і сотворила найліпші помічні средства; але теоретична наука осягає очевидно всестороннє заокругленє незалежно від случайної користи, рівнозначне з понятєм розвою в широкім значіню.

Дальше треба однак перевести ще основний поділ і в самій царині „наук у службі чистого знаня“. З одного боку може ціль знаня бути зовсім загальна, як у науці про електричність, розмірно незалежна від того, що подає безпосереднє окруженє, хоча се знанє все з нею остане злучене яко природнича наука. З другого боку власне ціль може бути звернена в першій лінії на конкретні річи, що приходять у природі, пр. на мінерали. Тому то мусимо ще відділити науки загальні від конкретних (спеціальних), і вперед дати перегляд про розвій перших при помочи отсього поділу:

I. Три основні математичні науки, що опирають ся майже безпосередно на трьох основних понятях скількості, простору та часу:

А. Знанє скількості: аналіза, що обіймає арифметику, алгебру та висшу аналізу; Б. Знанє розміру: геометрія; В. Механіка, яку на разі дефініюємо яко науку сили та руху, в якій отже виступає час яко новий чинник.

II. Дві експериментальні природничі науки: А. Фізика і Б. Хемія.

Очевидно суть розвою тих загальних наук природничих лежить як раз в загальних законах, до яких вони

доходили, і тому нові методи та слідує з них розширене царини, хоча й які важні, мусять у нашій шематичній представленю уступити на другий план, так що не одного з найславніших імен буде в тім начерку недоставати.

Через се стає дуже легке представлення наук про скількість та розмір, себ-то математики. Хоч і як безконечно много зроблено в тій царині в 19 в. і хоч як много має ціле людське знання завдячити математиці — досить згадати лиш такі імена, як Абель, Букé, Бріо, Коші, Дірішлє, Гаус, Якобі, Куммер, Понселе, Ріман, Штайнер, Ваєрштрас та інші — то все-ж загальні основи сих наук істнували вже з початку століття і остали в своїй суті незмінені завдяки своєму простому, ідеальному видови. Перший загальний основний переворот, який завдячуємо попередньому століттю, довершено в царині механіки. Була вона в своїй суті наукою про силу та рух, а стала ся наукою про працю або енергію. Бо вже в механіці лежить основа великого відкриття 19-го в., принцип заховання енергії. І як раз тому, що сей принцип так глибоко входить в одну з наших трьох основних наук, набрав він для цілого нашого знання так визначної ваги.

З історії відкриття сього закону піднести хочемо се, що воно довершилось не в царині механіки, хоча зміст сього закона точно взявши, лежав в основних рівняннях механіки. Відкрите його лежить своєю істотою в царині фізики, і що дивно, не зробили його фізики, лиш лікар Й. Р. Маєр, броварник Яуль, інженер Кодінг, а головнo Гельмгольц, тоді фізіолог.

При обговорюваню фізики ми торкнемо ся ще сього принципу, тим то я спробую тут лише вказати його вплив на загальні тези механіки. Зібрані вони були, і то насамперед Лягранжем, у двох рівняннях, одним для прояв руху, другим для стану спочинку та рівноваги, і я пригадую собі ще з моїх політехнічних студий, як невигідний був їх вивід та непрозорий зміст.

Через закон, що скількість праці не може змінити ся, дістають ті основні рівняння так простий вид, що можна навіть відважитись виложити їх зміст перед мішаною публікою. Закон сам звучить:

Цілковита скількість праці зістає незмінна.

Треба лиш узгляднити, що праця або спроможність до виконання праці (енергія) може істнувати в двох видах: в виді руху, як

пливуча вода, що пр. може порушати млинове колесо, або в зовсім иньшій виді, як при вазі, що вводить в рух годинник, і де спроможність до виконання праці стоїть очевидно в звязи з тяжістю, отже з силою.¹⁾ Наколи отже говоримо про працю руху (живу силу, кінетичну енергію) та про працю сили (енергію потенціальну), то закон дасть ся сформулювати ось як:

Сума праці руху та сили зостає незмінна.

Наколи річ іде отже про повстання (або зміну) руху, то маємо:

Зискана праця руху рівна страченій праці сили, що відповідає основному зрівнанню Лягранжа для руху.

Наколи річ іде про супокій (або незмінний рух), отже про рівновагу, то маємо:

Страчена праця сили = zero,
що відповідає другому основному зрівнанню для рівноваги.

Разом можемо отже про наші три основні науки сказати, що вони при кінці дев'ятнадцятого віку дають у своїх основах закінчений образ, який можна вважати остаточно замкненим.

Коли перейдемо тепер до експериментальних природничих наук, с. в. до фізики й хемії, то треба вперед піднести, що в царині основних наук математичних дасть ся зовсім ясно перевести потрібний поділ, відповідно до трьох наших основних понять: скількості, простору і часу; за се зовсім точне відмежування фізики та хемії видасть ся ледво чи можливим. Ще недавно тому чув я, як один із наших найвизначніших хеміків висловив думку, що Лявуазьє та Бунзен не були хеміками, лише фізиками, і він то вияснив принагідно внутрішню звязь обох наук словами: „хемік, що не є фізиком,

¹⁾ Перший рід енергії, се енергія кінетична, яку має тіло в руху; воно може виконати працю в часі руху. Другий рід енергії, то енергія потенціальна, укрита; коли пр. камінь піднесемо до гори, то через се вложили ми в нього певну скількість енергії, бо ми противділяли притяганню землі; камінь сей спадаючи з гори віддає ту енергію назад як енергію кінетичну, та в часі спадання може виконати якусь працю. Те саме дієть ся з накрученєм годинника; ми вкладаємо через се в нього енергію потенціальну, яку він опісля звертає назад, бо порушає свої колеса, вказівки, бє години і т. и. Один рід енергії може перейти в другий, але сума їх обох усе однака для тіла доти, доки до сил, що діляють на се тіло, не прилучить ся яка нова сила. (Прим. перекл.)

не є нічим.“ Я не думаю тут робити розділ при помочи дефініції, але радше хочу піднести, що нероздільність лежить мабуть в натурі річи. До абстрактних основних наук дасть ся приложити дефініція, яка нам вигідна; в науках природничих, експериментальних ми за те звязані з предметом досліду, при чім відповідно до нашого одноцільного (механічного) розуміння явищ природи ледви чи можна ожидати докладного двоподілу. Та про те і сам я хотів би покористуватись провідною ниткою при представленю історії розвитку фізики й хемії: дослід кинув ся до студій явищ природи з двох боків, які в головних точках звернули ся згл. до сили і матерії. Так отже фізика була би в першій лівій наукою про переміни сили, або лінше — відповідної форми праці, а хемія наукою про переміни матерії.

Обернімо ся з сеї точки погляду вперед до фізики, отже в самій річи до загадки про переміни сил природи або відповідних форм праці, то здобутки девятнадцятого віку можна простим способом навязати до основної думки, що явища природи дадуть ся звести до чисто механічних прояв руху та сили.

Коли воно так і коли такі явища природи, як сьвітло, голос, тепло, електричність та магнетизм мають вправді в відношеню до наших змислових вражінь свій окремий характер, а в дійсности се лише різні форми руху, то маємо спроможність перемінювати ті прояви природи одні на другі або навіть на очевидний рух. Сконстатоване сеї спромоги взаємної переміни форм праці в кождім згляді хотів би я зазначити яко перший великий здобуток в тій царині в минулім столітю. З численних дослідників, що причинили ся до сього, годить ся особливо піднести Фарадея, що велику часть своїх здобутків гідних подиву завдячує твердій вірі в сю думку. Ледво чи треба додавати, що ся взаїмна переміна форм праці має в щоденнім житю дуже важне застосованє: парова машина перетворює тепло на рух, динамомашинна замінює рух на електричність, яка своєю чергою може стати прегарним способом ogrівання або жерелом сьвітла, перемінена на магнетизм посуває віз моторний і тим способом знов переходить в рух.

Безпосередно з сим лучить ся другий важний вислід, с. є. згаданий висше закон заховання праці, після якого вправді може перемінити ся праця що до форми, але не що до скількості.

Та скількість праці є отже непохитним бігуном у зміні явищ, а можливу видатність праці можна уважати за спільну міру всіх явищ природи (Gauss, Ostwald). Тепло пр., здібне ogrіти кільограм води від 0° до 1° C, відповідає праці, яку довершено, накопи 425 кг. піднесено на один метр у гору.

Третій важний крок зроблено через порішенє отсего питання: Накопи прояви природи можна перемінати одні на другі, а навіть існує скількістний закон, що управильнює звязь між тим, що страчено, і що зискано, то в якім напрямі відбуваються ті переміни? Майже банальний факт став вихідною точкою при рішеню сего основного питання, а то факт, що пр. у штабі заліза не може переміна тепла відбутися так, аби одна половина стала теплішою, друга зимнішою, але що навпаки кожда така різниця стремить до вирівняня. Тим цікавіші були про те консеквенції витягнені з сього поперед усіх Карнотом та Клявзіусом, які з початку сформуловані яко друга основна засада теорії тепла, звільна розвинули ся в цілій царині фізики, а навіть і по за нею, та які рівняють ся що до значіння та плодотворности з законом захованя праці.¹⁾

Я не важу ся подавати точно зміст сеї засади, а вдоволюсь ясною, майже очевидною формою, яку їй дав спеціально Гельмгольц. По його думці ся засада виходить на те, що переміна, яка має наступити, власне через змаганє до свого довершеня може побороити опір, хоч би й як малий, який проти сего повстає, отже може

¹⁾ Ся засада дасть ся сформулувати ось-так: Досвід показує, що кождий рід енергії переходить в останній своїй стадії на тепло; але навпаки лиш невелику скількість того тепла можна перетворити на працю. Решта тепла для нас страчена і переходить, як каже Клявзіус, на так зв. ентропію, себ-то на тепло одностайно розміщене у всесвіті з одностайною температурою; се так зв. розсіянє енергії (Thomson). Після згаданої засади ентропія всесвіта стремить до »maximum«, себ-то ціла енергія всесвіта якої-небудь форми стремить до переходу в ентропію. І се легко зрозуміти, коли пригадаємо собі, що в природі все стремить до вирівняня, рівноваги. Світ, се великий систем, що обертає ся, мов годинник, в однім напрямі, але назад вернути не може; як годинник з часом стане, коли його потенціальна енергія вичерпає ся, так і світ стремить до стану такого спокою. Коли ентропія осягне »maximum«, с. є. коли ціла енергія перейде в одностайно розміщене тепло, яке буде розширене в цілій вселенній, та яке не буде в силі виконати ніякої праці, то світ мусить задержати ся. Устануть переміни енергії, устане всякий рух; і се буде правдивий кінець світа. (Перек.)

виконати працю. Та сим способом виступаюча „свобідна праця“ є міродайною для відбуття явища і дає ся часто наперед обчислити.

Основний сій закон довів до важного вислїду, що пр. в машинї паровій, хоча би вона була зроблена з усякою можливою точністю, лиш мала частина тепла удїленого кїтлови може бути замінена на працю, і то серед звичайних обставин коло 20%, решта 80% увільняє ся назад як тепло.

Хочемо тепер розібрати остатній основний крок і знов навязати до означеного, та далеко дальше йдучого питання. Принявши можливість переміни відповідно до трьох висше наведених засад, питаємо, як скоро вона відбуває ся?

Тут входять у гру розвинені в XIX в. погляди про внутрішню істоту прояв природи. Візьмім примір: коли виступить в атмосфері місцеве збільшенє тиску, от хоч би через експлозю, то викликана через се різниця тиску стремить відповідно до висше поданих засад до вирівняня і надмір тиску порушає ся, що раз то меншаючи, через атмосферу, як звисно, яко голос. Як скоро поступає се явище, годї пізнати з поданих висше засад. Однак при означенім заложеню про натуру голосу, що він є рухом дрогаючим, який розходить ся в пруживім середовищу, як пр. повітре, могли Ньютон та Ляплас обчислити ту скорість на 330 метрів на секунду, що вповні годить ся з дійсністю.

За се при иньших проявах природи справа не пояснена так вдовольаючо. Що голос є рух дрогаючий, се не здогад, але дійсність. В иньшій царинї можливі до тепер лише здогади про істоту явищ, які одначе можуть почванитись сьвітлим результатом. В великих нарисах сходить се, що так скажемо, кінетичне розумінє на те, що ми в нашім окруженю мусимо розріжнювати матерію та етер; перша складає ся з дуже маленьких, досконало пруживих частинок, різних у кождім тілі; другий, се середовище всюди присутне та все-проникливе. Дробини етеру мають бути двигачами загального притягання, яке між и. обявляє ся як тяжість; крім сего мають вони маленькі рухи, переривані ударом, що відповідає нашому понятю тепла. Етер, се шлях для явищ промінювання, як пр. для сьвітла.

Наколи в се віїдемо близше, то представляють ся нам вперед ті прояви промінювання, бо як раз вони одержали в XIX в. одноцїльне виясненє та загальне заокругленє. Візьмім про те за ви-

хідну точку розвій поняття про світло. Коли для Ньютона світло походило від світляних частинок викинутих з великою швидкістю, то воно стало з початком століття, завдяки відкриттю інтерференції через Френеля (Fresnel), відповідно до представлення Югенса (Huyghens), дрогоючим рухом, що поступає з яких мільйон разів швидше як голос в етері. Дальша зміна цього погляду стала конечною для пояснення поляризації світла; дрогоаня, які перше уважано за подовжні (в напрямі поступу), треба було признати поперечними (прямовісно до напрямі поступу).

Дуже основне перетворенє постигло сю царину в другій половині століття. Приняте етеру яко пруживого середовища, здібного до переносення поперечних дрогоань, не вистарчало для поясненя звязи між світлом, електричністю та магнетизмом, яка пр. показує ся в тім, що матерії, які в першій лінії переводять електричність, як металі, власне не перепускають світла, і навпаки (як скло, що хоч прозоре, як звісно є злим провідником). Тим і иньшим відносинам дали спеціально вираз Мексуель, Гельмгольц і Льюренц через заложенє, що дрогоаня етеру мають електричний характер. Першу побіду віднесла ся т. зв. електромагнітна теорія світла через те, що дозволила обчислити швидкість світла, і тим стала рівноважною з наукою про голос, тільки що тут основне заложенє (про істоту світла) недоступне для безпосереднього розсліду. Та далеко більший результат судив ся цьому поглядові. По цьому світло було лише спеціальним випадком і то електромагнітним дрогоанем етеру з дуже коротким тривком дрогоань, якого частота виносить на секунду 400 до 800 біліонів відповідно до того, чи ходить о світло червоне чи фіолетове. Ціла безконечна царина лежала ще вільна для повільніших і швидших дрогоань, і тут виступають перед нами найбільші відкриття 19-го в.

Троха повільніші дрогоаня поза-червоні, яких уже не можемо пізнати яко світло, являють ся теплом, промінєм тепла, що їх дістаємо від сонця. Троха швидші дрогоаня, поза-фіолетові, яких також не бачимо, ділають хемічно пр. на фотографічну плиту, се проте промінє хемічне. Ще швидші, се здаєть ся, промінє Рентгена; вони відповідають зовсім тому, що Гельмгольц предсказав про дуже шкорі електромагнітні дрогоаня. Передовсім однак зовсім повільні (та все ще до 100 мільйонів на секунду) дрогоаня, розсліжені Герцом, які просто повстають із очевидних дрогоань

електричних, заховують ся зовсім як світло, але як світло незрима, і мають, як звісно, своє застосування в телеграфі без дроту.

Насувається ся проте гадка, що й світло повстає через дроблення електричні і то через рух уставлених в жерелі світла електрично наладованих атомів або йонів (які відповідно до найновіших поглядів мають менше більше $\frac{1}{1000}$ часті тягару атому водня). Блискуче подтверджене знайшов сей здогад у т. зв. феномені Зеємана (Zeeman).

Коли отже кінетика етеру може похвалити ся світлими результатами, то кінетиці матерії припала далеко скромніша доля, відповідно до без порівняння більше замотаного проблему, що повстає через різницю матерії і матерії, різницю доси непоборену. Висловлений уже перед початком століття, але троха непевний погляд на матерію, що мала бути зложена з маленьких рухливих, притяганих собою взаємно, пруживих частинок, набрав змісту, коли ті частинки дали себе в області хемії здефініювати докладно яко дробини, та коли рух, при заложеню, що тепло є формою праці, дав себе ввести в близшу звязь з температурою. Завдяки змаганням спеціяльно Креніґа, Кляузевица, Мексуеля, Ван дер Вальса та Больцмана осягнула та кінетика матерії дійсний результат у поясненю нашого погляду на стан скуплення, спеціяльно на натуру газів, течий та посереднього між ними критичного стану. Вислід полягає на правилі про згідні стани, правилі що правда доси лиш емпіричним, та про те знайденім на дорозі кінетичній і многократно ствердженім, яке зводить питомі різниці між тілами до трьох основних величин: критичної температури, критичного тиску та критичної густоти¹⁾ таким способом, що при їх помочи много при-

¹⁾ Кожний газ можна замінити на теч, але лише при відповідній температурі і тиску, які зовуть ся критичними; оба ці чинники мусять бути сполучені разом, один із них до заміни газу на теч не вистарчає; тиснене хоч би і 1000 раз більше, як тиснене атмосфери, без рівночасного обниження температури не замінить газу на теч. Теоретично розслідили сю справу Андреос, Кляузіус, Ван дер Вальс т. и., практично скропили різні гази Наттерер, Кайтє (Cailletet), Піктє, Врублевский, Ольшевский, Лінде т. и. Найнизшу температуру, при якій ніякий газ не зміг би остояти ся яко газ, обчислено на -273° C.; є се т. зв. абсолютне зеро. Нині скроплено вже всі гази крім недавно відкритого гелію, що ще 9° повисше абсолютного зера остає газом. (Прим. перекл.)

кмет, як густота, напружене пари, точка кипіння, укрите тепло, пароване стались доступними до обчислення наперед.

Зазначити треба, і се особливо підносить Оствальд, що погляди про істоту річий, се лише помічні способи, аби дійти до рахункової звязи між явищами. Так пр. рівняння Мексуеля про прояви в етері поминають переважно істоту того етеру, а також правило станів згідних веде дуже далеко, не запускаючись одначе глибше в питанє про істоту матерії.

Перейдім тепер до області хемії та зазначімо наперед, що до погляду на неї як на есенціональну царину матеріяльних перемін належить уже згаданий уступ про стани скуплення, увага, яка насуваєть ся ще й з иньших причин.

Що до якості перемін матерії, то основне розрізненє елементів і сполук задержалось доси. Лише початком тамтого століття розложив Деві деякі тіла, уважані за елементи, та сим способом відкрив пр. потас та сод. Иньші елементи удержались до тепер, не вважаючи на многократні змагання, особливо Віктора Маєра що до хльору, і через се набирає оправдання здогад, що, коли ті тіла дадуть ся розложити, то мусіли-б бути чинні зовсім нові, до тепер незвісні сили. Аналіза збільшила тимчасом значно скількість елементів (до 80), при чім висунути треба на перший плян імя Берзеліюса, Бунзена та Рамзея; та елементи ті показують, що має основне значінє, завдяки змаганням Нюлендса, Льотара Маєра та Менделєєва, органічна звязь того рода, що можна наперед подати члени, які бракують, враз із їх детальними прикметами; сю справу порівнювано дуже часто з відкритєм планети Нептуна рахунком через Лєверріє, а описля через Галлє.¹⁾ Лише в нашім випадку не

¹⁾ По думці Л. Маєра та Менделєєва можна уложити всі елементи в один ряд відповідно до зростаючого атомового тягару; тоді сей ряд, званий системою періодичним, показує цікаву прояву, що кождий осьмий елемент має схожі прикмети фізичні та хемічні; отже елементи 1, 8, 15,.... 2, 9, 16,.... схожі з собою, так що коли один із них знаємо, то можемо зовсім певно заключити про прикмети елементів тої самої групи, а навіть рахунком відкрити елементи такі, які доси не були звісні, а для яких у періодичнім системі маєть ся місце. Се дійсно зробив Менделєєв. — Історія аналогічного відкриття рахунком істнования та дороги і положення незвісної планети Нептуна через Лєверріє та Адамса (1846 р.) належить до найбільших триумфів механіки неба. (Прим. перекл.)

можна було подати наперед, де шукати тих елементів, і тому-то заслугує на особливу згадку, що не вважаючи на се Лєкок де Буабодран, Клим Вінклер та Нільзен дійсно знайшли в італі, германії та скандії елементи екаалюмінію, екасіліцію та екабор, предсказані Менделєєвим.

Наколи отже в знаню елементів осягнуто майже все, то в многих зглядах осягнуто се також для сполук і то чим раз то більше скомплікованих. Штучна метода, синтеза, здається в силі представити і найсубтельнійшу сполуку. Здавалося два рази, що вона на тій дорозі мусить зупинитись, раз перед границею, яка розділює сполуки органічні, скажім — утворені в організмі, від неорганічних; через синтезу мочника Велером (р. 1821 — пер.) відпало се обмеження в загальній опії. Опісля такий учений як Пастер зайняв ся утворенням оптичночинних тіл, але від тоді в усіх подробицях знаємо дорогу, яка веде до розв'язки тої задачі, і хемік пересвідчений, що дійде аж до клітинки, що яко субстанція організована належить до біології. Найвищий вислід осягнуто в синтезі природних барвників, як алізарина (Гребе і Ліберман) та індіго (фон Баєр), алькальоїдів, як коніїна (Ляденбург) і грознового цукру (Омелян Фішер); опирають ся ще лише тіла білковинні та енцими, а се є власне спеціальні знаряди життя.

При скількіснім розслідуванню матеріяльних перемін остав ся закон про захованє маси, після якого означене квантум кожного елемента було, є і мусить остати, головним здобутком. Він пригадує закон незмінності скількості праці і є з ним може через се зв'язаний. Властивим способом примінено однак сей закон аж у 19-ім в., так що переведено образове представлення через прийняте незмінних атомів; воно довершило істотну часть хемічних дослідів в минулім століттю.

Наколи атомістичний погляд був з початку в руках Дальтона лиш догідним знарядом, аби виразити зложенє сполуки що до способу та скількості і вивести наші закони тяги, то атомістична формула молекулярна злучена з законами об'єму Ге-Люссака та поглядом молекулярним Авогадро дала певну основу до дальшої будови.¹⁾

¹⁾ Закони Ге-Люссака подають зв'язь між об'ємом, тиском та температурою певної скількості газу; гіпотеза Авогадро каже, що в рівних об'ємах різних газів є при тій самій температурі та тиску рівна скількість дробин. (Прим. перек.)

При помочи науки про вартісність подав Кекуле відношення в сполученнях атомів; при помочи стереохемії¹⁾ подано навіть положене просторне (атомів), а все те згоджує ся вповні з найделікатнішими формами, що виступають у природі, і формами, що їх одержано штучно (ізомери). Особливо звертає на себе увагу відкритє Мічерліха, що там, де наш абстрактний погляд заключає на рівність в атомістичній будові, показує також і зверхня форма, форма кришталу, дуже часто схожість майже тотожну, т. зв. ізоморфію.

По при збудованє атомістики характеризує ся розвиток хемії в 19-ім в. перенесенєм метод і основних законів фізикальних у хемічну царину та завдячує йому майже правильно дійсний поступ, а часто основне перетворенє.

З засаді завдячує атомістика ціле своє істнованє ужитю фізикального помічного способу, ваги; ужитє метод оптичних опираєть ся на спектроскопії завдяки змаганям Бунзена та Кірхгофа; застосованє метод електричних веде до відкритя електролітичної діссоціації (Кляузіус, Арреніус), аби згадати лиш дещо.

Перенесенє основних законів фізики було не менше хосенне, хотя завдяки скомплікованому характерови хемічних явищ з початку непевне. Так перенесли до хемії Бертолле, Гульдберґ та Ваге з більшим або меньшим результатом науку про загальне притяганє і вияснили істоту хемічної рівноваги, яка, як звісно, полягає в тім, що перетворенє може поступати лише до певної границі; а при помочи понятя чинної маси можна виказати також і чисельні результати. Другу, хоча також не вповні вдатну пробу застосування засади захованя праці до проблемів хемічних зробили Томзен і Бертельо²⁾ і поставили засаду, хоча не зовсім точну, що витворена при реакції скількість тепла є мірою для посвояченя.

Хоча ті й иньші проби лише в части були вдоволяючі, бо справді в основних нарисах, хоч не зовсім точно, відповідають фактам, то одначе в кінці сполученим змаганям математиків, фізиків та хеміків удало ся сотворити для хемії зовсім певну підставу. Опирася вона на згаданій висше т. зв. другій засаді механічної теорії тепла, яку вперве до хемічних явищ застосував Горстман,

¹⁾ Сотворив її автор разом з Ле Бельом. (Пр. пер.)

²⁾ Хеміки ті сотворили науку т. зв. термохемію. (Прим. пер.)

а яку даліше розвинули Джібс, Гельмгольц, Дуем та п.¹⁾. На жаль трактування сього предмета є для хеміка, і так уже многосторонно ваяного, тяжке, бо вимагає досить глибоких відомостей математичних та фізикальних, і так остає для фізикального хеміка задача, надати одержаним там зовсім певним законам можливо простий, прозорий вид. Дещо в тім напрямі вже осягнено :

1. Закони розріджених розтворів є, при застосованю понятя осмотичного тиску, так поєдипчі, як закони розріджених газів, а навіть з ними ідентичні.

2. Тепло, що витворюєть ся при реакції, впливає на пересуненє хемічної рівноваги при зміні температури, так що те, що повстає при витвореню тепла, виступає при зниженю температури на перший плян.

3. Посвояченє (хемічне — пер.) сходить ся з понятєм свободної праці і мірить ся не вивязаним теплом, але вивязаною хемічною працею (електромоторною силою).

Специяльно треба піднести значіне остатнього закона. Через систематичне означенє свободної праці від випадку до випадку в залежности від обстави дістали-б ми повний матеріал до точного предсказуваня реакцій. Наколи-б збори природознавців ставили конкурсіві теми, то я подав би при тій нагоді ось яку тему : „Систематичне представленє всіх зібраних до тепер в хемічній області експериментальних та теоретичних вислідів для означеня свободної праці.“

Підношу одначе з натиском, що ті ново введені основні погляди торкають лише відносин хемічної рівноваги; натомиє треба ще, аби хемічна кінетика, що стоїть що-йно в початковій стадії, осягнула погляд на скорість реакцій, якого до тепер не має.

Кінцевий уступ посвѣячу конкретним або специяльним наукам. Вони беруть за предмет розслідів у великих рамах частину нашого окруженя :

Астрономія в першій лінії те, що лежить по за землею ;

Метеорольоія те, що маєть ся понад сталою поверхнею землі ;

¹⁾ Се т. зв. фізикальна хемія. (Прим. пер.)

Географія саму поверхню;

Геологія те, що лежить під поверхнею.

Відповідно до історичного свого характеру розсліджують ті науки явища з дня на день, аби опісля при помочи загальних наук разом повязати і пояснити їх. Ті науки осягають великий тріумф, коли можуть предсказувати те, що наступить, та пояснити те, що було в часах, які усувають ся з під безпосередної обсервації, та тим способом вдірають ся в будучу і минулу історію сьвіта.

Рами винішнього відчиту виключають очевидно, аби хоч у приближеню віддати справедливість великим здобуткам, які осягнено в 19-ім в. в сих так важних царинах. Тому то піднесу лише коротко два висліди, які з огляду на загальну далекосяглість можуть заокруглити дотеперішній наш нарис.

Астрономія показала нам спеціяльно при помочи спектроскопа, що навіть в найдальших просторах, з відки сьвітло доходить до нас аж по многих літах, існує та сама матерія, як і тут, залізо, водень і менше більше двацять иньших елементів, і що вся матерія підлягає тим самим законам загального притягання, які знаємо тут. Вона обчислює історію сьвіта в будучности, о скільки ходить про біг великих тіл небесних, з так часто випробованою достовірністю, що граничить із певністю.

Геологія подає нам подібний вислід для минувшини, що лежить далеко за нами, обясняє її та показує, що ніякі катастрофи, які давнійше приймамо спеціяльно в царині геології, не мали участі в повстанню землі, але що земля розвинула ся на підставі тих самих законів, яким підлягає тепер та на основі яких її історія колись мусить закінчити ся.

Александр Николаевич Липін.

Стаття проф. В. Яліча.

Дуже симпатичний й поважаний російський учений — Александр Николаевич Липін святкував у Петербурзі дня 7 цвітня 70-ті роковини своїх уродин, а zarazом 50-літню річницю своєї наукової праці. Перед кількома ще роками учений без посади, без титулу й ранги, тепер звичайний член імператорської Академії Наук у Петербурзі, тішить ся славою одного з найвизначнійших мужів нинішньої Росії далеко поза межами Росії, особливо-ж у Німеччині, де появило ся багато з його праць у німецькім перекладі. Поважнійша публіцистика відзиваєть ся з шаною про нього як про праву руку видавця поважного, поступового в європейськім дусі місячника „Вѣстникъ Европы“. Від заснованя сього журналу у половині 60-тих років минулого столітя, аж до недавнього (1898 р.) вибору до Академії містив у ньому Липін множество більших і меньших статей історично-літературного й критичного змісту і причинив ся дійсно не мало до угрунтованя слави, якою тішить ся сей журнал російських „Европейців“, так званих Западників у цілій Росії. Богатьом знане імя Липіна з його великої, перекладеної з другого російського виданя також на німецьку мову, двотомової праці „Історія славянських літератур“ (Липськ, 1880), якої готуєть ся тепер у Росії третє виданє. Хто хоче пізнати ріжні напрями духового житя Росії за часів Александра І й пізнійше, в роках 1820—1850 у прозорім осьвітленю, той багато довідаєть ся про се з двох праць Липіна, що в самій Росії в роках 1885 і 1890 вийшли новими накладями, і по части стали доступні й для ві-

мецької публіки в перекладах. Новішими часами збагатив він російську наукову літературу двома великими працями, яких переклад на чужі мови задля значного об'єму утруднений, чого задля їх багатого й високо-наукового змісту треба жалувати. Одна — се чотиро-томова „Історія російської етнографії“, що появилася в роках 1890—1892, а друга — се недавно лише викінчена, але видавана уже другим накладом рівно-ж у чотирох томах „Історія російської літератури“. Тепер сей усе ще кріпкий і незмордований в праці учений займається з поручення Академії видаванем праць і мемуарів цариці Катерини II. Як відомо, перед кількома роками відкрите збагатило значно матеріяли, однак питане ще, чи вже тепер буде можна опублікувати цілість. До теперявилося вісім томів.

Сі вже у зверхніх рисах значні його праці — підносять статтю Пипіна ще виразнійше, коли вглянемо в їх зміст. Родом із Саратова над Волгою, ходив він насамперед (з початком 50-тих років) на університет у Казані. Оригінальна особистість професора славистики Віктора Григоровича, що тоді вчив у Казані, а пізнійше (за моїх часів) в Одесі, зуміла ще більше зміцнити нахил талановитого молодця до історично-літературних студій. Сей славний учений як сміливий мандрівник по провінціях європейської Турції знав багато дечого розповісти своїм слухачам про сумний стан християн (Славян і Греків) під турецьким ярмом, який він сам бачив і пережив (ходили цілі легенди про його штуки в перебираню, через що міг відвертати від себе увагу турецьких властей). Але для ілюстрації колишньої, світлої минувшини тих країв мав він змогу показати їм не один пам'ятник язика й літератури писаний на пергамені, бомбічині й папері грецькими буквами, кирилицею або глаголицею, з якими звик був, напакуювавши ними повні кешені, приходити на прелекції. Такий драматичний виступ професора не міг остати без впливу. І в Пипіна збудилося зацікавлення до славянських літератур, що ще по десятиліттях знайшло свій вираз. Та сей нахил розвивався у нього на свій спосіб, він стояв у певнім противенстві до звичайних заступників славянських студій на російських університетах. Пипін належав від найраньших літ до ліберального напрямку; Росіянин від ніг до голови ступав під зглядом цінування культурного європейського життя слідами великого літературного критика Белінського як свого ідеала, якому опісля присвятив також власну двотомову монографію (1876). Сей його

духовий напрям, який розширяв перекладами знатніших творів з західньо-європейських літератур на російську мову (згадаю приміром, що він переклав велику працю Герм. Гетнера „Literaturgeschichte des XVIII Jahrhunderts“), не міг ніяк погодити ся з тим містичним поняттям про значінє і ролю Славянства, яке московські славянофіли переробили на власну доктрину, що наслідком неї Славяни повинні з далека тримати ся від європейського культурного життя як ворожої їм сили і з нутра самого Славянства, в першій мірі великоруської народности, добувати нові соціальні й політичні ідеї. Пипін не чув у собі покликання ставати судєю між Росіянами й иньшими Славянами, аби відповідно до славянофільської теорії всі иньші Славяни потонули в російськїм морі, або аби знані їх три засади автократії, ортодоксії й народности уважати одиноко спасеними. Індівідуальність Пипіна звернена в иньший напрям дозволила йому також і при студіюваню славянських літератур прикладати міру критики, вільну від усякої політики чутя, до поодиноких явищ і випадків. В його працях, о скільки в них дотикаєть ся славянських тем, панує тверезий, далеко незгідний з тодішною нездоровою, романтично-національною пересадою погляд і спосіб представлення. Довший час був він мало популярним у західних і полудневих Славян (порівнай н. пр. неприхильний суд про нього в старім „Slovník-u Naučn-ím“ з р. 1867), так само як і в себе дома, в самій Росії, займав цілі десятиліття цілком ізольоване становище зі своєю славістикою. Займати ся славянськими студіями, як се він робив, хоча може й не в найбільшій мірі, а притім ще бути Європейцем-лібералом, яким він був, здавало ся по просту суперечним.

Та я як-раз бачу в тім непроминаючу заслугу нашого ювілята, що він підняв ся сього гарного завдання і виявляв ся з нього славно по своїм силам. Він посіяв зерна, які не можуть не зійти. В усякїм разі не дало ся се так легко ані так швидко досягнути. І коли майже на всіх російських університетах представителі славянських студій обертали ся більше або менше в консервативно-славянофільськїм напрямі і в тім дусі старали ся впливати на молодіж, то розрухи на університеті в Петербурзі в 1861 р. відрівали його зовсім від університетської кар'єри. Не міг отже живим словом вщипляти своїх переконань, здобувати собі прихильників, або виробляти свою якусь школу ліберальніших, більше по європейськи думаючих молодих людей, що мали би на оці науку, а не руково-

дилися особистими почуваннями. Не можна в інтересі науки тодішнього неfortunного звороту ще й тепер досить віджалувати.

Студентом прийшов Пипін в Казані до Петербурга, де тоді на університеті учителював Срезневський, професор старо-руської літератури і славянських язиків. І його вплив очевидний на молодого студента. Пипін почав займатися інтензивно пам'ятками староруської літератури; писав глосарі до старо-руських хронік, стягав до купи розкинені палеографічні помічення Востокова, видавав старинні тексти і т. и. Та скоро визволився він від рутини школи, й на місце мертвих букв поклав поглиблене змісту самих ідей старшої й новішої російської літератури. З давніших періодів притягали його головню так звані апокріфи, що зачіпали тексти місцевих переказів, а то для того, бо тоді ще була гадка, що буде можна десь у тих апокріфах віднайти сліди оригінального славянського погляду на світ і природу. В середнім періоді літератури притягав його особливо багатий матеріал староруських оповідань світського змісту. Сліджене то за візантійсько-східними, то західно-європейськими жерелами сих оповідань і чудесних романів мало для нашого вченого велику приману. Здобуті результати треба уважати на свій час (1856) дуже удалими; за них одержав Пипін степень магістра російської літератури і засоби для подорожі на заграничні студії. Його побут на заході Європи не знаний мені ближше, знаю тільки, що був в Італії, в Римі. Повернувши додому ледви почав 1860 р. викладати в університеті, а вже найближчого, неспокійного року усунуто його на завіси з університету. Тверда konieczність розпрощатися з професурою, змусила його тепер кинути ся на поле журналістики. Настали часи мозольних клопотів, та за се й надзвичайне розвите духових сил. Цілі десятиліття мусів він з трудом заробляти журналістикою на своє житє і на удержанє родини свояка (Чернишевского), що жив на вигнаню, він, що цілий був призначений до строго наукової праці. А все таки се тяжке положенє не зломило його енергії. З подиву гідною витривалістю і незвичайною силою волі посвятивав він небогато вільних годин свого сильно обтяженого житя на інтензивне студіюванє поодиноких епох російської й славянської історії літератури й культури, при чім дуже придало ся йому його загальне образованє, його широкий, все європейське культурне житє обіймаючий погляд. Пипін може тепер тужно, та за се з гордою самосвідомістю глядіти на ті часи. Бо вони його не зломали, він вийшов з борби витязем. Імператор-

ська Академія Наук звернула свою увагу на заслуженого вченого вже в 70-тих роках і хотіла вибрати його на адюнкта філологічно-історичного віділу, та реакційний режим міністра народньої освіти, графа Д. А. Толстого спротивився здійсненню замірів імператорської Академії. Пипін мусів по наміслі не прийняти вибору, бо не можна було сподіватися його затвердження. Але й сей тяжкий удар не зломив його енергії. Ще двадцять літ мусів чекати. І він чекав, та не очайдушно, не в заложених руках. Роки минали, та не без світлих доказів його ненастанних, повних здобутків праць у царині російської літератури й культури. На широкі розміри заложені передвступні студії, яких проби подавав „Вѣстникъ Европы“ в 70-их і 80-их роках, виплекали вкінці й оба його найзначнійші й найбільш обємисті твори, російську етнографію й російську історію літератури, що йому й дали приступ до Академії в 1898 р. На жаль його вірна дружина, що дуже живо без перестанку займала ся його працями, й велику частину власноручно переписала за його диктатом, не дожила подвійної радості — викінчення російської літератури й вибору до Академії. Також вірний друг і товариш зі шкільних часів, пізнійший віцепрезидент імператорської Академії, Леонід Майков, якого вплив багато заважив в остатнім прихильнім звороті в життю Пипіна, не може бути свідком сього свята. Бажаю, аби високоповажаний ювілат ще довгі літа присвѣчував своєю діяльністю, повною знесих і гуманних ідей, теперішнім і будучим поколінням.

Переклав *М. Стадник*.

ДИСКУСІЇ.

IV. До питання про єство і ціну штуки.

З приводу статі д. С. Єфремова „Въ поискахъ новой красоты“ (Кіевская старина 1902) отворила редакція Л. Н. Вістника в рамках свого видавництва нову рубрику п. з. „Дискусії“, обіцяючи дати радо кожному голос, хто-б — звісно, „не для особистої полеміки, лиш задля річевого обсудження поглядів і принципів — захотів висловити свою думку як про справу порушену д. Єфремовим, так і про інші справи, які потік життя виносить у нас на денну чергу“. І зараз же таки ще в тій самій книжці забрали голос Др. Ів. Франко і Др. Вол. Коцовський в справі про єство і ціну літературних творів. Мені видить ся, що я можу дещо не зайвого додати до висловлених там гадок.

На жаль, я в Берліні не можу дістати статі д. Єфремова. Але коли се правда, що він хотів би обмежити літературні теми виключно лиш на соціологічні проблеми, то зовсім справедливо звертає йому Др. Франко увагу на те, що се за вузка огорожа для літературної творчости, бо головна задача беллетристів лежить у тім, щоб, як сказав колись Шекспір, бути зеркалом часу, малювати чоловіка в його суспільному звязку і в тайниках його душі, давати сучасности й потомности те, що Золя називав „людськими документами“ в найширшім значіню сього слова¹⁾ (стор. 119). Та коли добре памятати про те,

¹⁾ Оба підчеркнення мої.

що чоловік — то взагалі „єство соціальне“ *par excellence* і що ціле його життя психічне відбуває ся властиво лише в безнастанній — негативній чи позитивній — реляції до оточення, то й зараз видно, що в справі жерел літературних тем властиво нема різниці між Др. Франком і д. Єфремовим, тим більше, коли пригадати й слова д. Єфремова: „И болѣе вдумчивые писатели могут почерпать отсюда, изъ этого неисчерпаемого источника, истинный свѣтъ, давая изображение всѣхъ сторонъ нашей народной жизни и вмѣстѣ съ тѣмъ челоуѣческой природы вообще.“¹⁾ (стор. 116) Оба-ж, як бачимо, згідно признають, що жерелом літературних тем є остаточно рефлекс душі чоловіка на оточуючий світ. Різниця лише в обсягу — причім становище Др. Франка загальнійше і ширше, а тим самим без сумніву і справедливійше, бо більше відповідає фактичній дійсності. Адже-ж не лише явища людського суспільного життя, але й явища світа звірячого й рослинного, ба навіть прояви мертвої природи (гори, степ, море і т. п.) викликають рефлекс в душі чоловіка і можуть дати відповідному талантові імпульс до артистичного оброблення.

Та тут же й переходимо вже до другого питання, а то до питання: яку хто тему вибирає і як її оброблює? Я навмисно сказав у попереднім реченні „відповідному талантові“, бо як раз у виборі теми і в способі їх оброблення що йно й показує ся правдивий талант. А талант — се-ж дар божий. Не дармо-ж у всіх народів землі, від найкультурнійших до найдикших, „Боян“ усе — „віщий“.²⁾ І сего дивного дару не дасть ані прихильна критика, ані купа золота, ані навіть ціла фіра розуму. Навпаки, сі всі блага часто навіть убивають його, а знов з другого боку він сам і без них промощує собі майже завсіди певну дорогу до нестерельності. Правда, сантиметра нема, щоб його можна міряти як сукно, але непомильним його знаком буває безпосередній суґестивний вплив його на душу читача, слухача чи глядача. І що до тої точки, то мені видить ся, що д. Єфремов має більше рації зі своїми закидами, як Др. Франко зі своєю обороною прим. онтих так названих „порожних місць“.

¹⁾ Підчеркнене д-ра Франка і моє.

²⁾ У старинних Римлян *poeta* = *vates*, а у Гомера співає пісню Муза, не поет.

Др. Франко пише: „У кого вдача бадьора, хто горячий до боротьби, хай піддержує бадьорість та горячість і в иньших. А в кого сього нема? То що йому робити? Чи мовчати, чи набріхувати на себе й на иньших бадьорість та горячість, якої не чує в душі? Хто має можливість студіювати громадське й соціальне житє, селян чи міщан, хай чинить се. А хто не має сеї можности? Хто, як ось прим. пані Кобилянська, Гриневичева й иньші, своїми заняттями, обовязками, становищем прикований до тісної сфери хатніх справ, родинних чи яких иньших вузко обмежених обовязків, то що йому робити? Мовчати, чи брехати про соціальні та громадські відносини, яких він не знає або про які знає дуже мало та недокладно?“ (стор. 116) Звісно, я також перший проти всякого набріхування на себе й на иньших того, чого чоловік не чує в душі. Але не вже знов кожний, хто „своїми заняттями, обовязками, становищем прикований до тісної сфери хатніх справ, родинних чи яких иньших вузко обмежених обовязків“, зараз же й мусить писати про те все? „Видко, що мусить, коли пише: адже-ж усе, що діє ся на світї, є впливом достаточної причини“. Так мені може відповісти Др. Франко, забуваючи або закриваючи те, що у чоловіка на ту достаточну причину може складати ся сим разом і зовсім чуже поетичному природному вітхненю розумованє, що прецінь би то гарно було попасти оттак між „друкованих“ письменників, а згодом і в „Історію руської літератури“, а звідси і в нестерпність і т. д. і т. д. І тому я в тій точці стою з д. Єфремовим: Певна річ, вільно кожному авторови писати, що й як йому хочеть ся, але поява всяких „пустих місць“ на сторінках поважного і поважаючого себе орґана не може бути виправдана навіть тим, що його редакция, „не вьжучи ся ніякою доктриною ані теоретичною формулою, допускає до голосу всі напрямки.“

Ба але-ж бо, добродію — замітить знов Др. Коцовський — де-ж тут такі „пусті місця“? Се-ж лиш (грубошкірий чи тупоумний?) Єфремов не порозумів високого символізму, в яким криють ся „зовсім ясно, зрозуміло, а при тім вдатно висловлені тонкі вражіння“ (стор. 121). Признаю ся, я також не міг порозуміти ані „Візії стрічі“ ані „Вікон“, і з певного рода острахом, а навіть розчарованєм помічав подібні місця також і в „Покорі“ О. Кобилянської і „Дорозі“ В. Стефаника. Знаю й більше людей, подібних мені з того погляду. І тому, гадаю, Др. Вол. Коцовський прислужить ся дуже і авторам і читачам в роді д. Єфремова, коли на-

пише точний фільольогічний коментарий до тих творів. А поки що, я хоча з одного боку признаю повну вартість словам Гете „Alles Künstlerische ist Symbol“ і Ст. Маллярше „В поезії все повинна бути загадка“, так знов з другого боку уважаю абсолютно доконечною прикметою здорового артизму, аби той символ стояв у відповідній гармонійній реляції до чутя чи ідеї, які має представляти, бо лиш тоді читач може відгадати ту ідею і тішити ся її гармонією з символом. А то часом може вийти таке, як у того Квітчиного маляря Кузьми: що то, як намалює, було, сливу, то й піднише, щоб кождий видів, що то слива, а не кавун!

Берлін 20. III. 1903.

Др. Іван Копач.

У. А може ще не все пропало?

В марцевій книжці „Вістника“ д. Хоткевич у відділі „Дискусії“, стр. 191—199, умістив з деякого боку цікаву, але наскрізь песимістичну замітку про справу української книжки, українського слова на Україні. Зле, розуміється, малювати справжню дійсність в рожевому сьвітлі тоді, коли вона цілком инакша, але й обволікати її чорним флером, коли на се ще нема жадних підстав, так само не до речі... Може-ж таки не так уже воно зле стоїть, як уявляє собі д. Хоткевич? Та, правду кажучи, наведений ним приклад, що ще більш піддав чорної фарби його і без того хмурому малюнку, цілком не оригінальний: що з того, що якісь заходжі майстри з північної Чернигівщини, не то Білоруси, не то Українці зіпсовані бездомним, вандрівним житєм людей, що живуть лише аби з рана до вечора, висьміяли українську книжку і погордували українською, навіть не рідною вповні для них мовою? Треба сю справу брати глибше, треба приглянути ся ближше до духового життя нашого люду по селах, і тоді, я певен, що не прийде ся завчасу оплакувати те, що жие і хоче жити.

Низше я маю подати деякі небезітересні причинки до зачепленої д. Хоткевичем справи, які хоч і випадкові і не мають характеру загальности, про те і ся випадковість кидає деяке сьвітло на стан української справи на селі.

В глухому закутку, в стороні від великого чи малого міста, від залізниці, фабрик, заводів і всякої иньшої „культури“, в Зве-

нигородщині, батьківщині Шевченка, існує звичайне собі село К. Не було і тепер нема в ньому ні пана, ні якого місцевого „культуртрегера“, — усі 2½ тисячки мешканців селяни-хлібороби, а хоча й є з десяток „дворян“, то се лиш у паперах десь там прописано, а вельможні властители сих титулів так само гнуть спину за плугом, так само махають ціпом, як і всі звичайні гречкосії. Тільки й „розумних“ людей на селі, що під та учитель — ото і вся інтелігенція того села. Правда, до сеї категорії охоче залічує себе ще з 10 репрезентантів ізраїльського коліна, без яких і село не було-б селом, але не всі пристають до сеї думки, особливо хто мав ближші інтереси з ними. Здається, стає села досить безвідрадний, і шукать якихось живіших течій національних нема чого. А про те, як мені лучилось ближше приглянути ся і зібрати деякі материяли, з сього „царства темноти“ несподівано виявились досить цікаві факти, якими й поділюсь зараз з читачами. Сеї зими на мою просьбу шановний учитель села К. велів усім школярам і взагалі грамотіям, які не порвали звязків зі школою (церковно-парахвіяльною), списати кожен на окремій картці усі книжки у себе в хаті, які тільки єсть, і єї лїсти подати йому. Оттак явилась статистика книжок з 132 хат (майже 1/3 усього села, друга третина, певно менш цікава, мабуть не дала-б багато цінного матеріалу, а третя, як не більш, не дала-б жадного!). В сих 132 хатах оказалось 1881 книжок (с. є. по 14 книжок на кожную хату), з яких українських — 266 (14%). Найбільше, звичайно, в загальній цифрі — підручників (656 книжок, або 35%), бо кожен чи нинішній, чи бувший школяр мусить мати найменше 3—4 підручники; потім ідуть книжки церковні і взагалі релігійного змісту — 498 (26.5%); третє місце за українською літературою — (14%), потім іде російська белетристика — 262 (14%), далі російські популярно-наукові книжки — 150 (8%), (які впрочім, коли злучити в одну категорію, дадуть 22%, і відсунуть українську книжку на четверте місце); потім усякі календарі і книжки ріжного змісту (miscellanea) — 45 (2.5%), нарешті часописи і газети — 12 примірників.

Поминаючи підручники і релігійний відділ, спинимо ся спершу на російській белетристиці. Тут головне місце займають, як звичайно, казки про „Бруслана Лазаревича“ та „Бову Королевича“, „Громобой“ Купера, „Загублений рай“ Мільтона, дуже часто „Сонник“ та „Оракуль“; трапляєть ся по 1 примірнику і брошури

урядово-поліцейські, як напр. „Павловское дѣло“ (штундистський погром), „Крестьянскія смуты“. Багато гарних брошюр практичного змісту — про шовківництво, кушнірство, гарбарство, садівництво і т. и., а один раз зустрічається ціла бібліотека російських класиків — весь Обломов, багато з Пушкіна, „Воскресеніє“ Толстого і навіть Зола „Погром“ (le Débauché). В трьох випадках єсть підручні словники незрозумілих російських слів, що свідчать про те, що властители їх хочуть досягти свідомо читання російської книжки. Нарешті бачимо у декількох осіб журнали, часом за кілька літ, переважно літературно-практичного змісту, як „Сельскій Вѣстникъ“, „Крестьянское Хозяйство“, „Деревня“, „Народное Здравіє“, „Журналъ для всѣхъ“, газета „С.-Петербургъ“. Особливо остання обставина — передплата на часописи — свідчить про не аби-які духові інтереси сільського люду.

Раніш, ніж перейти до українських книжок, я спинюся трохи над тими кількома групами, на які я поділив увесь зібраний матеріал.

Перша група — хати, в яких лише 1—5 книжок. Таких маю 31. Се все, як видно, ті хати чи сім'ї, де лише заводить ся просвіта, де лише починає хлопець чи дівчина ходити до школи, і де книжок, окрім підручників, ще не читають. Про се свідчить і письмо тих карток, які подали сі діти. На всі 31 хати раз тільки трапив ся календар, раз російська белетристична книжка і двічі українська: Баба Параска та „200 пісень“.

Друга група — хати, де 5—10 книг. Таких хат 42, з яких в 11 єсть українські книжки. Третя група — 10—20 в 34 хатах, з яких у 23 єсть укр. книжки і четверта — 20—30 в 14 хатах — усі мають українські книжки. Далі в 30—40 — дві хати; 40—50 — п'ять хат; 50—60 дві хати; потім в одній хаті 79 і нарешті ще в одній — 99. В усіх сих хатах, окрім сеї, яка має 79, єсть скрізь українські книжки, і часом чимало: в одній напр. 30, а в тій, де всіх 99 — 52 укр. книжки! Таким чином фактично із 132 хат — в 60 подибуємо українську книжку. Коли-ж ще узяти на увагу, що перша група — 32 хати, майже не повинні йти в рахунок, то можемо сміливо сказати, що в більшості хат єсть хоч по одній українській книжці.

Що-ж то за книги? Переглянувши записи, бачимо, що частіш усього лучається „Кобзар“ — (видання „Київської Старини“) і „Малий Кобзарь“ (по 10 раз), Наймичка (11), а ще частіш „Роз-

мови про сільське хазяйство“ Чикаленка (15). Досить часто — „Веселий оповідач“ (7), Кайдашева сім'я (6), Баба Параска та баба Палажка, Сто тисяч, Лесишина челядь, Оповіданє про давнє, Абу-Каземові капці, Марко Вовчок (дрібні) (по 5 раз), По-над Дніпром, Млин (Кониського), Про городину (Степовика), Бжільництво, Про злодія в с. Гаківниці, Грошолюбка (Кониського), Робінзон, Оповідання про Антона Головатого, Бурлака, драма (по 4 рази), 200 пісень, Розумний і Дурень, Про Хлібного Комарика, Береженого і Бог береже, Москаль Чарівник, Байки Глібова, Добра душа, Неймовірний (по 3 рази); далі по 2 рази: Тополя, Батьків гріх, Розмови про земні сили (ще з 70 рр.), Приятелі, Оповідання А. Б., Користні звірятка, Про звірів (по Бремю), (з 70-их рр.), Короста або чухачка, Маруся Богуславка (Левіцького), Хрестонос, Сіра Кобила, Казочки, Дзвонарь, Сужена, Надії (збірничок), У тісній баби, На Кожум'ях, Не той став, Княгиня-кобзарь, Дівка чорнобривка і 40 розбійників, Чорноморці у неволі, Вірна пара, Закохана (Гавриша), Підпал, Дід Євмен, Давня пригода, Гордовита пара, Гамалія (географічні 6 брошюр з 80 рр.), Про кари (вид. — 1876 р.). Нарешті по одному разу: Перекотиполе, У сніговому краї, Невільницький плач і Дума про Хведора Безродного, Малий Мирін, По ревізії, Іван Золотаренко, Коза-дерева (казка), Наталка-Полтавка, Мати (збірничок), Чортяча спокуса, Серед крижаного моря, Нещасне кохання, Різачка або дізентерія, Марко Проклятий, Про обклашки, Лис Микита, Колоски, Каторжна, Як лїнних учить. Криничка, Солдатка (Мордовцева), Як мене Мати божа од гріха одвела, Закоханий чорт (1861 р.), Царівна русалка, Пісні та думи, Пятизлотник, З поезій Самійленка, Простак (Гоголя), Про комах (з 80 рр.), Дві московки, Лихі хвороби на очи, Чередник та дівчина, Батькове віщованнє, Довгоязика Хвеська, Чумацький пїсенник, Метелица (збірники пісень), Голодному й опеньки мясо, Орлеанська дівчина, Молодича боротьба (Барвінок), Байки Старицького (по Крилову) (з 80 рр.), Євангеліє (переклад Куліша і Пулюя), Букварь южно-русскій 1861 р. (Шевченка), Українська граматка 1861 р. Останні три книжки великий раритет нині.

Уже з наведених мною назвиськ книжок можна бачити, що за дуже незначними висїтками, книжки все добрі, переважно видань київської серії, Б. Грінченка, Петербурського благодійного товариства, які і змістом і по формі найбільш відповідають своїй цілі.

Що-ж скаже д. Хоткевич з приводу наших припадкових матеріалів? Де-ж узяли ся сі 2 $\frac{1}{2}$, чи більш, сотні книжок та брошюр під сільськими стріхами в глухому звичайному закутку, коли, на його думку, українська інтелігенція спить чи там дрімає, нічого не робить, книжки гниють у склепах і т. п.? Адже-ж не Ситін та Губанов через своїх книгонош нанесли в село кращих українських видань і порозтикали їх по хатах? Мабуть таки ще хтось працює з тих невідомих безкорисних робітників, які без зайвого крику і галасу тихо, помалу проводять свою культурну місію, незнані ширшому колу, часом зовсім йому невідомі? З наших матеріалів видно, що не рік і не два вело ся повільне розповсюдження в селі К. української книжки, — про се свідчать назви книжок, видань 70—80 рр., яких давненько вже не знайдеш у продажі, — саме як раз тих, за які д. Галайда докоряє, почасти і справедливо, нашої старшій генерації, їх видавцям.

А коли ще ми маємо приємність подибувати хоч подібні випадки на селі, як наведений мною, то чи можна нам скласти руки і дождати побожно національної смерти, тому тільки, що десь не повело ся, що скрізь бачимо чимало фактів зневіря, зради, денаціоналізації? Та хіба се тільки у нас? Ні, ще рано губити надії та десперувати, тим більш, що страшного нічого тим часом не видно. А треба нам дуже не багато: лише хоч однісіньку більш менш свідому людину на селі, і за кілька років можна того села не впізнати. Такий приклад бачив я в тому селі, де родив ся. Десять-п'ятнадцять літ перед тим воно було таке саме звичайне, темне село, як і сусідні. Але коли перебуло за сей час 3—4 добрих учителів (а школа — небога — церковно-парохвіяльна!), коли виросло і стало „людьми“ нове покоління, яке стало вже головою вище від своїх батьків та неосвічених ровесників, почало ся в селі цілком нове життя: завели ся зразкові сади, шовківництво, навіть виноград, почали виписувати газети (іноді до 10 на рік). І се не могло не лишити сліду: в селі запанували цілком инші духові інтереси, над якими 10 літ перед тим сі самі люди насміяли ся-б. Памятаю я, підчас англо-бурської війни, в селі панувало просто неймовірне якесь підвищення духа: за воєнними подіями слідили як за чимсь найблизшим кожному, таким головним, перед чим усі инші інтереси відсовувались на бік. Кожен самий отупілий з виду „дядько“, неписьменний цілком, кожна баба навіть знала, що робить тепер Девет, куди він пішов, який скандал

трапився з Кіченером і т. и. Се була якась психічна епідемія на селі. Кожне нове число газети дожидали не з меншою нетерпливістю, як „св'ятої паски“. І треба було бачити, з яким привирством і іронією оповідали мої селяни про те, що сусідні Глибочани (4 верстви від мого села) не тільки навіть не чули про бурську війну, але коли вони почали їм оповідати, то нецікаві слухачі перебили їх на пів слові: „Еге, воюють... мабуть уже кінець св'іта буде!“

Дайте в кожне село учителя з чулим серцем, і повторюю, хоч трохи свідомого (на попів нема надії, — се, за окремими виїмками, люди духовно мертві і мертвячі, від тої хвилини, коли одягли в перший раз рясу) — і українське слово, українська книжка стане справді рідним, найдорожшим скарбом для селянина, якого вже вони не стидатимуться, як се буває нині там, де лише „панські“ книжки істнують. В тому селі, про яке я говорив і де вже в хатах зберігається кілька сот українських книжок, сеї книжки вже не стидують, бо бачать власними очима і чують власними вушима, що се „по нашому“ — і навіть про такі річі (медицина, сільське хазяйство і т. и.), які завжди були привілеєм „панської“ мови. А про те який вплив може зробити одна однісінка навіть книжка, який-будь один твір Кобзаря, про все вже я й не говорю. Я своїми вухами чув, як одна з молодниць, що мазали перед св'ятами у нас хати, проказала на пам'ять иньшим бабам усю „Наймичку“. Коли я здивований спитався, звідки вона вивчила, відповіла, що „мій школяр (11 літ) має і мені часто читає, бо я дуже улюбила“...

„Сим побідиши!“

Корфу, 20. IV. 1903.

В Доманицький.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Святкування пам'яті Т. Г. Шевченка. 26 лютого в Петербурзі в Казанському Соборі відправлено панахиду по Т. Г. Шевченкові. На панахиді зібралося багато людей. З визначніших Українців були Д. Мордовцев, П. Засодимський, Д. Еварицький, П. Старицький, Л. Жемчужников, П. Пелехін, В. Міхневич та інші.

27 лютого у Києві в Народній аудиторії відбувся літературно-музичний вечір пам'яті Т. Г. Шевченка. Вечір розпочав д. Науменко, редактор „Київської Старини“ відчитом про Шевченка — щиро народного поета, який співав усе життя так, як заспівав би увесь його рідний народ, коли б піднявся до справжнього розуміння як власного становища, так і околиць дійсності. Вокальна частина складалася із романсів та відривків на слова Шевченка (муз. Лисенка) і в літературній — прочитано було чимало з творів Шевченка. Вечір викликав величезний ентузіазм.

В ч. 57 „Кіевской Газети“ д. В. Миронець умістив коротеньку статтю про Шевченка, в якій ставить питання, чи будемо ми мати пам'ятник Шевченка у 50-ті роковини його смерті. В. Д.

Спомини про похорон Шевченка. Заслужений професор Петербурського університету Павло Висковатов умістив в 9684 ч. газ. „Новое Время“ свої спомини під загол. „19 лютого 1861 р.“. Радіючи з приводу офіційного дозволу уряду аж в сім році „безбоязненного“ святкування великого дня увільнення кріпаків, автор, студент Петерб. університету в ті часи, згадує про те, як незадовго до об'явлення волі ховали Т. Г. Шевченка. „Багато в дні увільнення висловлювали свій жаль, що Тарас Григорович, що так ревно бажав дожити до увільнення, не дочекався сього великого моменту. Коли ми несли тіло співця, я був у головах і узяв два листки з лаврового вінка, яким прикрашене було чоло небіжчика; от я благоговійно написав на одному з них, що лежав

на портреті поета: „19-е лютого!“

Далі автор згадує, як люд сердечно вислухував слова маніфеста, і все було мирно і радісно! „Казали, що в різних пунктах міста було приховане військо „на всякий раз“... Багато предрікали кроваву розвязку“... Спомини закінчено віршами на день 19 лютого, написаними автором ще в марті 1861 р.

В. Д.

Спомини про Петра Ніщинського. В р. 1884 подорожував Ніщинський по Галичині і в серпню загостив до Станіслава. Тоді відбувалися тут загальні збори Руського товариства педагогічного. На ті збори прийшов і пок. Петро. Я видів його перший раз там. Був він високого росту; на голові довге і буйне сиве волосся до гори загорнене, ніс орлиний, сива борідка гішпанка. З лиця і постави похорий був на пок. Жигмонта Савчинського, директора учительської семінарії і шкільного совітника; зовсім пригадував його. — Ніщинський прислухувався нарадам товариства і казав опісля Леонідови, мому братови, що йому дуже сподобалися ті наради.

Вечером того ж дня відбувся концерт, чи аматорське представлення, а потім комерс. Брав участь в тім же також молодий селянин Йосиф Гурик, теперішній посол соймовий. Отже він зробив Ніщинському дуже милу несподіванку. Приступивши до поета на комерсї, в гарній довшій промові подякував йому за Антиґону. (Як знаємо, поет переложив драму Софокля „Антиґону“ на нашу мову прехорошим віршом, незрівняною мовою, так що читаючи ту драму,

забуваємо, що се переклад.) Отже мав за що п. Йосиф Гурик дякувати поетови, на котрого та подяка справила велике і миле враження, особливо з тої причини, що се дяка від селянина. Так отже дожив поет, як се розказував Леонідови, тої найщасливішої хвилі, що його Антиґоною одушевляються селяни. Що та подяка була правдива і щира, се я можу посвідчити, бо я був свідком не один раз, як Йосиф Гурик гіркими сльозами заливав ся, читаючи Антиґону. Коли він до того степеня перенявся тою драмою, то се є доказом, що він добре понав і зрозумів провідну її гадку.

Р. Заклинський.

До біографії Олекси Стороженка. В Києві недавно вийшло з друку цікаве видання під заголовком „Стороженки. Фамільний архів“. Т. І. Київ, 1902, in 8°. Видання зроблено „на правах рукопису“ і не буде в продажі. Надруковано всього 200 примірників. В цьому томі надруковані фамільні папери, що стосуються до всіх галузей роду Стороженків, а також статі, цікаві для біографії Олекси Стороженка. До книжки долучено 6 портретів. В надрукованих причинах єсть чимало інтересних звісток, характерних для першої половини минулого століття. Дуже шкода, що видавець не захотів зробити се видання доступним для широкого круга читачів.

В. Д.

Дозволено цензурою. Бордуляк — Бідний жидок Ратця, Франко — Вівчар, М. Левицький — В клуні, жарт в 1 дії.

Також мобілізація!... 16 марця в салі славного з деякого бо-

ку „Русскаго Собранія“ в Петербурзі відбулись загальні збори новоспеченого „Галицько-русскаго братства“. Голова сього „братства“ тайний совітник А. Будилевич мав явний відчит про... кого-б ви думали? — про небіжчика Т. А. Зіньківського, „кото-раго так возвеличили українофилы“. Отже, бачте, Зіньківський був одним із „ярих“ українофілів, що мріяли про самостійність України серед федерації славянських племен. Тому лектор мусів побивати і розбивати його ідеали, мусів вказати на брак знайомости у Зіньківського з чужоземним життям і державним ладом, і спинився нарешті на цікавому питанні: яким чином з російського офіцера, яким був Зіньківський, який вийшовши з елісаветградської школи і потім перейшов воєнно-правничу Академію, міг виробитись тип „ярого“ українофіла і „ненавистника москалей“? На думку бистроумного лектора, Зіньківський ще у школі підлягав впливови „українофіла“-учителя, „воспринял горячим чувством его мысль (!), и был не в состоянии подвергнуть ее строгому анализу“ (такому, мабуть, як лектор в „Русскому Собранію“!). Зіньківський не був філософ — був тільки „страстна“ людина, „а всѣхъ такихъ людей поддерживаетъ австрійская печать (бідна „печать“ австрійська, якою вона має клопоту!), восхваляетъ, возводитъ на пьедесталь, потому что каждая рознь, каждое сепаративное движение въ Россіи на руку ея врагамъ... преслѣдуя у себя сепаративныя мысли (sic!), она тѣмъ охотнѣе поощряетъ ихъ въ любой славянской державѣ“.

Щоби почути такі сьвіжі новини, не варто було поважним „братчикам“ рипати ся з дому. А впрочім, де-ж там? Адже треба було обібрати почесних членів: 5-тьох архієпископів та иньших „святѣйших“, „писателя Дедицького“, та ще де кого! Невеличка тимчасом кумпанія, але чесна. В. Д.

Цікаве виданнє. В „С.-Петербур. Відомостях“ оголошений за підписами видатних російських письменників: Анненського, Богучарського, С. Венгерова, Мик. Михайловського, Семеєвського, лист у редакцію такого змісту:

„Двохсотлітте нашої преси віджило серед російських письменників думку про потребу скласти скілько-будь повну історію російської журналістики за весь час її істновання. Не маючи ніяким чином на увазі узяти на себе виконання так важкого і солідного завдання, ми нижче підписані хотіли би в міру сил своїх підпомогти його здійсненню. Для сього ми спинили ся на думці, розпочати видання збірника, або — коли буде можливість, — збірників, які-б містили в собі різнородні дані для будучої історії російської журналістики. Але й се завдання може бути виконане нами лише тоді, коли нам підпоможуть в його розвязаню ті особи, які посідають потрібні для нашої мети матеріали, як то: записки, дзєвники, оповідання і спомини тих, що працювали в столичних та провінціальних виданнях журналістів, оригінали або копії документів, які грали ролю в судьбі того або иньшого видання, звістки про заснованнє, головні моменти життя і обставини, що повели до завішення видання і т. н. За сими

і подібними матеріалами ми й дозволяємо собі звернути ся до наших столичних і провінціальних співтоваришів, а також і до всіх інших осіб, які спочивають нашої ідеї і мають змогу допомогти нам^а.

Адресувати просять С. А. Венгерову (С.-Петербург, Раз'язая, 39) або Н. О. Анненскому (Преображенская, 38).

Як чули ми з приватних джерел, в збірнику мають бути і статі про стан української літератури, про укр. видання, коли, розуміється, шановні Українці постараться про се.

В. Д.

Ювілей Британського біблійного товариства. Недавно відбулось святкування 100-літнього ювілею Британського біблійного товариства. Головою зборів був лорд-мер, Жид Маркус Самюель. На святкування прибули численні репрезентанти різних політичних партій і різних конфесій Великобританії, за виїмком римокатоликів. В своїй промові голова між іншим занотував і те, що де-хто з недуже учтивих людей питає, „як се так я, Жид, можу бути головою зборів таких як сі? Терпимість породжує терпимість, а я можу так само щиро, як і кожен християнин, прилучити ся до гимну, який тільки що відспівано, і до псалми, яку відчитано. Я радію і гордий з того, що я головою на сих зборах“. Британський прем'єр-міністр Бальфур у своїй промові вказав на те, що Біблійне товариство видало Біблію більш як на 400 різних мовах, в яких багато не мали раніш жадної літературної пам'ятки, і висловив певність, що члени Британського біблійного товари-

ства хоча й ревно розповсюджують Біблію по всьому світі, проте мудро і скромно признають той факт існування цивілізації і релігії, які хоч і не були основані на Біблії, але все в високій мірі заслужують на повагу.

З нагоди ювілею Біблійного товариства зроблено повсюди складки, які дадуть, як сподіваються, не менш мільона фунтів стерлінгів на справу розповсюдження Біблії.

В. Д.

Товариство давностей і штук у Києві. 28 лютого відбулись загальні річні збори Товариства давностей і штук у Києві, якого головою єсть Б. Ханенко. На зборах було відчитано справозданє з діяльності товариства в минулому році, з якого видно, що доходи товариства виносили 14.410 руб. а видатки 14.404. Найбільше прийшлося видати на будинок музею давностей і штук, який, як нині вияснило ся, обійшов ся в 246.369 руб. Минулого року до музею ввійшло кілька цінних дарунків (на 22.457 р.) — усього 2148 річий. Загальна-ж вартість належних музеєви колекцій та річий — 49.320 руб.; таким чином музей разом з усім виносить коло 300.000 р. Усіх річий у музеї 10.634 нумерів. Найбільш цінні дарунки до музею минулого року: рідка колекція руських монет (С. Б. Бодилевського), колекція славянських давностей (А. Н. Терещенка), та портрет Н. Костомарова в труні, роботи Рєпина, подарований В. Л. Беренштамом. Для суспільства минулого року були відкриті археологічний, історичний та нумізматичний відділи музею, які охоче оглядали. Щоби підняти інтерес суспільства до

артистичних творів, весною 1902 р. в музею була споряджена вистава образів, яка притягла коло 5000 видців.

В. Д.

Давня печера. Горяна територія Київ, як і взагалі наддніпрянські гори мають у собі багато давніх печер, деякі навіть з часів палеоліту. Найбільш скуплено їх коло Київ та Трахтемирова (проти Переяслава). Чимало таких печер єсть і коло Трипілля, неподалеку від Витачева (давнє місто Витичев). Недавно в музей давностей і штуки донесено, що коло с. Халепя, поблизу Трипілля, на схилі правобережних гір, місцеві селяни віднайшли дві печері, не однакової довжини. В одній із них, окрім кількох залізних річий, на невеличкій зтрупішій підставці була знайдена велика пергаменова книга, довжиною в 1 метр, широка 70 сант. і завтовшки $3\frac{1}{2}$ цалі. Книжка була у масівних палятурах з металічною оковкою. Вся книжка була писана грубими літерами. Пергамент одначе дуже зотлів. Селяни накинулися на книжку і не вмючи обходити ся з такими річами знищили її. Від книжки лишилися тільки металічні бляхи, якими були оббиті палятури. Подібні печери при кінці сього року віднайшов у Церковщині (верст 10 нижче Києво-печерської Лаври) один послушник скита, що тут єсть. Стіни печери і зводи гарно виложені. В 3 пішах, виритих у стінах, було по черепу; перед ними розбите черепа з останками вугіля. Один із черепів визначається довжиною. З печери єсть хідник у підземелле, діаметр якого коло 5 метрів. Частина загорожена, піби засік, в якому купа кі-

сток — клубових, тазових та інших; черепи лежать осторонь. Там-же трапляли ся шматочки шкіри, окаменілости, шматки дерева. Все се в безладді, перемішане.

В. Д.

Цікава книжка. Недавно в Петербурзі вийшла інтересна книга „Святочная Хрестоматія для семьи и школы. Составилъ Е. Швидченко. Спб. 1903.“ Інтересна вона тим, що автор її, певно gente Українець, завів до неї такий елемент, якого ще ні одна хрестоматія в Росії досі не виділа на своїх шпальтах — елемент український, — правда, етнографічний! — себ-то українські колядки. Ціль автора хрестоматії була — укласти літературно-музичний і етнографічний збірник, спеціально сьвяточний, (пристосований до різдвяних сьвят). Він стоїть на цілком справедливому ґрунті, що в підставу виховання наших дітей треба класти знання нашої пісні, биліц, колядок — і то не текстів лише, як досі іноді робило ся, — а разом з тим і їх голосів, — а також загадок, приказок, жартів, скороговорок, приміт і т. и. „Сим ви наблизите дітей до свого народа“, каже він, „до своєї рідної землі“... Колись ранійш він видав був брошюру „Рождественская елка“, де умістив і де-які українські колядки. За се він мав нагоду чути з боку Великоросів такі закиди: „Що се за колядки ви надрукували? До чого вони? Се у вас на Україні вони існують, а Великоросія їх не знає, ми й не чували про них, нема для чого їх і друкувати!“... Отже в сій новій книзі автор старається показати, що Великоросія їх знає, або краще знала ранійш, та нині

геть позабувала. Тому він не заводив щось нове, а лише воскрешує старе. Що до колядок взагалі, то він їх бере не тільки з поля українського, а і взагалі славянського і навіть загальноєвропейського. Він би хотів по-знайомити читачів із колядками майже всього християнського світа. „Мені хочеться, щоб ми, заводячи в школі, напр. на „елці“ чужоземні колядки, постарались як найскорше відреставрувати і виконувати головним чином наші власні колядки — українські і великоруські. Я-б бажав, щоб і звичай колядування — малих і старших, принаймні в селах і невеликих містах, по хатах, під вікнами як би хоч не цілком був відновлений, то хоч би підтримуваний, і не нищили-б його занадто пильні „ревнителі“ державного, офіційного святкування празників.“ Отже бачимо, що автор поставив сам цілком справедливий мету. Бажаємо тільки, щоб його почин мав добрий успіх, тоб-то, щоб наше шкільне відомство звернуло увагу на сю книгу і зволило занести її до „одобренних і рекомендованих“, с. є. до таких, які мають право на існування в школі.

В. Д.

Памятник Емілю Золі. На пам'ятник Е. Золі уже зібрано 100.000 франків. Бракує ще 50.000.

Бібліотека Е. Золі. В Парижі, в отелю Друо незабаром має бути продана бібліотека Еміля Золі. Вона містить в собі коло 3.000 томів. Рідких антикварних примірників не має, за винятком одного рукописного требника XV ст. Решта книжок — головним

чином словники та сучасні романи.

В. Д.

II. Нові книжки

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, виходять у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського. Р. 1903, кн. II. Т. LII. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 192, 8°. Ціна 3 кор. Зміст: 1) Прешбурський з'їзд в справі спадщини по Бабенбергах (причинок до історії великого австрійського безкоролів'я), написав Богдан Барвінський. Ст. 1—27. — 2) До справи хронологічної зв'язи в Галицько-волинській літописи, кілька заміток до статі Б. Барвінського, написав Михайло Грушевський. Ст. 1—5. — 3) Галицько-руська бібліографія за роки 1772—1800, подав Іван Ем. Левицький. Ст. 1—44. — 4) Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесности, подав Володимир Гнатюк (кінець). Ст. 38—67. — 5) Miscellanea: а) Новий варіант легенди про п'яницьке чудо в Корсуні, под. І. Франко; б) З дневника гр. кат. пароха 1848—1850 рр., под. А. Крушельницький; в) Як складаються легенди, II, под. Ол. Маркевич. Ст. 1—18. — 6) Наукова хроніка: Нові праці над історією початків Славянства, подав Зенон Кузеля (кінець буде). Ст. 1—25. — 7) Бібліографія (рецензії й справоздання). Ст. 1—43.

Жерела до історії України-Руси. Видає Археографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Т. VII. Описи королівщин в руських зем-

лях XVI віку, видані під редакцією Михайла Грушевського. Том IV. Люстрація 1570 р. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. II+32+362, вел. 8°. Ціна 5 кор. Зміст: 1) Передмова. Ст. I—II. — 2) Економічне становище селян в Львівській старостві в середині XVI віку, на основі описей королівщин, М. Грушевського. Ст. 1—32. — 3) Люстрація староств. Ст. 1—328. — 4) Показчик імен. Ст. 329—340. — 5) Показчик річий. Ст. 341—357. — 6) Зміст. Ст. 358—362.

Етнографічний Збірник. Видав Етнографічна Комісія Наукового Товариства імені Шевченка. Т. XI. Галицько-руські народні пісні з мелодіями, зібрав у селі Ходовичах др. Іван Колесса. У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XXXII+303, вел. 8°. Ціна 6 кор. Зміст: 1) Передмова. Ст. XI—XXV. — 2) Др. Іван Колесса. Біографічна замітка. Ст. XXVI—XXXI. — 3) Галицько-руські народні пісні з мелодіями. Ст. 1—303.

Часопись правнича і економічна. Т. IV і V. Правничі і економічні розвідки історично-філософської секції Наукового Товариства ім. Шевченка. Редактор др. Станіслав Дністрянський. У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 288, 8°. Ціна 4 кор. Зміст: 1) Від редакції. Ст. 1—2. — 2) Др. Михайло Зобків, Емфітевза греко-римського права. Ст. 1—40. — 3) Др. Станіслав Дністрянський, Звичаєве право — а соціальні зв'язки. Ст. 1—42. — 4) Юліян Заяц, Usus-fructus nominis. Ст. 1—18. — 5) Михайло Новаковський, Сплата

ратами в обороті торговельнім. Ст. 1—22. — 6) Др. Ярослав Оленицький, Австрійське право прасове і його реформа. Ст. 1—39. — 7) Володимир Старосольський, Причинки до теорії соціології. Ст. 1—36. — 8) Григорій Зацерковний, Причинки до правничої термінології. Ст. 1—7. — 9) Іван Чернявський, секретар суду у Львові, Із судейської практики. Ст. 1—14. — 10) Наукова хроніка. Ст. 1—6. — Оцінки і реферати. Ст. 1—62.

Правнича Бібліотека. Під редакцією др. Станіслава Дністрянського. Том II. Др. Станіслав Дністрянський, Австрійське право облігаційне. Випуск II. У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 199—426. Ціна 3 кор.

Chronik der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Jhgg. 1902. Heft III. N. 11. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 24, 8°. Ціна 30 сот. Зміст: Sitzungen des Ausschusses. — Sitzungen der Sectionen. (A. Kryžanovskýj und M. Hruševskýj — Zur Genealogie des Fürstengeschlechtes Bybel'skyj. Dr. I. Franko — Kosak Plachta. M. Hruševskýj — Zwei Bauerncontracte a. d. Anfang der XVI Jhndts. M. Hruševskýj — M. Lazarev'skyj, Nekrolog. S. Tomasiv'skyj — Die polnisch-ruthenischen Beziehungen im XVIII Jhndt. in neuer Darstellung. Dr. I. Franko — Zur Geschichte Galiziens in den Jahren 1848—60. F. Kolessa — Über die Autenticität der Anabasis von Xenophon. M. Pavlyk — Ergänzungen zur vollständigen Ausgabe der Werke O. Fed-

kovyč's. Dr. V. Levyčkyj — Über die projective Geometrie in der geometrischen Optik). — Sitzungen der Commissionen. — Die Theilnahme der Gesellschaft an der zum Andenken an Franz Řehoř veranstalteten Feier. — Rechenschafts-Bericht der ethnographischen Expedition. — Vereine und Institutionen, die weiters dem Austausch mit den Publicationen der Gesellschaft beigetreten sind. — Neue Publicationen der Gesellschaft.

М. Грушевський. Економічне становище селян в Львівському старостві в середині XVI віку на основі описей королівщин. (Відбитка з VII т. „Жерел“). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 32, 8°. Ціна 30 сот.

Острозька трагедія. Розвідка Павла Житецького. (Відбитка з LI т. „Записок“). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 24, 8°. Ціна 24 сот.

Марія Грушевська. Причинки до історії руської штуки в давній Польщі (етнографічній). (Відбитка з LI т. „Записок“). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 11, 8°. Ціна 10 сот.

Прешбурський з'їзд в справі спадщини по Бабенбергах. Причинок до історії великого безкоролів'я. Написав Богдан Барвінський. (Відбитка з LI т. „Записок“). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 27, 8°. Ціна 25 сот.

Галицько-руська бібліографія за роки 1772—1880. Зладив Іван Ем. Левицький. (Відбитка з „Записок“ т. LI). У Львові, 1903. Накладом Товариства. З друкарні

Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 44, 8°. Ціна 50 сот.

Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності. Подав Володимир Гнатюк. [Відбитка з „Записок“ т. L і LII]. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 66, 8°. Ціна 65 сот.

Причинки до теорії соціології. (По причині розвідки: Prof. Dr. Pilat i Witold Lassota „O nowoczesnej socyologii“. Sześć wykładów, 1903). Написав Володимир Старосольський. (Відбитка з „Часописи правн. і екон.“ т. IV і V). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 36, 8°. Ціна 35 сот.

Михайло Коцюбинський. Поєдинок і інші оповідання. (Белетристична Бібліотека. Ч. 49.) У Львові, 1903. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 148, 8°. Ціна в оправі 2 кор.

Олекса Стороженко. Марко Проклятий. Українська легенда з 1648 р. Друге видане. (Белетристична Бібліотека. Ч. 50). У Львові, 1903. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 132, 8°. Ціна 1-40 кор.

Тексти й пояснення вибраних творів української й інших літератур. III. Адам Міцкевич. До галицьких приятелів. Переклав і пояснив др. Іван Франко. (Літературно-Наукова Бібліотека. Ч. 54). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. Ст. 66, 16°. Ціна 45 сот.

Дубове листе. Альманах на згадку про П. О. Кулиша. Упо-

рядкували: М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко. З чотирьма портретами Кулишевыми та з малюнками його хати, похорону й могили. У Києві, 1903. З друкарни Петра Барського. Ст. 278, вел. 8°. Ціна 1.50 руб. Зміст: 1) Б. Грінченко. До читачів. Ст. 5—15. — 2) М. Лисенко. Ноти до „У досвіта встав я“. Ст. 17—19. — 3) П. Мирний. Серед степів. Оповідання. Ст. 21—43. — 4) Е. Григоренко. Вона письменна. Оповідання. Ст. 44—54. — 5) Л. Яновська. Рукавички. Оповідання. Ст. 55—66. — 6) Л. Українка. Єгипетські фантазії. Вірші. Ст. 67—72. — 7) І. Франко. Мій злочин. Оповідання. Ст. 73—80. — 8) А. Крижський. На теми з Хейяма. — З Абуль-Аля. Вірші. Ст. 81—85. — 9) В. Самійленко. Весна. Вірші. Ст. 86—93. — 10) Н. Кобринська. Очи. Оповідання. Ст. 94—98. — 11) М. Чернявський. Поезії. Ст. 99—102. — 12) М. Коцюбинський. Лялечка. Епізод. Ст. 103—130. — 13) М. Вороний. Що зі мною таке. Вірші. 131. — 14) М. Чернявський. Змії. Оповідання. Ст. 132—140. — 15) Б. Грінченко. Як я вмер. Оповідання. Ст. 141—157. — 16) О. Кобилянська. Битва. Оповідання. Ст. 158—175. — 17) О. Маковей. Самота. Оповідання. Ст. 176—183. — 18) О. Маковей. Думка. — Коли помрем. Вірші. Ст. 184. — 19) Л. Українка. Роберт Брюс. Вірші. Ст. 185—199. — 20) П. Грабовський. Божий світ. Вірші. Ст. 200. — 21) С. Єфремов. Малі люди — мале й горе. Оповідання. Ст. 201—225. — 22) Б. Грінченко. Болотяна Квітка. Оповідання. Ст. 226—244. — 23) А. Балика. Бі-

бліоґр. покащик писанив П. Куліша. Ст. 245—276.

Народні думи. II. частина. З ілюстраціями. Впорядкував і пояснив др. М. Пачовський ц. к. професор акад. гімназії. (Видане Руского Товариства педагогічного. Ч. 107) У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. X+84, мал. 8°. Ціна 55 сот.

Ой не нам в кайданах ходити... Хор мішаний в супроводі фортепяна і хор мужеский а саррелла. Слова Підгірянки, музика Йосифа Кишакевича. (Видавництво музичне „Станіславського Бояна“, ч. 10). Січень, 1903. З печатні І. Лазора в Черемшлях. Ст. 4, 4°. Ціна 60 сот.

Др. В. Щурат. Гімназіальна пропедевтика філософії. Записки по поводу анкети крайової Ради шкільної. (Відбитка з „Руслана“). Львів, 1903. Накладом автора. З печатні В. А. Шийковського. Ст. 20, 8°.

Мог.... us. 3 тюрми... (Відбитка з ч. 6—7 „Молодої України“). Львів, 1903. З друкарні Народової (Манецких). Ст. 16, 8°. Ціна 20 сот.

Що тепер діяти? Письмо М. Павлика до з'їзду русько-української радикальної партії з 22. XI. 1902 р. і додаток. (Видання Р. У. М. С. III.). Чернівці, 1903. З друкарні тов. „Руської Ради“. Ст. 32, 16°.

Eine Kulturliga für die Bukowina. Offene Antwort auf die Rede des Dr. Popovici in der romanischen Kulturliga in Bukarest. Czernowitz, 1903. Verlag von Romuald Schally, Buchhandlung. Ст. 65, 8°. Ціна 40 сот.

Стефан Тихий. Як робити тестамент? Коломия, 1903. На-

кладом редакції „Поступу“. З друкарні Вільгельма Браунера. Ст. 36, 16°. Ціна 30 сот.

Про касы задатковї системи Шульца Деліча и Райфайзена для ремісниківъ и селянъ и про організацію селянъ на підставѣ тыхъ касъ, написавъ А. Д. Жовква. 1903. Ст. 46. Ціна 60 сот.

О. Стефан Донарович. Святийшии отець Лев XIII. в 25-літну річницю его правління Церквою. Жовква, 1903. Накладом автора. Печатня ОО. Василян. Ст. 32, 16°.

Стежечка в рай або майске (!) богослуженє. Зладив съвящ. Данило Бодревич. Дохід на обнову порохицької церкви в західній Галичині. Львів, 1903. Накладом Церковного Комітету і С-ки. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 150, 16°. Ціна в оправі 1 кор.

Варвара, исторично-религійна драма въ 4 актахъ зъ прологомъ и епilogомъ. Написавъ Всегорьевъ. (Бібліотека для рускои молодежи. Вып. XXXVI. Томъ LXIII.) Коломия, 1903. Зъ печатни А. І. Мизевича. Ст. 170, 16°. Ціна 80 сот.

Душеспасительныи чтенія. I. Житє преподобной Маріи Египетской. Составилъ Р. О. К. Львовъ, 1903. Типографія Ставропигійская. Ст. 23, 16°.

Шематизмъ всего клира греко-католицкои митрополитон архіепархіи львовской на рѣкъ 1903. Львовъ, 1903. Накладомъ архіепархіального клира. Печатня ОО. Василянъ въ Жовквѣ. Ст. 454, 8°. — На вступі сього шематизму надрукована невеличка стаття о. Івана Рудовича п. н. „Хронологія кївськихъ митрополитовъ“.

Ukrainica по чужих часописях. В Archiv für slavi-

sche Philologie, т. XIV, зом. 2, надрукував проф. петербурського університету А. Шахматов статю з парини української фільольогії п. н. „Wie im Kleinerussischen die Palatalisation der Consonanten vor e und i verloren ging“. В.

Die Woche, Wiener Montags-Zeitung, надрукувала в ч. 19—20 невеличку статю п. н. „Eine proskribierte Nationalliteratur“ (Zur ruthenischen Frage), де говорить ся коротко про долю нашої літератури в XIX ст. та про її заборону в Росії. Нових матеріялів стаття не приносить ніяких і написана очевидно на підставі друкованих уже кілька разів подібних статей в иньших німецьких часописях. В.

В російських часописях надруковано останніми часами: С. Русова, Поэзия земледѣльческой жизни. Про „Викъ“. „Образование“ 1903, № 3, ст. 29—38.

В тій же часописі уміщено переклад з польського (з „Ogniwa“) „Положеніє крестьянства в Галиціи“ (№ 3, ст. 12—17).

В „Русск. Мысли“ (№ 3) уміщено прихильну рецензію на „Викъ“.

В „Мірѣ Бож.“ № 4, ст. 113—116) надруковано рецензію д. М. Славинського на видання петербурського „благотвор. общества изд. общепользних і дешевих книг“.

В „Вѣстникѣ и Библиотекѣ Самообразования“ (1903, № 11, Хроника) передруковано з „Русск. Вѣдомостей“ замітку д. Н. И. про чернигівський музеї Тарновського.

Переклади українських творів. L'udové Noviny, словацька

газета, що виходить у Ружомберку, надрукувала в 42 ч. за 1903 в перекладі коротенький віршик Б. Лепкого п. н. „Stesk“. Переклад дуже гарний, а перекладач підписаний ініціалом V. B.

Відчити. Дня 25 цвітня н. ст. мав д. Б. Лепкий відчит про літературну діяльність Василя Стефаника в славянськiм клубі у Кракові. Відчит збудив велике заінтересоване зібраних до нашого письменника і більшість їх домогала ся конечно збірного видання творів Стефаника, які тепер розкидані по різних польських часописах. Самий відчит має надрукувати в цілості „Руслан“, як се заповів в однім зі своїх чисел. B.

III. Театр і штука.

Укр. театр. Корифеї української сцени, після кількох років згоди, знов розпливались: Марко Кропивницький та Марія Заньковецька з кінцем сезону в Одесі вийшли з товариства Тобилевичів і тепер усі три брати — Саксаганський, Садовський та Карпенко Карий прибули у Херсон, де давали вистави в протягу в. посту та великодного тижня. Перші дві пєси що грали тут — „Хазяїн“ та „Сава Чалий“.

Гр. Сьогобочний.

В марті б. р. в Умані грала українська група І. Л. Сагатовського. Збори були багато нижче середніх, хоч у трупі єсть і непогані сили.

Охорона кобзарів і лірників. В московському Археологічному товаристві гр. Уварова одержала відповідь від міністра внутрішних справ на просьбу XII археоло-

гічного з'їзду (по ініціативі д. Хоткевича — див. його реферат на XII арх. з'їзді, надрукований у „Вістнику“ 1902 р. кн. 12), аби не переслідували як жебраків кобзарів та лірників, що в південній Русі є єдині хранителі давнього народного піснотворства. Міністер виявляє цілковиту охоту вжити заходів до забезпечення кобзарям та лірникам їх діяльності і просить Археологічне товариство подати йому подрібніші вказівки про них, місця їх промислу і т. п. B. Д.

Український вечір в Петербурзі. 19 марця в Новому театрі відбув ся вечір, споряджений Благодійним товариством видання корисних і дешевих українських книжок. Програма була уложена досить різнородно і виконана артистами Імперат. театрів та аматорами. Під зарядом художника Розвадовського та Макушенка гарно були виконані живі образи: „Ой не сьвіти, місяченьку“ та к. з „Невольника“. Нарешті українська трупа Суслєва, з участю п. Заньковецької, відіграла „Кумірошник або сатана у бочці“. Після вечора були танці з обов'язковим для Петербурга гопаком, в якому між иньшим брала участь і балерина імперат. театрів Пєтипа. За найкраще українське убрання були призначені премії (картини, подаровані професорами художництва та художниками). Дві премії мала призначити публіка. Одержали премії між иньшим М. Заньковецька, Розвадовська, Шликевич, В. Попова, Зарніцька. Вечір вийшов удатний не тільки з естетичного, але й матеріального боку. B. Д.

IV. Некрольоги.

Александр Сухово-Кобилін.

З кінцем марта помер у Болле у Франції на 83 р. життя автор вельми звісної російської комедії „Весілля Кречинського“ Олександр Сухово-Кобилін. Родився він в багатій шляхетській родині Московської губ. і з дитинства був в товаристві професорів московського університету, які давали лекції його сестрі, згодом відомій письменниці Євгенії Тур (графині Сальяс). В 40 рр. відбирав він освіту в московському університеті, де його захопила філософія Гегеля, твори якого він студіював і перекладав усе життя. По університеті багато подорожував і в Парижі зазнав знайомства з одною Французжанкою Діманш. Потім, у Москві, сю Французжанку замордовано, і в її смерті хотіли обвинуватити Сухово-Кобиліна. Він уже був на порозі в каторгу (в Сибір), і тільки впливові особи врятували його. Сидячи в в'язниці, в початку 50 рр. Сухово-Кобилін опрацював у драматичній формі анекдот, який тоді циркулював по Москві, про світського шулера, що одержав від лихваря велику суму грошей під заклад фальшивого солітера. Особи цього оповідання набули в драматичному творі Сухово-Кобиліна такої виразності, що п'єса, поставлена вперше в р. 1856, стала одною з найулюбленіших п'єс російського театру. Свою судову тяганину він змалював опісля в двох інших п'єсах: „Діло“ і „Смерть Тарелкина“, які значно стоять нижче від „Весілля Кречинського“. Інтересно, що „Смерть Тарелкина“ дозволено виставляти лише в р. 1899 під

заголовком „Росплавські веселі дні“ і мала деякий успіх. Рукописи перекладів із Гегеля згоріли в його сільському будинку.

В. Д.

Габріель Лєгуве. В Парижі в місяці марті помер популярний в свій час драматург, який 60 літ заповнював французьку сцену своїми творами, академік Габріель Лєгуве. Син відомого автора поеми „De mérite des femmes“, Лєгуве народився в Парижі 15 лютого 1807 р. і ще в гімназії розпочав свою літературну діяльність. 20 літ він одержав від французької академії надгороду за поему „Découverte de l'imprimerie“, потім почав писати романи, поеми, драматичні твори, які в р. 1855 і відчинили йому двері академії. Деякі твори Лєгуве мають всесвітню славу, так напр. написана ним разом зі Скрібом „Adrienne Lecouvreur“, яка з р. 1849 обійшла більшість сцен Європи та Америки. В п'єсах його виступали найбільш прославлені артистки XIX ст.: Рашель, Марс, Рісторі, Сара Бернар та ин. Окрім белетристичних та драматичних творів Лєгуве написав силу статей, етюдів та книг по різних питаннях, особливо в справі виховання, родинного читання, штуки читання. Одного часу він викладав в Collège de France про моральну історію жінок і був „генеральним інспектором народньої освіти“. Се був справжній „безсмертний“, що 48 літ займав академічне крісло.

В. Д.

IV. З громадського життя.

В справі будинку публичної бібліотеки в Києві. Публична бі-

бібліотека в Києві має дуже цінні і численні книжки; в останні часи вона значно поповнилась і українськими — з бібліотек М. Юзефовича, А. М. Лазаревського, а також від різних авторів і видавців. Бібліотека значно розростається і що року побільшується на 2—3 тисячі томів, а помешкання лишається вже 36 літ те-ж саме. Для книжок одведено пів салі в книжньому поверсі будинку ратуша і потім невеличкий підвал. Зараз уже всі шафи заповнили книгами (32.000 томів) і в жовтні минул. року лишалося місця лише на 400—500 томів. Тому давно вже відчувається потреба в заснуванні окремого будинку — спеціально для публічної бібліотеки. Тепер утворена в київській думі (міській раді) спеціальна комісія під проводом проф. І. В. Лучицького, яка й займається згаданою справою. Д. Лучицький вніс в думу доклад, в якому між иньшим ставить питання про бажанність і необхідність злучення міської публічної бібліотеки з міським архівом, який можна доповнити численними і цінними матеріалами з різних урядових та иньших інституцій, де лише можуть бути різні справи і документи, дотичні історії Києва і всієї правобережної України. Між иньшим д. Лучицький заявив, що всю свою цінну бібліотеку (здається коло 10.000 томів) він також офірує публічній бібліотеці.

В. Д.

Чеська преса в 1902 р. Як розросла ся в минулім році чеська преса, показує кілька отсих чисел: В Празі виходило 1902 р. 323 газет і журналів, в иньших містах Чехії — 201; в Берні ви-

ходило їх 44, в иньших містах Моравії — 84; в австрійським Шле-ску 4, пруським 1, у Відні 9, в Прусах 1, у Франції 1, у Злучених Державах 67. Разом 736. Не диво, що Чехи належать до найсильніших і найкультурніших славянських народів в Австрії, коли розпоряджують такою великою пресою, яка не дуже багато втікла від російської, хоча простір Росії і Чехії — се немов велитень і карлик, поставлені побіч себе.

В.

Бібліотека Барберіні. Недавно закупив папа за пів мільона лїр бібліотеку кардинала Барберіні, а сими днями перевезено її до Ватикана. Переношено її в запліомбованих пачках цілі дві неділі. Сю бібліотеку заложив між 1635—1640 р. кардинал Франц Барберіні, а збільшив значно кардинал Антін Барберіні. Тепер числить вона 50.000 томів книжок і 8.000 рукописів, а надто архів із ретестами папи Урбана VIII, виконаними на пергамені дуже гарно. В палаті Барберіні займала вона одну велику і три малі салі. В Ватикані буде становити вона окрему цілість.

В.

Бюро реєстрації преси. В Росії єсть намір засновати урядове бюро для реєстрації російської преси. Відповідно вироблений в проєкті організації бюро, через нього повинні переходити всі друковані книги, твори, інформаційні видання всіх суспільних, приватних і урядових інституцій. В склад бюро повинні увійти репрезентанти від Академії Наук, сьв. синода, міністерства внутр. справ, головної управи в справах друку, від товариства діячів друкарської справи і

від бібліографічного товариства. З початку бюро мали засновати при Академії Наук, та потім вирішили з'організувати при царській публичній бібліотеці. Організація такого бюро має велике значіння. Всі інформації бюро, які завжди будуть приведені в систему, послужать цінним матеріалом для історії літератури і дадуть у всякий час можливість заключити про стан преси.

В. Д.

Интересна статистика. Зі справоздань північно-американського „Бюро освіти“ за р. 1900—1901 в Сполучених Державах Північної Америки усіх учнів і студентів у всіх школах було 17,299,230 (на 278.520 більш проти минулого року). З сього числа в громадських школах, які утримують ся коштом громадським, було 15,710.394 учнів. Маєток громадських шкіл в 1870 р. виносив 130,390.000 дол., а в 1901 р. 576.963.200 дол., себто за 30 літ побільшав в $4\frac{1}{2}$ разів. Видатків на низшу і середню освіту в р. 1870 було 63,396.666 дол., а в р. 1901 — 226,043.236 дол., не лічучи видатків на вищу освіту. Середній розмір шкільного бюджету за останні 30 літ побільшав на одиницю людности з 1,64 дол. до 2,93 дол., а в деяких тратах доходить навіть до 5,18 дол. З сими видатками в 450 мільонів рублів що річно на народню освіту 17 мільонів учнів варто порівняти відповідні цифри що до Росії (з „Рускаго календаря“ А. Суворина на р. 1903). В 1897 р. у всіх середніх і висших школах, в тім числі церковно-парохіяльних і школах грамоти, було 4,192.479 душ, а загальні видатки на народню освіту, разом з видатками і

на висші школи — десь коло 43 мільонів рубл. Людність Північної Америки в 1901 р. досягала 85 мільонів, а Росії в 1897 р. — 130 мільонів.

В. Д.

Чеський дівочий ліцей в Берні.

Як Чехи вміють ходити коло свого шкільництва, на те вказують їх численні школи, почавши від найнижчих до найвисших. На тім полі ведуть вони перед між усіма австрійськими Славянами. На переді стоять вони теж з дівочими школами. Ще перед кількома літами заснували вони в Празі приватну жіночу гімназію, яка опісля дістала право публичности і нині виходять уже з неї дівчата, що по maturі переходять на університет. В 1900 р. заснували вони знов дівочий ліцей в Берні, якому тепер надало власне міністерство право публичности. Абсольвентки того ліцея мають також право вступу на університет, а перша матура в ньому буде сього року. Подібних шкіл є доси в Австрії 13, а то: 10 німецьких, дві чеські і одна італійська. Ми не маємо нічого подібного і хто знає, коли будемо мати, бо в нас нема кому походити коло таких справ. *В.*

Від Редакції.

Неначе з Енеїди. Поміщена під сим заголовком у IV кн. нашого Вістника вірша через недогляд при коректі вийшла без даної до неї уваги і може бути причиною деякого непорозуміння. Отже редакція, друкуючи сю віршу, додала до неї ось яку увагу: „Сю віршу надіслано нам із Полтавщини, із сфер, які звичайно не багато хочуть знати про українську мову, про Котляревського з

його Енеїдою та взагалі про всю українську справу. Торічні селянські розрухи та їх нелюдське усмирення харківським губернатором кн. Оболенським заставили деякого з тих панів почухати ся там, де їх не свербіло тай засьміяти ся на кутні зуби, щоб хоч жарливою міною замаскувати те ніякове почутє, яке викликала їх кастова політика в тій трагедії. „Мороз розум будить“ — казав колись Шевченко; а у тих панів подрав мабуть поза шкірою мороз, та не збудив у головах розуму, але їм відригнуло ся гумористикою à la Котляревський. І се добре. Кажуть, що Москаля пошкрібай, то покаже ся Татарин. Отже нашого полтавського панка пошкрібай по сумліню, то й покажуєть ся карикатура Котляревського. Кілько то ще шкрібання потрібно, щоб у нього виступили Шевченкові сльози?“ *І. Ф.*

Важне підприємство. Перед двома місяцями завязав ся в Відні руський прасовий комітет, у якого склад входять посли до Ради державної Юл. Романчук, Вас. Явор-

ський, Др. Ан. Кос, надто редактори Др. Евг. Левицький та Р. Сембратович. Сей комітет розпочинає виданє руського орґану на німецькій мові п. н. *Ruthenische Revue*. „Буде се, як кажесть ся в поклику розісланім усім виднійшим нашим діячам, зовсім поважна часопись, яка займатиметь ся виключно русько-українськими справами і міститиме статі наукові, історичні та політичні з України, Галичини, Буковини й угорської Русі, не спускаючи з ока також українсько-руських колоній у північній і південній Америці.“ Про потребу такого видання нема що говорити: її відчують від давна й у нас і в закордонній Україні. Бажаємо новому виданю як найкращого успіха і висловлюємо також надію, що й наша ширша громада зверне на нього пильну увагу і попре його своїми працями, дописями та пре-
нумератою. З замовленнями, запитами та посилками обертати ся треба на адрес: R. Sembratowycz, Wien XVIII, Lazzaristengasse 36.

Із поезій Петра Карманського.

I. До братів.

Засну як легіт в сірій скибі, І в хвилях скорби, в хвилях горя,
Розвіюсь мов рідка імла... В тяжких для вас осінніх днях,
Візьму з собою злидні й болі, — Вони заблиснуть наче зорі
Оставляю вам самі діла. І роз'яснять ваш темний шлях.

Рим 10/XII 1902.

II.

Гіркі мозолі точать сили, Й мене небавком зложать в яму
На ріках сліз пливуть літа; І гріб травою заросте.
Ростуть хрести, гроби, могили, Усьому смерть положить таму:
Змагаєсь чорна самота. Усьо пусте — таке пусте...

Весь вік ідуть за мною вірно
Понура скорб і лютий біль
І кличуть: „Цить! терпи покірно;
Не тут твоя остання ціль!“

Рим 13/XII 1902.

III. В Римі.

[На спомин Ів. Трушу].

В алеях кипарисів	Гучний акордів клекіт
Важкий царив спокій;	Як водопад гримів;
Шуміли горді кедр	Клонились сумно пальми
І тьохкав соловій —	І мірт чогось тремтів —
А нам було так сумно...	А нам було так сумно...
Вечірня полусутінь	На жовтих хвилях Тибру
Сновила кольосей,	Веселий ніс ся спів,
Сіріли колюмнади	Горіли в сонці криші,
І тихий мавзолей —	В імлі Петро синів —
А нам було так сумно...	А нам було так сумно...

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК ХХІІ.

13

Шаліли горді люди,
 Нам тісно тут було;
 На наші скорбні груди
 Колодою лягло —
 Ми знали: що... Мовчали.

Рим 5/X 1902.

IV. До Г. М.

Як хвилі розбиті на лавах граніту
 Підемо своїми шляхами;
 Неначе листочки осіннього цвіту
 Закине нас буря сьвітами.
 В далекій чужині зійшлись ми случайно
 І знов розійдемся — чужії;
 Для Тебе самої остануться тайні
 Мої недоумріяні мрії.
 Ти линеш до сонця, — я все ще блукаю
 Стернями пустої надії.
 Ніхто не вгадає, ніхто не спитає,
 Чи важко... Та цить!... ми чужії..

Рим 20/XII 1902.

Із поезій Олексі Коваленка.

I. Де вона?

Де та, яку душа шукає,
 Яку жада вона кохати,
 З якою бути в парі має,
 Якій бажа себе віддати?
 Де та, котрої облик чистий
 В душі малюється, вітає
 І голос чарівний, сріблистий
 За мною солов'єм лунає?
 Де та, з медових уст якої
 Солодку мову слухать хочу;
 Впиватись піснею котрої
 Бажаю цілі дні і ночі?
 Де та, що душу відгадає
 І серце чим моє існує,
 І мрії ті-ж що й я кохає
 І Україну золотую?

Де та, що за одно зі мною
І в найлютішій години
Сьміливо виступить до бою
За щастє й волю України?...

II. Бажанє.

Нехай наша доля як зіронька сяє,
Нехай чарівна нам ще раз усьміхнеть ся;
Нехай наша воля що хвилі зростає, —
По всій Україні хай широко леть ся!
Нехай Україна цвіте-розцвітає,
Нехай увесь сьвіт нашу кобзу почує,
Нехай рідна пісня невинно лунає,
Нехай скрізь братерство та згоду віщує!...

III. Житє.

Житє як хвилі в морі плине,
За днями дні біжать юрбою:
Нема й не буде їм упину,
Найкращий час беруть з собою...
І щож житє дає-лишає
Літа беручи молодії?
Одні бажаня лиш без краю,
Щоб марне не пройшли надії...

Із поезій Юліяна Панкевича.

I.

Хоч зазнав я стілько горя,
Що сповнило-б глубінь моря —
Хоч зазнав я стілько муки,
Що в зневірі впали руки —
Хоч зазнав я стілько болю,
Що приснав вже свою волю —
То не вмерла в мині сила,
Що-б кайданів не зломила...
Гетьте-ж мрії, ви, без тіла,
Бо живому час до діла!

II.

На стеблині дрібненькій
 Виріс дзвоник біленький,
 І дзвонить, дзвонить, дзвонить —
 Солодку пісню ронить.
 Пісня без голосочка
 Ллєсь струєю з дзвіночка,
 Стелить ся воздухами,
 Лугом, полем, гаями,
 На мир божий, на люди,
 Осолоджує труди.
 А дзвоник дзвонить, дзвонить,
 Солодку пісню ронить.

III.

Потало сонце. Меркне сьвіт.
 Ріка вечірнім сявом мигтить
 І мрака стелить ся долами.
 В хатах віконця вже займають ся огнями,
 А понад стріхами без стриму
 Знай тягнуть ся прозорі смуги диму.

Дорогою немов пливуть гуртками
 Корови, коні, діти з сопілками,
 Женці з роботи. З дїтських груденят
 Несеть ся сьміх і жарти й спів,
 Біжать аж у село до хат,
 І там вита його веселий голос псів.

В небесній хаті вікна відчиняють
 Ясні зорі й тихо розмовляють.
 Сонливий місяць станув на порозі,
 І срібним зором водить по дорозі,
 Де кваплячись до гаснучих вікон,
 В село спішить ся на почівлю сон.

ГРИЦЬКО ГРИГОРЕНКО.

☉ Ніяк не вмере. ☉

Оповіданє.

I.

Весна красна! Скільки не дивись на тєє діло, — ніколи не надивиш ся! А чого-б його дивити ся? Кожного року воно буває і кожного року зникає, всі до нього привикли, всі його знають, — то чого-ж дивитись, чого зітхати? А ось же, як одного ясного весняного дня вийдеш з хати та подивиш ся на небо, що здасть ся так чогось близенько, ось-ось коло тебе, десь коло твоїх грудий, з хмариноньками біленькими, що здають ся мягкими, мягкими, наче пушиноньки, та поглянеш на степ, навкруги увесь рівний, зелений, на квітки, що кожная як молода до церкви убрана, та як подивиш ся на жито, що в осени голками червоними, твердими стирчало, а тепер на обидва боки довгі пасмочки розвиває, як почувеш ще жайворонка, що пускає з високости свою маленьку пісеньку, — то аж серце почне таяти як віск од полум'я...

Так думала й стара Конониха, лежачи на печі в старому кожусі, така худа та жовта, що не знать було, чи то один кожух лежить? Од болісти вона зовсім звелась: щоки, рот та очі її зовсім запались, а ніс, підборіддя та чоло стирчали жовті. Вона лежала та не спала і все їй хотіло ся на вулицю вилізти, тільки вона не могла сама з печі злізти, а невістка не прийде таки саме од себе помочи дати — їй байдужки!

— І де вона провалилась, чортове зілля! — сердилась свекруха. — Ну, хай їй колись так прийдець ся, як оце мені, ну, хай!...

А невістка Варка була недалечко; сиділа на призьбі коло хати з иньшими жінками, як скрізь у неділю після служби жінки собі сидять, насіння лузають або балакають.

— То оце твоя свекруха доси й жива! — мовить одна до Варки.

— А то-ж! — відповідає Варка, витираючи човником нижню губу і прижмурюючи очі.

— Скільки разів вона вже за попом посилала, скільки разів причащала ся, скільки разів хвалила ся, що вмирати збираєть ся, а все жива! Це вже не порядок! — обізвалась з прикрим усьміхом на тонких губах суха, сувора молодиця в чорному очіпку по самі очі, Марія Зубкова.

— А вже-ж! — відповідає знов Варка, накопиливши губу.

Маленька вирячкувата Гапця з чорними як дьоготь і круглими як колесо бровами і собі вкинула:

— Бач, яка! чужого віку заживає! Хай би вже вмирала собі!

Молода та гарна, червона Катерина зітхнула:

— А я як згадаю, що й мені вмирати... Боже храни, як лякаю ся!

Суха Марія в чорному очіпку по самі очі вилаяла її:

— Дурна ти! Тобі? Хиба тобі умирати? Тобі ще далеко! А так воно й так: коли ти молоде — живи, коли старе — вмирай, і вже! Од неї ніхто не одкрутить ся, ні!

Катерина сказала:

— А я як подумаю, що тут була я, а тут нема і годі!... Лякаю ся, лякаю ся!...

— А чи чули ви, сестрички, — перебила їй Гапця, — як старий Чубан умер? Наїв ся добре сала на Великдень тай почув, що живіт болить: на один бік — ох! на другий бік — ох! Після каже: „Оце, діточки, смерть моя по мене прийшла! Готуйте, діточки, труну, я вже зараз умру...“ Коли це приїздить хвельшар ненароком, до його в хату зайшов, подивив ся і каже: „Хочеш, діду, я тебе од твоєї болісти опраблю?“ Тільки якуюсь то дудку хотів у живіт тикати, чи що, а дід Чубан і каже: „Ні, спасибі вам, ваша благородія! Ви вже мене не займайте, я й так умру! Чую я, смерть моя йде, хай уже діточки самі живуть з Богом!“ Зложив руки хрестом, звелів свічку подати тай і вмер. І добре зробив, еге! Не то, що твоя свекруха.

В тім щось заторохкотіло в віконце в середини. Жінки обернулись і побачили суху статуру Кононихи, що стояла за вікном і держалась за лутку однією рукою, щоб не впасти, а другою хотіла одсунути кватирку, і все хрипко повторяла: „Варко! Варко! Варко!“

Варка кинулась у хату пробуркотівши: „А хто-б тобі!“ Деякі молодичі потягли й собі за нею.

Свекрухи зараз настались на невістку:

— Ой ти, стерво прокляте, що ти зо мною робиш, що ти тільки робиш зо мною? — Вона стала показувати пучкою навкруги: на стіл, де валялись якісь недоїдки, крайчик хліба, картоплина, була розлита вода, на лаву, де лежали неприбрані ганчірки. вонючі і порвані, на долівку, що не була ні мазана ані метена, на поколупаний припічок. — Що це так? Га? Що це? Я-ж тобі казала: вимаж мені піч! Я-ж тобі приказувала: полагодь долівку! О-о-хо-хо! Чому ганчірки ік празнику не попрали?

Голос у Кононихи де далі все робився дужчим і лютийшим: тільки що вона мало не падала од слабости, а тепер уже здавалось наче зовсім здорова, аж щоки її запалились, тільки важко дихала, а все кричала своє тонким голосом, як поцсована скрипка: „А деж твої очі, де твої руки? Чи осяїла, чи одуріла, що таку погань заводиш? Думаєш, що я тее... дак... Ні, стій, я ще тобі покажу! А-а-а!“ — Вона замахнулась високо своїм поживклим, сухим кулаком, аж заскиглила, заридала.

Варка тим часом дивила ся вовком та змītала лаву все на одному місці хвартухом, а про себе мурчала:

— Лежали-б отам собі!

Коли це дурна Гапця заступила її і заторохтіла:

— Слухайте, бабо, що це ви справді з молодичі глузуйте? Що це за стать така? Так оце ви досі й не вмерли? А я думала...

Не встигла вона й договорити, як Конониха із стогоном так і посунулась, наче сніп соломи на долівку; коли-б були жінки не піддержали, то була-б гепнулась усім тілом.

Тепер баба поблідла як крейда і одразу знесиліла, тільки й могла ледви чутно промовляти:

— Ой, лишечко, рятуйте... дихати дайте... духу... повітря...

Вона дихала як риба, що з води витягли, коротко і швидко. Варка з переляком кинулась до неї.

— Що, що, що таке вам, мамо? Ось я підведу!

Конониха таки знайшла в собі силу і пхнула її: „Геть!“ — хрипко зашепотіла.

Варка накопилила губу, одвернулась і з серцем сказала:

— Про мене... бач... — Вона не договорила, так їй було прикро.

Жінки витягли помалу по-під руки Конониху з хати на двір і поклали на землі під старою березою коло тину. Тут вона одійшла. Спершу полежала закривши очі, опісля кілька разів добре вітхнула і мовчки усміхнулась. Варка зісталась у хаті, а жінки пішли знов на вулицю гуляти. Коло Кононихи зісталась одна старенька бабуса, маленька, сухенька, а повновида жінка, з дуже блискучими, карими очками і коротенькими, волохатими брівками. Вдача у неї була така, що вона все злегенька усміхалась, і як мовчала і як говорила. Ось і тепер вона веселенько усміхнулась і сказала:

— Бог з вами, сестричко, і чого ви налякались? Що про смерть нагадали, — ну, то що? Вже-ж нам з вами й час: нажились уже!

— Ох, не кажіть, не кажіть, Боже мій, бою ся я, бою ся...

Конониха здригнула ся, наче на неї холодною водою хто хлюпнув, і зажмурила очі.

— А я ось так ні троха не бою ся, та все Бога благаю: „Ой, візьми-ж мене, Боже, та до себе на зорі, прийми-ж мою душеньку як найшвидше! Все-ж натанцювалась на своєму віку!

Конониха глянула на небо, а воно так і прикипало до її серця, і кожний молоденький листочок берези, що сьвітив ся проти сонця, наче з золота наливав на її серце.

— Ох, не можу я, не можу вмирати!

— Та що вам, їй Богу! Хиба кого покидати? Один парубій у Москалях, другий десь у Томській, ані унуків нема! Хиба невістки жалко? — знов усміхнулась злегенька Макариха.

— А бодай їй не діждати! — буркнула Конониха й замовкла. Вона роздивлялась кожну травичку коло свого носа і дихала сирым духом землі, і не слухала вже Макарихи, коли та провадила далі про смерть:

— А про мене хоч зараз... ручки вложити на грудях, лягти й заснути на віки... Боже мій милий, так тихо та гарно! А се-ж усе скрізь на сьвітї вмирає, то й добре: всьому свій час! — Вона так любенько усміхнулась і брівки її так затремтіли і карі очі заблищали, але вона якусь гарну казку казала.

— І про це ви, кумо, — розсердилась нарешті Конониха. — Чи-ж вам так жити погано, що накликаєте собі її?

— Ні, серденько, ні, голубко, не погано, деж там! — одповіла Макариха з усміхом. — Хиба я що кажу? Деж там! Є хліб, є й до хліба... Старий хоч скупенький трохи і наче крем'янистий, та не лихий же, ні, не лихий же! І сини нічого: жалують... І невістки нічого...

— Ну, ви вже їм дуже потураєте, невісткам! — пробуркотіла Конониха.

— Ну, що там! Дак кажу... добренько, все добренько, та тільки... там „тев“ здається мені таке голубе, голубе, і так обгортає і обгортає, як тонка намітка... Як би отак-о тихенько, тихенько взяти і лягти, і... ось тільки внуків жалко: як націпляють ся инколи мов наміста на шию: „Ой не вмирайте, бабуню, бабцю, бабко маленька (усяк дразнять мене), ми вас не пустимо... дак!“ — Вона махнула своєю малою ручкою і замовкла.

— Ось бачите! — доказала Конониха.

— Ну, то добре, то я, а я-ж на вас, рибонько, дивуюся! Ви-ж, здається, і щастя не зазнали ніколи: перший чоловік у Москалях помер, другий був п'яниця, поповодились, поки не вмер, а тримаєтесь як хміль за вербу, чогось вам жалко!

— Еге, п'яниця! — підхопила Конониха і почала згадувати. — А пам'ятаєте, як він мене раз одлупив за те, що не встигла кожуха подати швидко, як ішов! Усе тіло синяком узялося! Ще каже: „Ну, що, добре? Будеш тепер знати, як чоловіку годити? Здохни ти!“ А я тоненько кажу: „Чоловіченьку, ще й дужче тебе любити-му, що ти мене так тупцюєш!“ А сама думаю: „Ну, стій же, чортів сину, я тобі не вмеру, хоч там що!“ І таки не вмерла, ще й його пережила, о!

— Не хотіла-б я того знати, ластівко! Мій хоч і крем'янистий, беться деколи, дак за діло-ж, а не дарма! Воно, звісно, що наша доля жіноча: гни ся та кори ся од колиски до могили! Ну, щож, так тому й бути! Та тільки щоб тягти тую нитку, щоб кінця-краю їй не було — це вже ні!... Ви кажете: життя, а по мійому і смерть гарна! Кінець! Це-б то все розв'язане, розкрите, ясне, наче все прядиво випряла. Мука скінчилась. Ні сварки, ні болісти — нічого того нема!...

— Еге, кажіть! Такі ви розумні, а верзете ка' зна що! Як то болісти нема? Адже-ж через болість до „неї“ йдуть, не як...

А після, після, в останній час... як... о-о-ох!... (Конониха аж зуби зціпила, а очі розширила). Як це воно: що була тай нема, наче грудка соли в воді ростопилась? Господи! Нічого вже не побачу, не почую, рукою не полапаю! Будуть жита цвісти, а мене й не буде! Стане колос наливати ся, а я й не знати-му! Попереводить невістка все чисто добро, а я й не озову ся... Ох!

Вона трохи замовкла втомившись, простяглась на спині на землі і стала дивитись крізь березове гилля в небо. Зелене листячко на голубому здавалось жовтеньким. Біла, порепана кора, з чорними смужками та червоненькими цяточками ясно біліла, аж блищала як срібло, а хата, обідрана хата, як старчиха, з почорнілою стріхою одбивалась у воді до гори ногами. Все те здавалось їй рідним, і не хотілось їй його кидати, бо хоч погане, та своє, звісне, бачене, привичне і тим і гарне.

— А ось ще — почала вже шепотіти Конониха, — як подумаю, як згадаю, дак аж у потилицю вдарить і зомлію, зомлію, сама не своя... Все більше в ночі ті думки приходять. Як почнуть... ч...ч...чер... тебе... точити... так і полізуть, полізуть усі до серця... Ох, лишечко! ох, чую на собі, як... — Вона витріщила очі, роззявила рота і розтопірчила руки.

— Ну, то що! Адже-ж душечка в рай піде до самого золотого престолу...

— Еге, а гріхи! Хоч би ще й не в пекло! — хрипко й чудно засьміялась Конониха.

— Сьвят, сьвят, сьвят! — тихенько промовляла Макариха і знов миленько усміхнулася ся. — Хиба у нас з вами є гріхи? Чи ми кого вбили? Чи ми у сьвяту п'ятницю робили? То у нас гріхи: вони в пеклі горіти-муть, а ми за що?

— Ні, стійте, стійте! (Конониха схопила її за рукава). А я як подужаю, що... ч...ч...ч..., що вони мене будуть мережати, як ось качан капустианий... так і чую дірки, і чую на собі... дірка до дірки... ні, не можу сього... — Вона підвелась і знов тяжко впала до долу.

— Ну, годі вже про се балакати! — сказала Макариха, у якої й самої трохи похололо серце. Вона встала, пішла в хату, винесла води, дала Кононисі напитися, а після сказавши: — Ну, прощайте, голубонько, час мені корови доїти, дітям кашу варити на вечерю, невісткам допомогти дещо — ще багато клопоту — завтра навідаюсь! — Потупала дрібненько як горобчик до своєї хати.

Конониха од втоми заснула; вже зовсім пізно над вечір Варка забрала її в хату, яку вона таки трохи причепурила.

II.

Не хотіла Конониха вмирати і не вмерла; через весну перемогла ся, а на літо й зовсім одужала так, що невістку свою в найми випхала.

— Іди та йди служити! — все казала вона. — На що ти мені тут здала ся?

Тій трохи нудно було служити: деж таке ярмо на шию надівати! Дома все-ж таки вільнійше, хоч і свекруха, а про те деколи урвеш ся, побіжиш і в буддень, і почувеш і побалакаєш, і так просто зложивши руки посидиш, а в наймах усе одно: гар, гар, гар!...

Тим то вона й одкараскувалась:

— Йй Богу, якось не теє... якось мене не кортить!

— Ледащо, лїниве, прокляте ремя! — починала лаять ся свекруха.

Варка копилила губу і мукала:

— М...м... лїнива, а хтож вам робить? Про мене, хай вас тур і мужа заїсть, я піду собі... Овва!

— Ну, то й добре, я й без тебе обійду ся! Хиба ти мене винестила, чи що? Цілий вік свій без тебе прожила та жила, а то вона буде мною клопотатись!

Нанялась Варка таки в недалечку економію, а баба Конониха зістала ся одна. Спершу потроху, ледви переставляючи ноги, та все лаючись ходила годувати порося, або полоти на городі. Опісля все кріпшала та кріпшала і веселійшала, що таки себе од смерті одвоювала. Коли-ж їй знов ставало погано, то вона вилізала на двір, лягала і дивилась на гаряче небо, слухала всяку комаху, що стрекотала у траві. Тихо на селі в жнива; мало не всі в полі, тільки чути голоси дітей. Коли-ж Конониха не була слаба, то любила попоробити, щоб похвалити ся, як невістка прийде в неділю.

— Ага. ти думала, я без тебе і теє і овеє, а ось дивись! — І вона вела її на свою латку пшениці — вся пшениця чисто була сполота. Невістка тільки мукне: — М...м...м...

— Так то! — скаже свекруха.

Часто тепер вона із бабою Макарихою сиділа, та про смерть уже не балакала, а була у їх друга болячка: всі новини в своєму й чужому селі, — тільки Макариха без душі все говорила, наче вона вже одійшла од сього, а Конониха була вся там, все живо, як вюн хвостом, махаючи руками та хитаючи головою на всі торочила та допитувала ся до всього. Більше всього вона цікавилась чужим весіллям, або родинами, про смерть та похорон не любила в останній час говорити, тільки казала: „А хай там собі вмирають, аби не ми!“ — і на похорон не ходила. Що Конониха ще любила, се до церкви ходити, як не була слаба. Тільки про Бога вона там мало думала, хіба часом молилась: „Ой Боженку миленький, Сусе Христе і сьвятий Миколаєчку, зробіть мені, щоб у мене головонька не боліла, серденько не мліло, во ім'я Ца, Сина і духа сьвятого!“ А то більше все дрібненько хрестячи чоло, на всі боки очима кидала та замічала, де, у кого, як козушанка поцяцькована і завидувала, завидувала, наче її своя власна козушанка робила ся, та думала: „Ось, бач, (стоячи в церкві вона ніколи і в думці не лаялась) ну, як се вони усе собі нове шикють та справляють? Тут ніяк не збереш ся на новий корсет, а вони вже у нових козушанках біліють, га! Ну, і чого літом до церкви в козушанці ходити, аже-ж пече! Тільки щоб похвалить ся та очі мої роздрочити! Ну, стій же, хай Варка за місяць візьме гроші, зараз собі корсет справлю — зелений як горох, з червоним крапками, як кров — о!“

І справді, як прийшов строк, вона забрала од невістки всі гроші, наче-б то поземельне платити, та собі нишком корсет справила. Як побачила-ж той корсет Варка, розплакалась:

— Ну, і щож се таке, їй Богу, мамо? Я — служи, а ви корсети будете носити? Казали мені... і...і...і... а...а...а...

— Е, дочко, ти ще собі заслужиш — ти молода! Як я була такою, як ти, то ніколи не журилась, а вже що робила — за парубія ловкого справлялась і гроші мені коло машини такі йшли, як парубку... Аби руки, а гроші будуть... — І починалась похвальба, яка то вона була, і говорилося усе те вже без лайки та добром, так, що Варка рукою махала та губу копилила. А щоб на суд подати, або що, то-ж, і совісно, і не стоїть. Вона знала що й на другий раз свекруха її гроші забере, хоч так добром, хоч з лайкою, проклонами, нагадуваннями про сина-Москаля, що напише йому, „як вона, бісова дочка, матір не поважає“. „А я-ж

тобі колись дитину тішила в жнива! А я-ж тобі полотна убілила, коли ти в найми нанялась! А я-ж тобі пшеницю сполола, картоплю сполола і підсипала!“ — Все виговорювала вона Варці: дуже „дорогою“ була вона і виходило так, що й пшениця і картоплі не її, а Варчині.

— Та нехай вам усячина з вашою картоплею! — було одвітить Варка і піде, а не кине і назад вернеться, і гроший знов дасть, і як заслабне, буде панькаться, а чого так? І сама не знає. Наче хтось її мотузкою до свекрухи прив'язав, та не може одв'язатись. І кляне про себе: „Бодай тобі очі повилазили!“ і судить: „Ви тільки про себе й думаєте, а про інших вам байдуже!“ і сусідкам жаліється: „Ну, у мене й свекруха вредна!“ і бурчить, і шпурляєть ся, і дверима грюкає, а робить по її і слухає — така у неї була вдача. Сказав би — добра, дак ні: як би добра, то-б не лаялась; сказав би дурна — дак ні, слухалась би без спору. Скорішше всього Варка зробить, як свекруха почне жалітись, що слаба стала та що вона її у могилу пхає, хоч і думає в ту саму хвилину: „А бодай ти вмерла!“ — а зараз же послухає і все сповнить, хоч знає, що свекрусі ще до смерті далеко, що вона зовсім окріпла і сама тепер не згадує і не думає про тую смерть і не вірить, щоб вона знов прийшла по неї.

III.

Стала осінь наближатись, стало Кононісі нездужатись: де далі — тим більше. То вона було зовсім вкоренилась так, що коли щось і заболить, то каже: „Овва, ми ще поживемо!“ або: „Хай інші вмирають!“ — і витягає свої жилисті, худі руки вперед, наче крепко віжки тримає. А отсе після Покрови й лягла, лягла, як осока на болоті од вітру, що вже й не встане. Ось тільки почали копи з поля возити, дощик став свої полотна ткати, та все як почала земля водою набиратись так, що стала похожа на ливкий хліб, як почав лист з дерева здорово падати та гнити на траві так, що слизько було й ходити, як почали вже скирти по дворах ставляти, а вітряки закрутились, буцім скажені, як уже степи на половину обідрали плугами, тоді Кононісі стало дуже погано. Вона й руки опустила, як плачуча береза гилля. Вже вона й на весілля та родини не ходила, на вулиці не сиділа — ніщо її не тішило. Вже їй і робота спротивіла, нудно їй самій у хаті. Післала за Варкою і почала з печі, стогнучи кожну хвилину, клясти її.

— На що ти... ох!... на...нанялась?... о-о-ох!... Як би тебе чортяка туди пхав? Ох, дома-б краще... діло ось... стоїть... ох-о-о-о!...

— Ви-ж самі мене пхали! — обзивалась з серцем Варка, і їй Богу, рада-б була полюбити свою свекруху, а замість того лївла на піч і мазала їй спину гарячим лосем, думаючи про себе: — Щоб тебе вхопило! Ой, Боже-ж мій, що се я, чи здуріла? А щож, доки-ж „воно“ буде надо мною старшувати? Оттак тобі, оттак тобі й треба! — і все терла дужче, зі всієї сили.

Свекруха все стогнала та аж плакала:

— Ой, ой, ой! болить! помалу! Що ти мені кістки хочеш поламати, чи що? Йди геть! О-о-ох! о!... Та ні, три ще, куди к чорту тягнеш ся? Бач, зраділа! О-ох!... Три мені... та дужче, ще, ще... Що ти, як кіт лапою торкаєш ся... Міцно, не там, не тут, не туди... Га!... О-ох!... Три живо, бо наче трохи лекшає...

Коли їй трохи одпускало, вона починала наказувати невістці:

— Кидай мені зараз служити, хай і гроші пропадуть, аби... Та тільки не забудь, візьми мені там якогось лікарствечка, тільки щоб міцне було... Еге, кидай мені зараз, а то робота дома стоїть, а вона вигадала служити! А коноплі хто потіпає? Вже-ж не я! Хоч одужаю, то нічого не буду робити, щоб ще, Боже храни, якої біди не накликати...

Невістка не покинула служити, тай свекруха була рада, бо знов підняла ся, знов стала маячити скрізь як тінь, стала жити як той червяк, що розріж його на двоє, а він усе живе. Одужала, тільки почала боятися сама в ночі спати; все їй усячина привиджувалась: то що хтось у людські кости граєть ся — все: цок, цок, цок... то що коса двеленьчить не перестаючи, наче над самим вухом, то що грудки землі холодної, тяжкої на неї падають і прилипають до грудий, до рук, як таргани, а в волоссі їх так багато, що воно зліпилось як один шматок чорного плису, аж голову не повернеш, то що її щось тягне, тягне, витягає все далі й далі, як нитку з веретена, а вона ніяк не скінчить ся, і се було дуже важко.

Ось і скликала Конониха до себе багато жінок. Вони сиділи, балакали, а після засипали дехто, і вона під їх балачки засипала. Невістку-ж не чіпала з місця, бо тепер і вона надумалась і їй було шкода гроший; вона навіть тепер звеліла невістці вигово-

рити для себе (то бач для свекрухи), щоб подарували спідницю „на смерть“; вона-ж думала її зносити й так!

Коли-ж скінчилися дощі, стали морози перепадати, заслабла знов наша баба та так, що вже не було впину її проклонам, стогону, сльозам, наріканням та бідканням. Що дня, що хвилини кликала вона невістку, а та все більше визвірювалась проти неї.

— Хіба я вам сторож, чи що? Лежіть собі тай усе! — раз обізвалась вона, а то й вилаялась: — А бодай вас, як ви мені обридли! Ви ще сто год будете жити, а я оттут і сиди коло вас! Не бійтеся, не вмерете, де там! Лихе не вмере!

Де далі, тим більше Варка набирала серця, і під кінець перестала стидатись і Бога, і людей, і себе самої, — все лаяла свекруху, що їй дихати не давала, що хвилини туряла її то до хвельшера, то в двір за яблуками, огірками, сировцем, булкою, сахаром, молоком — чого тільки забажаєть ся. „Йй Богу, аж стидно мені!“ — було каже Варка. А то заставляла натирати ся то тим, то иньшим, перевертати з одного боку на другий, укривати та ще й усе: „Оттут-о холодно — великий палець на правій нозі змерз — укрій!“ Та все злить ся, мало очі не видрапає: „А ледащо, як ти, куди ти, чорти батька зна, як робиш!“ — а то ще й садовити на двір — аж у Варки голова морочить ся од того духу тяжкого. А головно, що морозила вона її молоду душу, як шматок леду, тим жахом смерті, тією близькістю до смерті, а найголовніше нагнітала її тим, що жила.

А свекруха все говорила:

— Ось мені й Яблонівська ворожка сказала: „Як перейдеш через п'ятницю, то будеш жити довго, довго... хто його знає, скільки...“ От уже й п'ятниця минулась... А ти геть мені! Я тебе не можу бачити! — Та ледво Варка до порога, а вона зараз же: „Ой, ой, ой, ой!“

— Що вам, мамо, та що вам таке? — кинулась до неї Варка. Їй страшніше всього здалось тее, що стара вже нічого не могла промовити, тільки кричала тее „ой“, витягалась, знов складалась, тулила голову до колін і знов ойкала...

Коли трохи одійшло, свекруха перевела дух і веліла Варці терти себе:

— Три, три, серце, скоріше, серце, швидше, серце, три, три! — Тепер вона балакала тихенько і скоренько, наче крупини на стіл падали.

Варка почала терти що сили, і може перший раз пожаліла свекруху: слези закрутились у неї в очах, вона витерла їх крадькома і рішила сеї ночі не йти до двора.

— О, бач, плаче! — таки запримітила стара, бо вона скрізь усе примічала. — А чого? — І вона всьміхнулась, а опісля й собі заплакала так, що її тусклі, сірі очі од сліз як скло од сонця зблищали, і притулилась головою до Варки, і зробилось їм обоім так любо, наче якась квітка перед очима розцвила ся.

А в ночі прокляла не раз Варка свекруху, бо ся не засипала ані на мить і жадала, щоб і вона не спала. Молоду голову клонив сон, і вона все наче ціпом стіл молотила; стара-ж тільки побачить з печі, що тїнь од Варчиної голови починає тїкати, спускатись по стїні у низ, зараз же кричить не своїм голосом:

— Ой не спи, ой не спи, Варко! Що ти зі мною робиш?

Та прокидалась, схоплювалась на рівні ноги, і спершу стояла троха нічого не тямлючи, випуливши очі, а опісля приходила до себе і бурчала: „Ну, і коли ви вже справді вмерете? Нема на вас супокою?“ — Та тут же сама лякалась своїх слів і в голос добренько балакала:

— Чого вам, мамо? Може пити? може переложити подушку?

Більше всього лякалась стара Конониха, коли у неї в ночі, або і в день нога чи рука починала терпнути так, що ось-ось її вже зовсім не чути, наче її нема, наче вона завмерла. Їй так оо-язко було оттак частинами вмирати, і вона тоді кричала на весь голос, готова була-б на весь сьвіт кричати: „Ой, де моя рука? Чого моя нога завмерла?“ І коли Варка було одітре їй руку або ногу так, що кров почне дрібними голочками колоти, то вона так зрадїє і готова бути доброю і всіх пожалувати! Не дай же Боже, коли „серце у неї ставало“, як вона казала! Тоді у неї наче язик однімав ся, вона витріщала непомірно очі і лежачи на одному місці кидала руками й ногами на всі боки, як звязана птиця, тільки дуже тяжко та коротко дихаючи, як риба на землі...

Оттак умирала стара Конониха, та ще не вмерла, тільки вже зовсім з печі не злазила. А тим часом дехто з її товаришок по-вмирали на селі. Між иньшими померла й Макариха. Кажуть, умирала, як на весілля йшла. В останній раз поцілувала внуків і сказала: „Вже-ж я, діточки, піду собі!“ — тай Богу душу оддала. І треба-ж було Варці похвалитись матері, що то Макариха вмерла! Як заголосить же тая, як закричить: „Не хочу,

не хочу я так!“ А після, як захопило її у грудях, — ледви оддихалась. То-б то почула вона, наче й її смерть через Макариху (однолітки вони собі були, ще дівками разом гуляли, та ще й покумались) черкнула холодним крилом своїм і на чолі знак одмітила, наче коло неї став круг ще менший, ще вузше обведений. То „вона“ була все-ж таки трохи далше, а тепер усе ближше, ближше, ближше! „Вона!“ Ой горенько тяжке!

— І чого-б їм оттак за життя хапатись! — думала Варка. — Ні роду, ні плоду, син далеко та рідко й згадує про них! Як би молода, а то таке вже старе лубя, а все тримається життя, аж, їй Богу, перед людьми стидно: не вмире як слід, по людськи!... Чи то й я так буду як вуж смерть дурити? — При тій думці холод проймав Варку і вона здригала ся; вона також дуже любила життя: „Хоч як жити, аби жити!“

Тай держалась же Конониха за те життя, як борона за траву! Держалась за те, щоб що дня до схід сонця встати, коли роса ще вкриває поля як сльоза, попоїсти хлібця чорного з сілю, після пополоти аж коліна зомліють, або поповязати в спеку зігнувши спину дугою так, що після й не розігнеш ся, як звязана лозина, або попотягати коноплі аж піт пройме, або попопрести аж пучки попухнуть, а після пообідати юшку з ложкою олії, або шматочком сала, з пучку завбільшки, а після знов робити до вечора так само, після знов попоївши хлібця з сілю лягти спати, і вже! В празничок же піти до церкви, побалакати з бабами, згадати про молоді літа, тай там нема нічого, як тільки робота в тютюні, сьмішки з парубками, після своє весілля (аж два), після діти, що трудно давали ся, а всі (окрім двох синів) померли, чоловічі штурканці, ще тяжка робота, смерть другого чоловіка, женячка синів, проводи одного на Томську, другого в Москалі, родини та смерть унука, після чуже весілля, чужі родини, чужий похорон — от і все! от і все!

А трималась як собака за ту обгризену кістку, за те життя! Того то вона тепер із-за всякої дурниці лякалась: чи то налив зробить ся на пучці, чи то зуб заболить, зараз:

— Ой Магінко! Ой Боже мій милий, що мені робити? — аж плаче.

— Та приложіть спуску, або моркви, або буряка — тай годі! — було радить яка з баб. Та де тобі, вона й слухати не хоче! Зараз по ворожку невістку посилає (як не потрафить, то по другу

жене). Та все своє скиглить, обхопивши коліна руками і хитаючись вперед і назад: „Ой рідненькі мої, що зі мною буде? Куди се мене приведе? Чи допоможуть же тії ворожки? Ота, здається, добра, та чи вміє-ж вона приступити до мене? Ой, щож мені робити? Як я боюсь, як би якої напасти не було! Що се? Ніколи мені того не було, а тепер на! Чи се вже „вона“... себе проявляє... ой, ой!“ А то візьме та за попом посилає: і сповідається і причащається, аби полекшало. І справді троха одужує, знов як сире дерево, що не горить, а тільки тліє.

IV.

Прийшла зима, позастинала поля білими скатертями та рушниками, повбирала хати та дерева намітками, порозвішувала хустки та полотна на тинах — так біліє, що аж очі сліпить, так мягко, що аж сон бере, як подивився навкруги, сон срібний, коли снять ся золоті зорі, голубе небо та якісь іскри, що сиплють ся раз-у-раз не то в снігу, не то в тих зірок іскрястих, як в кременю, коли черкнеш його залізом. Кожна билиночка як тонесенька волосинка, кожна шаршавина на березовій корі, кожне реберце, чи горбочок, чи вугличок наче голочками, инеєм обсажені, і стоять, наче до всього вінчики приліплені — все робить ся чудним та гарним і дерева розширені тим убранням і все щільно вкриті білим, наче наближається, присовується ся все ближше одно до одного, тулить ся і само дивується своїй красі, і одливає голубим як сталь, або рожевим як рожі, і не ворушить ся, як застигло, і стоїть тихо, тихо, поки холод не минеть ся та життя не вернеть ся, або не прилетить иньший холод з вітром та порозганяє тую красу як піря на всі боки, та здійме хуртовину, з дерев позриває убрання, як розгніваний батько з дочок-чепурх і з долу стане в гору крутити білі крутії. А то разом нанесе ще й дощу і почне сніг танути, підійде водою, після захолоне, зробить ся крига, що не пройти, ані проїхати, тільки й застанеть ся краси, що ледові сережки понад вікнами, на стрісі, на деревах, що горять на сонці, все витягають ся тонші та тонші, чисті як сльози, густі як китиці. Вітер лютує, вітер царює, пролазить у кожну щілину і як не топи в хаті, як не обкладай її гноєм, не нагрієш, бо вітер без ножа ріже, без мила влізе і настудить...

В такий то холодний та вітряний день померла стара Конониха. Довго вона жаліла ся, що їй холодно, довго вередувала,

щоб невістка її укривала, бо по її холод ходив якось „плямами“, то тут візьме, то там захопить, а більше ноги мерзли, бо були вже вони наче зовсім неживі: жовто-білі, пухлі, тверді і тяжкі. Після почала плакати: „Ой, як же „теє“ буде? Ой як сей сьвіт без мене, а я без нього буду? Ой Боже, Боже, Боже!“ І потяглась як нитка з веретена: витягла перше одну руку, після другу, аж кісточки хруснули, після ноги, після вся чисто так у гору підвелась, наче її хтось звів; її хотіло ся виправитись, почути себе, свої ноги і руки, де вони і що? Після трохи задріжала. Прокинулась зовсім, буцім здорова, підвелась на лікті, попросила Варку дати їй попоїсти млинця з сиром та сметаною (що у сусідки дістала), а попоївши казала собі в голові поськать. Невістка вилізла на піч, сіла підобгавши ноги, поклала свекрушину голову собі на коліна, зняла з неї очіпок і стала помаленьку перебирати пальцями довге, трохи сиве, густе волосся на її голові. Конониха тихим голосом чогось згадала синів: „А хоч би мені їх побачити, хоч одного, Миколу! Так забажалось, як би ти, доню, знала, так...“ Коли се як не справить крик, та такий, що аж мороз Варці поза шкуру пішов. Варка думала, що нехотя смикнула її за волос, аж тая кричить:

— Ой, деж се мої оченьки! ой, щож се, чи я сліпа, чи такий туман, чи ти мені підсипала чогось? Що се? Наче чи вогонь... Ой, рятуйте! Темно, темно мені! А...а!

Невістка кинулась мерщій по людей, а тим часом Кононихин голос зробив ся все тихшим і перейшов у хроніє. Вона ще раз важко зітхнула, натяглась як струна і коли Варка вернулась з бабами, її душі не було вже в тілі, зісталось тільки теє тіло, холодне, тяжке, з напруженими ногами і руками, наче вона хотіла кудись бігти, тікати, одбитись од когось, одержати щось, аж на-зурі в кожушанку позапускала, як кітка у мясо, — так і захо-лоли, на силу одірвали, як треба було обмивати, — так упирала ся та змагалась! У очах, тих незрячих очах, одбивались жах чи цікавість, чи нерозуміння, хто його знає, чого більше; коли-ж їх притулили віками, то вид її зробив ся зовсім спокійним, а на устах тоді примітили тихий усьміх... І так лежала вона на лаві убрана і така гарна, якою ніколи в своєму житті не була: лице її було наче виточене, чи вирізане дуже тонко, зморщкы розійшлись, бо шкірка натягла ся на всіх кістках; найбільше тонкою вона зда-валась на очах, що аж видавались темними ягодами з під жовту-

ватих, здорових вік, ненатягнених до кінця так, що ще й з низу було видно темні кружочки очий, прикритих довгими віями — ранійше ніхто не замічав, що у Кононихи такі гарні, довгі вії...

На дворі завірюха вгамувалась і проглянуло сонце і заглянуло за віконечко, і перекинулось через голову помершої Кононихи, і лице її засьвітило ся як віск, налитий вповні медом, а білий вінчик з золотими образками, що лежав на чолі, теж засяв і придав їй ще більшу красу.

І гарно було і тихо було і не страшно було, головне, що тихо, тихесенько, тільки дивно, чудно, що лежить вона тут і не встане, не заговорить... — Хоч би вилаялась, чи що! — думала Варка, все оглядаючись назад од печі, куди садовила хліби на поминки. — Що лежить вона тверда як кістка, як той стіл, як та лава без чути... Що вже не буде, не буде, не буде її!...

Так думала Варка, та не так сусідки, що прийшли помагати їй. Вони собі дивили ся на теє, наче-б то инакше й не слід, наче-б то справді Кононихи вже нема. Вони порались коло печі, прибирали, замітали в хаті, перебирали добро Кононошине, наче вона не побачить, зрідка про неї закидали, яка вона була така „невмируща“, а то проводили свої балачки, входили, виходили, рипали дверима, обходили лаву, де вона лежала, наче й вона сама — лава деревляна, а не людина...

На дворі люди робили труну з дощок, що був ранійше піл ізроблений — тим то в хаті ще більше пустка здавала ся. Пахло обструганою сосною. Чути було тільки стук та пирк од гвоздів, що забивали — все однаково та все рівно... Люди не балакали: ні об чому було, тільки раз хтось сказав: „О, таки вмерла!“ — наче він радий, а й радіти йому не було чого, бо Конониха для нього не була ніщо.

Варка ото спершу ніби злякала ся, та не знала, на яку їй дорогу ступати, що вже „нема тай нема“. Вона-ж таки певна була, що свекруха її ніколи не вмере і кляла їй і хотіла, щоб тая вмерла, а тут — на тобі — і вмерла! Якось ніяково. Довго вона голосила по матері: „Матінко, і голубонько, і чого пішла, мене не пожалувала? Щоб тобі, сонечко, жити тай жити, сьвітити тай сьвітити, робити тай робити, а ти мене покинула на тяжкую роботу, на малий розум, пішла до Бога служити, золоті яблука у Нього сторожити! Ой Боже мій, Боже!“

Довго вона не могла спати, бояла ся, під кінець привикла і зраділа, що нема над нею ніякої опіки, стала сили набирати як буряк у землі, грубшати та гладшати. Стала сама собі хозяйка, пізнала хозяйські клопоти. Тоді стала Варка за свекрухою жалкувати, часто плакати. Чим далі, тим більше їй свекруха ставала милійша та вірнійша: вже-ж вона не пам'ятала, як тая її лаяла, а пам'ятала, як вона її вчила, як на службі поводитись, як робити, щоб лучше тобі жилося. „Нишком, донько, все роби, крадькома, та нікому не хвались, як лисиця хвостом слід замітай, а де можна, то й зуби покажи!“ Згадувала, як вона її перед людьми покривала, сама од себе тільки пробирала, а часто як хто з баб при ній скаже, що нечепурна, чи що, то вона зараз: „Е, цї, годі, моя невістка не така!“ А як вона Михальчика жалувала — ото уже настояща баба була! Той їй вчепить ся в волосся і пищить: „Бабо, кажи мені казку!“ І вона аж заскрипить від болю, а каже: „Був собі дід та баба, та була у їх курочка ряба...“ Коли-ж розкричить ся, що спати не хоче та ногами лупцює на всі боки, на долівці як риба, вона розсердиться і скаже: „Ану тебе к бісу, хай твоя мати тебе тішить!“ Постелить ся та не влечить і хвилини, коли він ні з того ні з сього почне реготати ся, плескати в долоні та приказувати: „Бабуся, добренька... о! о! о!...“ Тоді вона схопить його на руки, почне цілувати, аж в очах сльози їй закрутяться, цілує та милує, цілу ніч просидить над ним та Варці нізачо в сьвітї не дасть.

— Ні, добрі, добрі мати були, і чого було їм так скоро умирати? — одно зітхає Варка. Згадала й те, як вона її дарувала перед смертю: — Варко, візьмеш собі тую спідницю, бо... бо вже мені її не носити, хиба... ну, то я вже побачу... чи надінеш мені, коли... та візьми собі кількося губок полотна — то твоє... Ох Варко, Варко, колись прядлось, колись ткалось, а хто його буде носити?!

— Варко, Варко! — чула тепер часто Варка голос на вулиці; обернеть ся — нікогисенько навкруги, а наче-б то свекруха покликала. Здасть ся, ось оглянеть ся, побачить стару за спиною. А то знов у ночі: „Варко, Варко!“ Вона прокинеть ся, думає вже чути далі: „А розітри мені спину!“ — коли згадає, що вже „нема“, аж жахнеть ся. Траплялось їй те не тільки в ночі, або на самоті, а й у день при людях. Ось регочеть ся вона, після одразу згадає: „Чи не мати се мене кликали?“ — аж похолоне.

А то: „Чом я їх тоді не послухалась, не витягла цибульки та в бовдур не повісила? Ох!“ І коли се було, мабуть Варка сама того не пам'ятає, тільки пам'ятає, що не зробила так, як свекруха наказувала, і се її гризло як пржа зеліво, тим більше, що не можна вже було вернути, ні переробити в сьвіті...

Ось знов в усі чути: „Варко, Варко!“ — десь з боків, із задуги, з низу, з гори. Варка аж поблідне та перехрестить ся, а Гапця почне з неї глузувати:

— Що ти справді як дурна ходиш? Раділа-б, що вже вільна, а вона сумна та сумна — тю, тю!

— Еге, раділа-б! — мовила Варка, — коли „вони“ (вона скрізь тепер так казала) усе тут тай тут! Се вже може й я вму!

— Оттакої! Дурна ти: ще ти не дійшла строку! — обзивалась сувора Марія.

— А як лаяла, коли жива була! — реготалась Гапця.

— Ніколи в сьвіті! — одрізала Варка і разом подивилась на свою спідницю, що була свекрушина, і здалось їй, наче на ній свекрушині руки знати так зовсім, наче всі десять пучок одмітили. — І чого я їм не вірила? — вже в голос промовила Варка свою думку. — Як би-ж була знала, що так швидко — все-б, усе-б сповняла, слухалась би... Ще-б раз побачитись, попрощатись...

— Се вже вона так довго сітку плела, що й тебе туди затягла! — замітила Гапця.

Еге, таки урізала трохи й Варку смерть, наче ножем цілий хліб почала: стала вона дуже часто про „неї“ згадувати.

— А чи умремо ми, а чи скоро, а котра швидше? — все питалась товаришок.

— А хоч би й умерти! — казала вона. — Та, звісно, Варка ще не скоро вмерла, бо не дасть ся тому, хто просить, а тому, хто не просить...

ДВА НАРИСИ МАРІЙКИ К.

І. Без щастя...

Умерла її мати рідна, лишила її малою дитиною, тож не знала вона ні тепла, ні доброти материнської. Чужі люди, властиво мачоха, заступили їй місце матусі. Ой гірке було заступане — що день лиш погрози, крики та побої.

Перебула дитинство, зачала підростати, дали їй до школи. Та яка то була наука! Дитина хотіла вчитись, не так може задля самої науки, як для того, що тоді була вільна від крику та сварок і бавлення малих, мачошиних дітей. Та не багато лишали їй часу на те. Мачоха говорила: „От не знав, на що то дівчині тої висшої науки! Ліпше аби вміла в хаті порядно прибрати та їсти зварити! Як віддасть ся, то чоловік не буде питати, чи вміє вона якусь літературу та історію, а буде дивитись, чи добрий обід зварила! От і я не мала висшої едукції, а про те віддала ся!“ Мачоха була донькою бідного, маломісточкового писаря, тай вийшла замуж за такого самого писаря, лиш до більшого міста.

І так скінчила вона свою едукцію на четвертій класі, вміючи ледво добре читати та писати по польськи (руського „не треба“), а про німецьке то й мови не було. Серед бавлення мачошиних дітей, прятання в хаті та читання „кухарських“, французьких романів у польських перекладах зійшло її молоде життя до дев'ятнадцяти літ.

Вона не сходилась з ніким, з ніким не виділась, окрім що йдучи з церкви чи з костела здибалась і поговорила деколи з якою із своїх знайомих дівчат, таких самих бездольних, як і вона.

Одинокою її осолодою були мрії про „нього“, хоч той „він“ не мав виразних форм; не знала, як він має виглядати, знала лише, що він має відкись явити ся, прийти. Так казала їй мачоха, так читала вона в тих романах, де кожда панна залюблювалась, була люблена і виходила замуж.

Та женихи не приходили. І в тому не була ні її вина, ні їх. Вона була не гарна, до того бідна, тож і нікому не спішилось. А роки йшли, минали...

Раз їй треба було сукні і просила мачохи, щоб справила. Мачоха визвірилась, була тоді в дивно лихім гуморі, в який врешті попадала звичайно, коли доводилось їй слухати якої просьби пасербиці.

— Ай, ай, а то мальована цяця! Сукні тобі нової треба! Хочеш собі зловити якого? Ой, нічого з того, немого, нічого! Хоч устрій ся в діяменти, ніхто на тебе не подивить ся! Коби ти що зробила, аби своє личко красне переіначила! — говорила мачоха з отрутою в словах. — От замість хлопців ловити, час би вже собі яку працю знайти! Вже далі й коса посивіє, а ти ще сидиш на чужім хлібі!

Вона розплакалась, сказала й сама кілька слів. Потому пішла на стрих у темний куток і довго гірко плакала. По плачі насувались гадки, і дивно: перед нею стануло ціле її молоде, змарноване житє. Чому як раз тепер — не знаю. Сеж не перший раз прийшлося їй чути про ловленє хлопців (лиш не знати де?) та про її бридкість. Правда — про „сиву косу“ та „власний хліб“ ні — бо мачоха все таки побоювалась батька.

Та тепер батько був у канцелярії, а врешті — в злости чоловік не тямить ся — і сказалося! І зранилось на віки молоде, вже й так тяжко поранене серце.

— Чи-ж я сьому винна, що я не гарна, що мене ніхто не бере? А вона мені сим дорікає, сьмієть ся, що я хочу на сукню хлопців ловити! Тай чи багато-ж на мене видає! Справить раз на рік яку сукенчину тай по всьому! Вміла тата підмовити, аби мене до школи не давали, аби не вчили, а тепер вимагає, аби я собі сама на хліб заробляла! Боже мій! Чи-ж я не заробляю? Жадна слуга так гірко не робить! Та що мені з того? От тепер, хоч як мені гірко, хоч у мене в житю цілім і крихітки щастя не було, та все, поки тато живють, то є хоч ложка страви. Та все, поки тато живють! А не дай Боже їх смерти, тоді що? Хиба йти

на службу, або ні — ще ліпше — бери шнур тай повісь ся! Як я собі зароблю? Кілько я вже напросила ся тата: „Віддайте мене до кравчині, най хоч шити навчу ся, все буду мати який-такій заробок, коли не хотіли ви, аби я вчила ся і була вчителькою!“ Та де — мачоха не хоче, аби з її „дому“ вийшла робітниця-шевкиня (деж пак! з „пані писарової“ зробилась „добродійкою канцелістовою“). А на вчительку тепер зачинати вчити ся і фондів нема і вже за пізно, літа не ті! Що зміло ся, то забуло ся, — 22 роки, то не марниця... І властиво, який вихід? Куди йти, що робити?

Вечером вернув батько, та скінчилось тим самим, що завше. На вчительку за пізно, на швачку не можна...

— Чи тобі так дуже зле, чи ти вже така стара? — говорила вже тепер мачоха. — От сиди і не рипай ся! Може хто тобі й трафить ся! Вчора казала пані начальникова, що пан Памецький (старий диурніст) має що до тебе поважні наміри...

Се так лиш говорилося, аби заговорити, та що мала вона казати! Мовчала, бо врешті хоч і говорила, нічого не помагало...

І знов минали роки. Вмер батько і вона лишила ся круглою сиротою без опіки, без дружньої руки. І що їй лишилось? Куди мала подіти ся, де йти? Пішла в „найми“ — ах ні, неправда, пішла до батькової родини (ще добре, що й приймили) „помагати“. Варила, пекла, доглядала і бавила чужі діти. І так минало її жите — від ранка до останка, на послугах иньшим. А за те мала ложку страви, кутик на стулені очий тай титул „цьоці“ — та лише титул...

II. Отсе жите!

Йшла борзо босими ногами, ступала по зимній грязюці, очі втупила в землю.

Ще було дуже рано, пізнім літом.

Спізнилась на роботу — не хотіла спізнити ся.

Прийшла на ринок і стала там, де звичайно стають усі, що шукають собі роботи в місті. Сіла на тротуарі тай чекала, може хто закличе.

Та ще було дуже рано, пани не виходили ще за робітниками, — робітники самі ще лише сходилися поволи на місце „збору“.

Ось надходить якась жінка, така як і вона: скулена від холоду, в подертій сїрачинї і також босими ногами місить болото на дорозї.

— Славайсу!

— На віки слава!

— А котра буде година? Ше відав май рано, коли так мало наших, тай ше ни видко панів!

— Ой відав шо рано; ше лиш ма бути пета!

— А ви звідки, ґаздинько? — запитала перша другої. — Здалеку?

— Ей, де, ни дуже, такі з під Коломїї з В...

— Тай я з під Коломїї, али із К...

— Адїт, такі-смо блиско, тай си ни знаємо!

— Е, де там си пізнавати! То пани, то май шо инше; їм лиш аби си пізнавати, тай у гостї один до другого їздити. А христїнин сараку цїлий свій вік на роботї коротає, тай де му си у гостї тай ше до других сїл тегати.

— Таже а-я; али сїдайти, ґаздинько, ек вас...

— Параска.

— Парасочько, бо вас ноги зболе. А мине звут Катерина.

— Ой так, Катеринко, ек ни зболе! Тїлький світ чалапай тим болотищем босими ногами, шо і повідпадати можут. Хїба сїдаю; тут на третуварї нима болота, мож сїсти, а ше панам за рано ходити, той і ни мут кричїти, шо їм місци забираємо.

— Адїт, любко, шо то пани можут; гет цїлий світ завоювали, тай ше кричїи, шо їм мало. Адїт, їм то й ходити мож, а нам і посидїти нима ек, бо місци забираєм. Али ви си спитайти: за чїю кєрвавицу оцї третувари та оцї бїда знає шо побудованї?

— Цитїте, цитїте, душко Катеринко, бо ше бїда буде! Адїт, ек учує екїй поліційник, тай ше до комунїї*) поведе!

— А дїтько би їх забрав, тих поліційників тай тих камунїїв! Нїби шо, то вже христїнин і неволен сказати, шо правда?

— Ви мовчїт; али я ни така; я то й самим панам у очї скажу, шо вуни...

*) Комуна — міський, громадський уряд.

— Ой, нічю вам то ни поможе, нічю; вуни такі все мут верх мати, бо ек екійс казав: „Чия сила, того й правда!“

— Таже так, я це ни перечу, али усе христїнинови лекши, ек віговорит си. Али Параско, душко, вібачьйти, шо си спитаю: хто вам так око підбив? Таке страшне, аж сине!

— Е, шо то вже типер; то нічю! Коби ви були виділи перед учера, — то раз було! Та ви гадаєте, шо це перший раз? Ой ни перший, тай ни послїдний! Али хто має таку добру долю, ек я, мусит ходити з попідбиваними очьма! Кости би му покрутило, та би му покрутило, тому піякови!

І в Параски на очех наворачнули ся сльози.

— Е, Парасочько, пусте кльисти! А то шо? Ви ни можити ід нему так само си обирнути, ви ни можити так само і його почесувати?

— Ага, добри вам говорити! У вас або чоловік слабій, або ви вже удовиці, шо таке говорите! Спробували би си бороти з моїм мидведем, то би-сти виділи, ек то!

— Ну, правда, шо в мене вже нима чоловіка, але хоть і був, то він у мене такої скакав, екої я заграла! Покірний був!

— Покірний! та бо мій ни покірний; у! мій такий, кажу вам, твердий ек кремїнь! І проси го і моли го — ни послухає, а ше до того вібе!

— Ну, а ви чьо за такого йшли?

— Е, це ви, Катеринко, хїба жїртуєте! Таже ви сами здорови знаєте, шо христїнини ни завше може вибїрати! Адїт, лишила-м си від тата отїцьков (тут показала рукою невисоко від землі), тай ни лиш я; було нас петеро таких, одно менче від другого. Я була середуша. Мама сирота і руки позроблювали на нас, бо були бідні, а далї ек зачели ослабати, тай поровсилали нас між люди. Вісім рік ми си кінчило, ек-ім пішла у службу. Тулала я си по тих службах, тулала шос десїк ци дванадїк рік, аж екос одної зими у нидїлю та прийшла д' минї моя найстарша, тогди вже шос пек чи штири роки віддана систра тай кажи: „Знаєш шо, 'стро, може би-с си екос віпросила на нинїшну днину у своїх газдів, тай ішла д' минї зо мнов, шос ти маю важного казати.“

— Буду трїбувати, стричко, — кажу.

Тай пішли-смо обї до хати, тай зачела я просити, тай систра шос шепнула газдини, тай екос пустили.

Убрала я си в шо мала найліпшого, звичейно у гості, тай йдемо. А систра мині каже на дорозі:

— А ти знаєш, Параско, шо то за справа?

— Ни знаю! — кажу.

— Ну, то слухай, нібого! Нині прийдуть до тебе старости від Федора Кончишиного! Ёк гадаєш, підеш?

— Ни знаю! — кажу я.

— Ну, я би тобі радила йти! — кажи систра. — Ади, ни підеш за него, хто знає, чи ти си хто другий трафит! Правда, кажуть, шо він галабурдник, тай трохі ци ни піяк, тай правда, шо ни будеш мати окремої хати, лиш мете з свикрухів сидіти; али все такі будеш ека-така газдині. Ти знаєш, нібого, що нима нам ёк вибирати, тай щісті-долі ждати. Мусим брати то, шо є.

Я і ніц тогди ни казала, али ёк прийшли ми д' хаті, тай ёк пополудни прийшли старости, тай я згодила си. — Шо, — думала-м собі. — Усе такі буду газдинев, а ни служницев, і хоть прийди си й гірко, ни солодко, то все від свого чоловіка, а ни від чужих людей.

— Справили ми вісіле, дали на віно трохі лудини, тай систра сплатила ми мою пайку городу, дала шос трицік чи петьдесеть ринцких, тай пішла я жити до свикрушиної хати. От може би си нам і було ёкос жило з чоловіком, коби ни свикруха. А то вуна мине чогос ни злюбила, та все ми очьї їла, шо-м віна ни принесла, шо мі Федір із служби взяв. Моїм віном сплатили трохі довгу, шо був на хаті, тай тогди ёк я вже такі напавду ніц ни мала, тай зачала мі свикруха ше гірши тупілати, а чоловік утікав від хати, тай зачев добре пити, а ёк прийде деколи д' хаті, мине бити. Знасти, шо з отаким чоловіком, та була би-м низадовго з дітьми з голоду пухла, ёк би-м була сиділа дома. Тай від тогди я вже отак аж до тепер: ёк зароблю шо, то їмо, а ёк ні, то голодуєм, бо цес хоть і шос заробит, то пріпе. Так ми си вело аж до оцеї зими, — свикруха лоточит, віговорює чоловікови, шо можи на мине; чоловік бє, діти ни слухають, бо я в роботах, мало коли з ними, а ёк із ними, то видьї, шо мине ни шинує ні баба ні дьидьо, тай вуни собі так робьї. А цеї зими умерла свикруха, збула-м си одного клопоту, али чоловік уже си ни поправив. Усе лиш пє, тай мине бє. Адїт, уже ми з пальців шкіра позлазила, тай кров новісікала, а на долонїх шкіра на цаль груба, та шо то поможе, роби тай роби, та все оцими руками на пєтеро душ ни настарчїш.

От була-м си трохи на весні замогла, роботи було доста, трохи-м заробила, трохи-м опорідила діти, хоть нові сороччини нибожытам пошила-м, тай собі купила-м фустку, таку нивиличку, али файну, чорненьку, у квіточки. Знаєте, ни до строїв ми, али все такі і мине скортіло хоть раз за пек рік, від коли-м си віддала, нову фусточку на голову завезати. Ни стара я ше, ой ні, ше ми лиш двацік сїм рік минуло. Али гадаєте, довго-м си нев натїшила? Дес той прод придивив си, тай раз які-м була на роботі, тай вітер із скрині тай понїс до коршми. Я в ниділю до фусткі, а фусткі нима. Я у плач тай питаю си: „Федоре, де-с дїв фустку?“ А він чинит си, шо й нічо ни знає. А я тогди вже ни стирпіла тай кажу: „А бодай ті побила лиха година тай нищїслива! А ти ни доста шо міні ни справиш, али ше й тото, шо я собі сама справю, віносиш?“ А він ше був трохи пений від учера, тай ше й усердив си, тай ек ухопив сокиру з під лави, тай ек ми угатив, аж є-м умліла. Діти звальтували, прибїгла сусїда, екос мі відратувала. Адїт, уже нинї петниці, а ше ми лице спухло і голова болит, али нима ек лижыти, діти сиротыта вже вчера лиш кришку хлїба їли.

І бідна жінка схилила голову і втирала сльози рукою.

— Бідні ви, Парасочько, бідні, али я вам кажу, шо ек би я так ек ви, то би-м бігме ни тирпіла, лиш би-м го покинула, тай ішла у місто служити! Деж вам так ваш молодий вік для такого звіра губити?

— Е, Катеринко, для звіра — та то так, али діти? Таж він — таже він тато моїм дітям, тай ксьондз нас у церкові звінчыв, тай ек від него йти?

— Ой діти, діти, таже так, правда; али за него то й ни згадуйти! Шо з того, що-сти у церкові вінчынї, коли вас бе! Ек би я так, то би-м і йому также голову провалювала! О, я свого нибіжчика добри у руках тримала, тай таки доки він жив, добри ми було, ни потребувала-м си панам за псьичі гроші віслугувати, аби їх...

— Цитьте, цитьте, Катеринко; адїт, уже онде йдуть, тай ек учуют, шо ви говорити, тай ше готови нас у роботу ни взєти! Ліпші псьичі гроші, ек нієкі, а народу нинї багато понасходило си, є в кім вібирати!

— Таже я вже мовчу! От сараку чоловік, і слова ни волен сказати, так ек би хтів! Я вже тихо...

~~~~~

ІЗ ОПОВІДАНЬ НАДІЇ КИБАЛЬЧИЧ.

І. На канікули.

Малий двір з старим будиночком притулився до соснового ліса; по другий бік від рундука, але трошки відступивши, починало село. Господар цього подвіря був з полупанків; його звали Семен Павлович Роговський. Він свою жінку поховав давно і сам виховував своїх двох дочок. Виховання все було у тім, що він вивчив їх читати та писати, а останньому вже навчили обставини трудного, убогого життя. Властиво ті обставини не були гіршими, ніж сусід селян, навпаки кращими, але панський гонор велів їм де в чому підтримувати своє ймення і через се вони жили гірше від тих. Пан Семен уважав страшним пониженням що небудь робити і так повелося з молоді: ранком ішов до товариша, приходив до дому тільки їсти і знову вертався назад. Тому що дома комусь треба було робити, то вся праця лягала на дочок. Їх життя було дуже не красне. Вони мали багато діла і соромились його; рідні і подруг не було, а з простими селянами не знали ся, памятаючи, що вони панського роду. Менша була вже засватана за сина батькового товариша.

У свята, вечірньою добою, старша панна Ольга сиділа на зруйнованому рундучку. Її можна-б назвати красунею, хоч не з тих, що подобають ся всім, як подобалась ясноока, рум'яна її сестра Леся. Вираз чисто сірих очей дуже насмішкуватий, погордий; брови занадто чорні, уста занадто червоні для такого блілого, смагляватого обличчя. Убрана була як убирають ся покоївки — з великим бажанням одягтись по моді, на що бракує і достатків і знаття.

Ольга почувала у сей час велике вдоволення. Це мало коли бувало. Нерозмаїтне і нудне життя хоч знишка, а гнітить її, найбільше горя дає самолюбство — воно страждає на кожному скупні. Її змалку цікавило та чарувало усе панське, все що було їй недоступне. Коли в мене життя дрібненьке і сіре, то там блиск, роскоші, щастє... як у казках. І недосяжне, як у казках. Про те вона досі не нарікала на долю, бо якось не зпало на думку, що могло-б бути инше. Причина її вдоволення була не аби-яка. Вчора зайшов до пана Семена, з якимсь дорученням від батька, син багатого пана з того-ж села. Звичайно, господаря не було дома, і поки сусідська дівчинка бігала за ними, то панич розбалакав ся з панночками, більше з Ольгою, бо Леся була дуже соромлива — то приходила, то тікала, як тільки панич звертав на неї увагу. Ольга трошки читала і любила читати, в книжках малювалось инше життя і з ними вона хоч на мить забувала дійсність. У пана Семена зосталось хто його зна з яких часів і від кого декілька книжок — то вже була її власність. Панич розпитував ся про її читання, розказав багато дечого, про віщо й не чула, і пообіцяв на другий день принести книжок.

Син багатого пана, вчений... справжній панич!

Дивлючись крізь свої довгі вії на село, Ольга розгляділа ставну постать, далі синю околицю і щось біле у руках. Він іде і несе книжки. Оце добре, а то серце почало боліти від зачепленого самолюбства — думала, забув.

Зарецький підійшов, подав Ользі руку, положив книжки на рундучок і сів.

— Це на перший раз приніс! — розпочав він розмову. — Я бачу, що вам подобають ся такі, ви инших не читали! Потім я кращих дам!

Ольга радо взяла книжку і стала передивлятись. Це були казки. Панич трошки насмішкувато стежив за нею.

— Ви любите казки?

— Дуже люблю?

Панич усміхнувся.

— А все таки я вам инших принесу! Вас треба привчити до гарного читання! Казки для малих дітей... Я не дивуюсь, що ви доброї книжки і не бачили, це глухий край! Ось я приїхав на короткий час, тай то ледви терплю! Все таке устаріле... Особливо вражають відносини до народу... гірше ніж до скотини...

А він дивить ся на пана, як на Бога! Віками склалось таке! Це дуже сумний стан!

Ольга мовчала нічого не розуміючи і не дивилась на Зарецького, боячись, щоб він сього не примітив, але той таки заважав і з насмішкою над самим собою і над нею зупинив ся.

Прийшла Леся рожева, ясноока, безтурботна, соромлива.

— Я чув, ви ідете заміж? — за першим словом спитав панич, привитавшись з нею.

— Уже й ви знаєте! — страшенно засоромилась дівчина.

— А знаю! І що вам за радість іти за такого?

Леся не знала, що й відповісти. Заручений її і не гарний і не цікавий. Вона не закохана, він і не багатий. Але хто кохаючи йде, або де багатшого узяти? Треба йти — не вік вікувати дівкою.

Вона це й сказала.

— Ну, дурниця! Ви такі молоді! Ви краще вчіть ся!

— А що з того?

— Коли ви будете добре вчіть ся, то можна видержати екзамен! Ви будете освіченою людиною! Будете справжньою панною! — пояснив Зарецький, більше зрозуміло для дівчат.

Ольгу двічі торкнуло при сих словах. Перше: значить, він не вважає їх справжніми паннами, а друге: вони можуть порівнятись хоч би навіть з його сестрами, якими вона так цікавила ся та яких так ненавиділа за їх великопанство і недосяжність. Вона зараз спитала:

— Се дуже трудно? Се можливо?

— О, чому! аби бажання було!

Леся-ж думала про свого зарученого. Він їй ніяк не подобав ся. Вона мріяла про кохання, а такого як він не можна було кохати. — Коли-б стати справжньою панною та вийти за такого! — задивилась дівчина на Зарецького.

Дорогою ішла юрба дівчат у барвистих спідницях, у стяжках та квітках. Глядіти — дуже мальовниче. Панич дивив ся на їх, аж поки вони пройшли, потім глянув на панночок і сказав майже гнівно:

— Чому ви не убираетесь, як вони?

Ті аж образились. Ясно, здасть ся, чому? — Так убираться тільки прості дівчата! — Це було таке дивне питання, що Леся осмілилась і перша відмовила, що то простий одяг.

За столом покритим зеленим сукном з золотою мережкою сиділо всяке начальство, чоловіка зо шестеро: і воєнні і невоєнні, і з медалями і з гудзиками, і так собі без усього. А перед столом стояла висока стійка, біля неї двох Москалів, тай мірали вони на ті стіни голих новобранців. Дали стовп старшина, урядник, староста та ще люди.

Максим протиснувся до старшини.
— Ось і я, дядьку! — сказав він пошепки. — Попросять, будь ласка, щоб швидше записали, що там треба, та пустили мене. Ну-ну! — кивнув старшина таї посагнув ся навшипинька до стола.

— Чого тобі, старшина? — считав один з начальства.
— Призначий один просить, щоб швидше відпустили його... Чого так?
— Мати померла, ховають треба!
— Як звуть?
— Максим Скрипченко.
Максим подав ся ближче до стола. Начальство шестіло панерами, шукаючи чотось.

— Максим Скрипченко, перва льота! Чого-ж ти являв ся? Тобі можна було не являтись! Іди з Богом!
— Я не знав! — озвався Максим. — Старшина казали!
— Можна було не являтись! — сказав один із начальства, читаючи щось у папері.

Максим завернувся сь іти.
— Постій! У тебе батька нема?
— Нема! — сказав Максим.
— А мати, кажеш, померла?
— Бге, вчора!

— Бге-ге, брате! Погоне діло! Пропала твоя льота!
— Як пропала? — тремтячим голосом спитав Максим.
— Так! Ти був один син у матері! і мав через те перву льоту, щоб, значить, гонувати і піддержувати матір. А тепер вона померла — померла і твоя льота! Ти одиночка! Такий закон! Максимови серце стиснуло у грудях; щось підступило до горла, затремтіли ноги.

— Господа начальство! Ваше братородіє! У мене жінка, дитина... Хіба-ж їх не треба гонувати, піддержувати? Поми-
луєте!...

Привозив Максим фермата в містечка — і той не поміг нічогі-
сенько. Млуха, сказав, незлічим.

Тижнів три простояла стара, таї чесно висповідідавшись
і запричастившись, спочила лавно бажаним, вічним сном.

Мусили заставити у Жика кожущанку та ще до того позичити
у кума карбованців пару, щоб було чим поховати матір.

Спорядивши все до похорону, пішов Максим другим дня рано
до попа.

— Добри-день! — вклонився Максим.

— Здоров! А куди бот веде?

— До попа.

— Чи знов хрестити? — усміхнувся старшина.

— Ба ні, ховати! — відповів Максим. — Мама померла!

— Царство небесне! — сказав старшина, зняв шапку та
перехрестився. — Коли-ж померла?

— Вчора! Промашаєте, дядьку!

— З Богом, небоже! Агов, Максиме! — гукнув наздогін
старшина. — А ти-ж либонь на призові сього року?

— Бже! Та-ж у мене вільгота!

— Так! А прийшов би таки може у волю? — зазвився.

— Хита треба? — спитав Максим. — Аже-ж перву віль-

готу не беруть!

— Та не беруть, я знаю! А все-ж заявляється треба для по-

рядку; не було-б штрафу якого, он що! Жика на 50 рублів
штрафували, що не явився з первою вільнотою. Самого не взяли,

а про те штраф, що не явився. Таке діло!

— Коли треба, то прийду! — сказав Максим. — Так ко-

ли-ж? Ось похорон сьогодні!

— Забери від попа! Попроси у присудстві, щоб пустили

швидше! Саме тепер засідають!

— Хита ви попросите за мене, дядьку, будь ласка! Я-ж не

знаю, куди там приступити!

— Ну-ну, якось то буде! — відповів старшина.

Перебалакавши з попом, побіг Максим у волю. Саме тоді

було там воєнське присудствіє.

Протиснувшись крізь юрбу парубків, що гомонили на дворі

волю, кожидуючись, поки покличуть по черзі, Максим зайшов

у канцелярію.

І там була сила народу.

старостам обивати пороги у боратирів — сорому наберуть ся. Вав та посватав таку-ж сироту, і сам, Мотрю, що служила у тому-ж таки дворі за лопарку. Дівка була чесна, тиха та трудолюбива, хоч на вачу не дуже красива.

Після Покрови відбули весілля. Іiani, що до обох їх були добрі, дарували Мотрі теличку, а Максимови на весілля п'ять карбованців та деякого відсипного поверх того, що заслужив.

Скрипачі мов би й справді усьміхнулася доля на старість. Невістка була добра, слухняна; лопаржала її як рідний, тай чоловікові ніколи не перечила.

Максим спромів ся на коняку, а по весні вав і шматок стегу під буряки для заводу. У літку обробивши своє, всі троє заробляли у дворі та по людях. Зимом жінки пради, Мотря обшивала всю сім'ю, а Максим заробляв підводою та плив соломанки.

До року породила Мотря дівчинку.

Вже стара Скрипачиха поминалась у няньку до вуйки, бо на роботу у полі та на городі сили не стало: нажне було снопів десять або випрашує картоплі грядку — тай годі дати робити.

Сей рік був тяжкий для людей, бо від Великодня аж до свідення свят дошлу ні крапельки не дав Бог: ні зерна, ні соломки, ні паші для скотини не вродило. А коли сутужно стало справжнім лопарям, то вже й по-тому таким злидарям безземельним як Скрипачі. Ще й на буряки з такої засухи черва напала — шкода було й праці комо них.

Сумний ходив Максим журячись, як воно буде зимою без хліба, без паші та без налива. Тяжку думку думала й Скрипачиха, похиливши стару голову над онуковою колоскою... Не бачила та голова добра за життя, не зазнає його й до віку...

Минуло літо.

На Покрову зматла стара Скрипачиха, та вже й не зводилась з печі. Дух її заперло у грудях, ноги побрякли, кашель душив. — Смерть моя прийшла, дити! — почала вона казати синові та невістці. — Ох, пожила я своє на святі, налігась я злиднів, напала ся лиха, випакала всі снізоньки гіркі... Дав би Господь милосерний спочинок моїм кісточкам трудженним... Сиротатка ви мої! Чи така-ж і ваша буде доля нужденна? Ох, не дай то, Боженьку, не дай, Господоньку милостивий!...

Мотря привела до недужої бабку Лемидиху. Пошептала баба, дала віля, щоб зварити та витерти груди й ноги — не полекшало.

новітка, купка сухого хмизу та скілька курин, що шпортали ся на смітинку — таї всеньке отсе мабуть було хазяйство.

Про те видко було, що хазяї дбали як могли про свою оселю: хата була чисто побілена, присьба вимашчена жовтою глиною, старенький тин де-не-де поклатано верболозом та підперто кілком, щоб не валив ся.

Жила в тій хаті вдова Скрипчиха з сином Максимом, невісткою та маленькою внучкою.

Осталась Скрипчиха вдовою з сином Максимом. Тільки й утіх, тільки й журби її було. Дітий шестеро поховала вона ще за небіжчика — один лиш сей викохав ся. Девятий рік ішов йому, як поспиротіли вони, а вже почав матері у поміч ставати: хмизу на-добав на паливо, води хоч пів відерком, а наносить, городини пополе. Навивовняжу було воно глухняне та розумне.

Скрипчиха заробляла по людях, бо своєї землі не було, крім шматочка городя при хаті: у мітку за свіп, за копичку, вимочу за мітки. Тим і жила.

Хатину підтржувала як могла: все думка була: виросте Максим, одружить вона його та покіль віку буде — свій куток мати-ме.

Як пішов Максимови п'ятнадцятий рік, віддала його Скрипчиха у найми до двора. Лекше стало жити, бо й за хатою менше клопоту таї заробляти став хлопонець копіничину. Не міта, а гірка праця та злидні без пори зостарили Скрипчиху; лихо оторбило її, мов би невчасно гнітило до землі. Не стало вже сили робити, як колись.

Чим раз частіше навідувала її давно викохана думка одружити сина та спочити трох.

Як минуло Максимови дев'ятнадцять літ, почала мати раз-у-раз нагадувати йому про те.

— Одружив ся-б, дитино моя; не бік тобі по наймах тинати ся! Бачиш: не здужкаю; хтож тебе, дурачку, обше, обцере? Отсе візьмеш на Ілкову сорок карбованців — купиш би конячку, возня би дураки на завод, то-що, а по весні найняв би й степу шматок — був би хазяїн... Оженись, синку, заспокий мою старість та нуду...

Максим для матері все рад був зродити. До дівчат він був не квалний, на вечеринці та на вулицю не вчашав — однаково йому було, як-б не сватати. Та думка була, що даремна річ його

по-при голову така, а передившись крізь хмарку калійного диму, на хвилю повис у вогні посеред струї соняшного світла і тихо, як кане порошника, став спускати ся на домовину.

Люди жаждали ся. Сьвященник відившись ся в те ніжне, біло-жовте, на-пів етеричне творінє, чинагу хвилю калій ран-ньому вішуню весни. Метелик сів на домовину над головою небіжчика. Його осязала смуга сонця, що лила ся крізь церковне вікно. І чудово ясніє. Він розпростер свої світліяні крильця і бачилось, покряв усе — убогу домовину, церковні стіни, сьвятих. Люди не зводили з метелика очей. Їх захвачувала якийсь чар. Вони відившись в метелика очей, немов пили його ясність і благодатне тепло, від якого м'якли їх серця, як таять від весняного сонця кеди. "Господи помилуй!" — молили їх уста. "О рабі божі! Те-орію і оставлені гріхов єго Господу помоли ся!" — поважно прочитував сьвященник, а метелик спочивав на домовині, оповитий хмаркою пахучого ладану і неначе прислухував ся горячим моль-бам людей...

На "Со духи праведними" метелик зів крільця і зник поза церковними дверми. Не летів сам. Його супроводжали ласкаві очі людей і шепотіли молитви за душу Юрка Сурма.

— Така Юркова душа! — гуртели люди, вертаючи з цвин-тара до дому. — Він уже спокійнував своє на землі. Був нещасливий від ранка до останка, а кривд не вчинив нікому. Тяжко скривдили Юрка ті, що скаламутили його житє...

Іринадікова пова метелика відразу повернула такі людині у противний бік. *Plebs mobilis est.* Дрібка весняної краси оживала в серцях, де було стілько грубостей, як найкрасші почу-вана...

XI. Перша вільгота.

М. Держина.

Край села біля трєбі одиноко стояла убога хатина. Певна річ, що нудна та злидні лавно вже голубили ту хатину. Стара стріха поросла зеленнєм мохом і в одному кутку, над коморою, вже занала ся; димар над стріхою стрчав кількома чорними, осмаг-ними віхтями. З двох невеличких віконць одно було загане. Замість вибитих шибок лощкою і мов сльозе око виглядало більмом. Хата покрявлялась одним боком, що почав уже вростати у землю. Убого було і на похорію зарослому споришем: лише стара, дрізва

ДРІБНІ МАЛЮНКИ.

X. Plebs mobilis est.

Було на провесні. Мартові хвили мінили ся як у калейдо-
скопі. Деколи людо всміхнуло ся тепле сонце, та небавом повітре
авіювало ся, сипало ледяним шротом, або сік студений дош: ніколи
і в під веного сонця падали хитливо, мов білі метелики, платки
снігу. В таку негодю супроводжали на вічний упокій Юрка Сурмая.
Поперед убогої домовини ступав беріжком дороги похнюплений
св'язшеник, поза св'язшеником ішло кількоро людей. І ані дрібки
жалю. Ті, що несли на марах домовину, бродили серединою до-
роги і бовтали ногами по болюті так, що воно розбрыскувало ся
далеко на боки, а домовина на марах сильно коливалася. З де-
яких ватгород не цікаво виходили люди і ставали при дорогі.
— Яке жите, така й смерть! — перекикали ся з ними ті,
що супроводжали небіжчика.
— Добре що згиб, а то шкода, що св'язата вемля носила його!
— Нинішня днина як раз для такого піячиска — для нього
тісної днини шкода!

Такий сумний був той похорон. Люди достроювали ся до
вередливого верема, аж передоршували. Нічим були нашімнені
св'язшеника. Ціла та остання прислуга дихала тільки грубоостями
до небіжчика. Похоронний похід постував до церкви. Небіжчик
не заслуговував і на те, але треба було сповнити хоч обряд, що
відрізняв чоловіка від скота — та пошанувати себе самих.

В церкві даяк співав тихе "Св'ятий Боже", а св'язшеник
обкалжував домовину. Саме тоді від церковних дверей надлетів
метелик. Він ніс ся серединою церкви звільна, мов плив. Перелетів

Метелик схопив ся. Він тріпонує декілька разів крильцями і злизував ся: давно, давно вже не почував він за собою стілько сил, як тепер. "Залюблене щастя, потрачені сили і волю й надію я вам поверну!" — заспівав він радісно і вилетів за вікно. Був чудовий ранок. Сонечко вже ген-ген підняло ся. "Злітайтеся до мене, обирайтеся до гурту: я — права, до сонця вас всіх проведу!" — заспівав він в-дурге і вже розправив був свої крильця, щоб летіти далеко, далеко — до неба, до сонця, до світила, тепла... Але зв'язе, пахуче повітря вже застуманило його голівоньку, в очах помутнило ся, легенький як подих дитини вітерець адас ся йому за бую. Він покругляв, покругляв трохи і занеслений упав у калюжу, що зробив садівник Івана Івановича в ранці поливаючи квітки.

Сам Іван Іванович ніколи не бачив у сні жінки в білому убранню, ніколи не чув її пісень, за нежитом не чув і ароматів з квіток, і не повірив, не вірить і досі, що метелик летів був до правди, до сонця і незалежно від своєї волі занеслений самим Іваном Івановичем упав у калюжу...

високо літати, Іван Іванович міг безпечно по цілих днах любу-
вати ся ним, не утрудняючи своїх широких, гладких вазів і не
боячись, що він утече.

Промайнула частина метеоритового віку. Він забув, що на
світлі є сонце, є поле, ліси, долини, що є пахучі квітки, де стільки
цілющого, живущого нектару, що є світ широкий, великий, що
є десь небо... Він звик до того світла, що пробивало ся через
вікно, він звик до тих квіток, що понаставляюая Іван Іванович
по всіх кімнатах задля його, а про небо забув ся й думати, бо
уже й стала здавала ся йому занадто високою. Він жив, як того
хотів Іван Іванович, почав думати, що ниньшого життя не має, що
так слід жити і відчинене вікно вже не манило його.

Аж ось однієї ночі приснив ся метеоритови сон: він бачив
себе в земному садочку. На росянних, зеленних деревах висіли
стигли, червоні яблука, під величезними, жовтими, соковитими ду-
лами схилили ся до долу віти, килим різнобарвних квіток розі-
слав ся майже по всьому саду. На невеликому, зеленному, садовому
осліпачку сиділа якась жінка, вся в білому. Вона держала в руках
своїх лютню, перебирала струни і тут же складала пісні. У тих
піснях вона кликала весь світ до братерства, до спільної праці,
до світла, тепла. Вона викликала неправду до бою, вона обіща-
лась повернути всім щастя, волю і спокій...

Вона співала:

„Дивись ся ви, птахи, комашки та люди,
Дивись ся на сонце, на промінї його...
Вас в світі багатько і ріжна в вас доля,
А сонечко завжди було й є одно.
До його звертайте уважкані очі,
На його надійтесь — воно вас зрівня,
Воно вас не зрадить, воно не обманить
Правдиве, як я — ваша правда свята.
Скидайте полу, зривайте кайдани!
Не вазники ви — нема старших над вас!
Ви рівні: ви діти єдиного сонця!
Ви братики кривні! Весь світ сей для вас!
Злітайте до мене,
Зорайте до гурту!
Я — правда — до сонця вас всіх поведа!
Забудьте щастя,
Потрачені сили
І волю й надію я вам поверну!“

чудову річ: насамперед він зважив зробити собі окуляри. Скла у тих окулярах повинні були бути якісь незвичайні: "Такі — казав Іван Іванович оптикови — щоб машина здавала ся за кавун, а мій власний ніготь за широке поле".

Не дешево і не легко дали ся ті окуляри, але такі рано-пізно, він здобув їх, і коли метелик якось заснув, надійшов до нього з потаємним ліхтарем, раштом освітив і відразу спостеріг, як і з чого складається те борошенце, що підтримує метеликовий крильця. То був немов золотий пісочок і не всі пісичники відбівали однакову світло ліхтаря: були яскравіші, були менш яскраві, були білі, немов аж білісті, і коли-б тільки були тоні-сенські пісичники, або хоч щось подібне до того, то Іван Іванович міг би зразу на пробу декілька з них знати.

На другий день Петро Петрович зробив точнісінько такі пісичники і порушував своїм окуляром пригнати до метелика. Після недовгої суцережки, звичайної поміж ширими пригнати, після коротенького зматання, звідкиль починав, де насамперед те борошенце надбрати, вони покладали шпичати його не підраді, щоб не робити значних та неприємних плям, а вибрати з початку найяскравіші, потім менше яскраві і нарешті вже як що потрібно буде, як що метелик не заспокоїть ся, то й біла-стенських частину. Метелик довго не давав ся: йому не дуже бо-ляче було, а лоскотно, і він почав було тріпати, але незабаром впевнившись, що від того йому ще болячіше, притих і заспокоїв ся. Пригнати вибрати на перший час небагато і залишили метелика поїхати по кімнаті. Метелик звів ся під саму стелю, по-літав трохи, але стомившись швидче ніж звик, сів і заснув. Через який час вибрати ще того борошенця, згадали ще трохі.

Іван Іванович не знав уже, як і вихлести свого приятеля за чудовий подарунок — ті шпичики. Бестетик, прихильник краси та гармонії, він широк радів, що на крильцях метелика не видно ніякої шкоди, не має тих неприємних плям та виразок, що кида-ють ся у вічі кожному і роблять неприємне враження... Метелик з часу на час слабійшав: він уже не зважував ся піднятися до високої стелі і літав тільки посеред кімнати, про те крильця не дуже боліли йому і він не мав на віщо скаргити ся... За те Іван Іванович звали під собою не чув: тільки тепер метелик цілком належав йому, тільки тепер, коли він перестав так

І Іван Іванович став думати... Перш над усе він сказав по-робити сітки на вікна. Двері він замкнув на замок і не відчиняв їх нікому, не прикривши з початку метелика навмисно задля його зробоною шовковою наміткою. Що до борощенця на крильцях, то після декількох ночей, проведених без сну, він прирозумів

Іван Іванович передякала ся, про те не кава ся: сей золотий метелик був йому дуже до вподоби, а про те, як його уберети, можна було подумати.

Або-ж не почну гаряді і метелик геть похитить". Іван Іванович не так швидко по крильцях, що метелик занежить ся і помре, сього зроби не разочку до ладку навіть на далеко грядіших: колір. "Принаймні мені — казав Петро Петрович — не доведло ся крильця, але се зовсім не легка річ, коли прийняти на увагу його боркати метелика — се значить те борощенце, що покриває його вікна — одно слово робити-ме неспокій вам". Єдиний засіб при-меть ся до сьвітла, до сонця, до волі, бити-жеть ся об зачинені двері та вікна зачинені, коли нікуди вилетіти. Сей же правди не бачить нічого. Він у день спить і прокидаєть ся у ночі, коли не золотого: "Нічний метелик — казав Петро Петрович — в день нижнього колбурі: сиренького, чорненького, або якого иньшого, аби було-б, як би Іван Іванович вибрав був собі нічного і не такого дуже обережним, і що приручить його до кімнати не легко. Краще Івану Івановичу, що з такими метеликами, як отсей, треба бути навіть чудову колекцію, ще більше налякала його. Він заважав насушила та настромляла на шпильки різних тварин і зібрала тележків, жучиків та козявок, людина, що за свій вік чималенько Але Петро Петрович — людина дуже цікава до різних ме-

Він сього нічого не знав... тись і иньшим вогнем, подібним до печельового. в його оченятах, але-ж він не знав, що ті очі можуть засьвіт-метелик упивав ся солюдким соком полевих квіток, чудову блискавку у часи великої негоди, хмари. Іван Іванович спостеріг колись, коли асному небу оченята можуть находити такі темні, страшні, як прямо, так суворо дивити ся; він не тадав, що на голубі подібні його серце. Іван Іванович не думав ніколи, що метелик може так заарнув йому у віч, щось подібне до жаху стискало на хвилинну Оже коли той метелик опинив ся у його руках і коли він новича та присядає на яку любу квітку, він нічого не запримітив. коли було метелик відлетить геть-геть від стомленого Івана Іва-

М е т е л и к . *

Фантазія Л. Яновської.

Присвячується ся пам'яті

ол. г. М'єрдачєвої.

Іван Іванович шиймав метелика. Правда, метелик сей був значно більшенький за тих, що доводило ся йому ловити за дитячих часів у садочку свого батенька, і не такий прудкий; але коли встати на увагу трохі вже підтоптани коротенькі ноги Івана Івановича, його показуючені руки та підсипувати старі очі, то можна було-б в купі з ширим приятелем Івана Івановича Петром Петровичем ударити його по плечу і мовити: "Молодець Іван Іванович, молодець!" Так принаймні робили деякі знайомі Івана Івановича, і він призволяв на ту ласку охочо, навіть із приємністю і ніколи й словечком не натякнув про своїх побратимів. А вони у його були...

Робив він се не від того, що був, хай Бог милує, який ехидний, потаємний та лукавий, а цілком від того, що помічнички ті були понурі, мовчанні, як лихо, як горе, як бідність, як смерть, ніколи не прохали нагород за свою допомогу і ховали ся по якихсь льохах. Принаймні сам Іван Іванович ніколи не бачив їх і певен був, що то він своїми власними силами справив ся з тим метеликом і шиймав його сам.

Ізаявлючись за ним по садах, по лугах, по лісах, по ярах, Іван Іванович не міг гаразд і роздивити ся на його і крім злого-того кольору та тонісеньких крильців, що так весело тріпали ся,

*) Присвячую ся до збірника присвяченого пам'яті Ол. Кониського, але чензуря сю невеличку «фантазію» заборонили друкувати.

Розум захоплює сила некучих думок, а жаль розриває груди...

Рівним вгуком сипить ся хуртовина, вітер б'є ся о стіни. Мені здаєть ся, він несе сей білий, холодний сніг все далі і далі над високими покрівлями. Місто тепер не спить і мовчить. Світло поташене, чорні вікна ливять ся на порожні, мовчазні вулиці. Всі люди не сплять, як не сплю я... Перед їх очима та-ж спільна юрба, їм вчуваєть ся те-ж далеке гукання, що котить ся все ближче і ближче, наповняючи душу божевільним жалем...

Тихо навколо. Сипить ся сніг. Крізь навіски видно білу ніч і часом шось темне, як тінь пролітає поуз вікна.

Левне тепер вулиці білі і скрівавленого каміння вже не видно... Мені здаєть ся, що хуртовина летить далі через покрівлі, проби-ваєть ся крізь чорний ліс і розлітаєть ся по мертвих степах. Там вона в калямутному, фантастичному промінні місяця вєть ся неврівняними примарами.

І летить далі на північ.

На її шляху багато невідомих мотил... то тих, що загинули марно, марно... Вона летить до їх з тихим шелестінням, схожим на занежене ридання і химерними хмарами вєть ся над ними мов тіни підних...

Хуртовина летить далі, плачем покараних вриваєть ся вона у вазиниці, відомою краю прилітає на північ... і скрізь приносить найважчі чуття, найбільш гнітючі, найбільш безнадійні...

Хуртовина шепоче, пролітають тіни...

Над усім світом журлива ніч і всіх на свєті обортає не-вимовно некучий жаль...

єть ся, як її хочеть ся зустріти Зарецького, хоч совсім з иньшої причини, щоб розпитатися за книжки, за вченє...
 Великий шлях, рівний, широкий, жовтий від піску. З обох боків оксамитні смуги трави, далі буйні куші та рослини, а за ними червоні стовбурі велетенських сосон і їх темне, колюче вітє.
 — Йі Богу, щось верхи їде!
 — Не турбуй ся так! Тобі здаєть ся, що окрім його тут ніхто не може їздити!

— Ні, це він... синя околиця... Ляди... наче постать... —
 Леся занову хитаєть ся і коли-б була сила йти швидче, вона вернула ся-б назад, втекла-б у ліс. Вона не могла собі уявити, що гланє йому в вічн, почує його голос.
 А не-ж зараз буде. Він спинить коня, встане, привитатєть ся. Так довго ждала, стільки мріяла, не вже справдить ся?

Ні, неможливо, то мрія... свого не буде...
 Топотли, яке шастє, це-ж зараз буде!
 Зараз порівнаєть ся! Леся одводить очі на ліс; на Зарецького, як на сонце, вона не може дивити ся. Ольга дивить ся просто на його і її думок не можна виїмати, так раптово вони минають ся. Лєсині — се тіні одного колючу; Ольжині з'єднали у собі всі...
 Порівняє ся!
 Байдужно вклонив ся і проїхав далі.

II. Безсонна ніч.

Не спить ся...
 В хаті пів-темряво. Скрізь прозорі навіски видно білу ніч. Хуртовина вєть ся навкруги буйливі і з сухим, невпинним шелестом сипить ся на покрівлі та стіни. Місяць проймає чулим, стьма-неним промінєм казачутє повітре. В часом бачу, як поуз вікна пролітає щось темне, мов тїнь — се вітер зриває з покрівель сніг і хмарою несе його далі.
 Ліхо навколо... Ніщо не переходить цього сухого шелестіння... Мені вчуваєть ся гукання... здаєть ся, воно хвилює котить ся все ближче і ближче, наповняючи душу таким невимовним жалем, що він розриває груди... хвилина страшного напруження... і за сю марну хвилину згуба...

Звичайно Леся нічого не розуміла з цього крику, але готова була зашпакати. Зарецькому стало і непріємно і тяжко. Вигляд Леся його сворушив і він почав її заспокоювати.

— Це не зовсім неможливо! Я мабуть завтра йду (Леся трохи не зашпакала) і які маю книжки, полишу вам, учіть ся по їх поки що, а на той рік я привезу всі, які треба! Це не так дорго! І не алянем, як прийдуть нинішні канікули!

Леся не дослухала і пішла геть, чим дуже здивувала Зарецького. Такою недбалою вона ніколи не була.

А вона бовдася зашпакати... Він їде... Йї сонце вгасло...

Минула осінь, минула зима, минула і весна, настали нинішні канікули. Лосюда Ротовських мала занедабний вигляд. Олязі і Леся не охота працювати, як колись. Вони вивчили все, що потрібно їм Зарецький; самі купували книжки, хоч не знали, яких їм треба. Його дорго не було, тільки в половині літа Леся зустріла дівку в двора, котра сказала, що панничу приїхав. Леся дала, що земля хитається; вона швидче попросилася в дівкою і йдучи до дому міркувала: — Коли-ж то він прийде? Сьогодні? Мабуть ні! Він дорго не бачив ся з своїми, то йому хочеть ся з ними побути! Так завтра!

Лілий тиждень минув, а Зарецький не приходив. Леся вже й не сподівала ся його, тільки любили побачити хоч здалека, та ніде не зустрічала.

Коли-б хоч знати, чому не прийшов. Всі гаки, всі думки за не: — Може він не злуча? Може що завважав? Може ще не одпочив? Може ніколи? І нарешті з одчасом: — Може забув, може не хоче...

— Ному нема до нас діла, от і все! І забув і не хоче... Той рік розважав ся, а цей — може нинішу заважув знайшов! — говорила Оляга. У її серці як огонь горів. Вона почувала образи, образи і образи... Їй все нависне, і люди і див і ніс, усе що доведеть ся до віку бачити. — Краще-б умерти! Справді, як би гарно умерти, хоч би не бачити нічого і не чути!

— Ходім погуляєм великим шляхом! — попрощала раз Леся сестру.

— Сподіваш ся його зустріти? Шкож, ходім, коли тобі жа-доба! — насамішкувато відказала Оляга і сама собі не призна-

— Леся відказала своєму зарученому! — словом сказала

Ольга.

— І добре сподоба!

— Ні, не добре!

Заречський бояв ся суперечати.

— Ви даремне вбили її з пантелику! Іліша-б саміж, жила-б
добробо господаринею і була-б щаслива! А тепер... Ін так трудно
вчить ся...

Ольга замислилась. Заречському надокучили ці розмови, але
не хотілось вставати.

— Ми говорили з батьком! Та куди! Таке зчинило ся!

— А про віщо говорили?

Ольга розсердилась.

— Про віщо! І про те, що ви радили! Щоб він продав усе
і гроші дав нам на вчєннє! Потім ми самі заробляти-б! Не хоче
ні слухать!

— Та як подумать, то його права! Там чи вийде чи не
вийде що, а тут пронаде і се! Не можна вимагати від його такої
жертви... для мрії може...

— А ви-ж казали!

— Ох лихо! Я казав! Але це питання треба було здійснити
тоді, як досить підготувєтесь, а ви тільки почали, а вже думаете,

що це й край!

— Чому-ж ви не кажете, що треба вчити? Ми-ж не гасаем!
— Коли книжок нема! Та й всагалі се дуже трудова річ! Вам
треба репетитора, треба пожити який час у місті, а це все не-

можливо!

Ольга так і схопилась.

— Для чого-ж ви нам радили вчить ся? Казали, так легко...
Казали, казали, аж поки нам тут усе обридє, що й дивить ся не
хочеть ся! Ми були певні, що тут не будєм... Ми вже не можем
жити як раніше, і коли наакше не буде, шок нам робити?! Вам

іграшки, вам розвага — збудити, подати налію, а нам? — і не
подумали, коли говорили!

У цю хвилину блискнула сукиня Лєсі заборвєніла між деревом.
— Лєсю, йди сюди! Лєсю, ти знаєш, які ми дурні? Ти знаєш,
що ми до віку сидіти-мєм, як сиділи, не баючи-мєм нічого, як не

бачили... Усе буде, як було!

— Та що ж, що простий? А хіба вам здається, ваш крапий?

А Ольга нічого не сказала, лише так почервоніла, що аж слізьми виступили. Вона зрозуміла, що їх убрание здається пані-чеві поганим і сьмішним, що перед справжніми паннами вони самі сьмішні, що він не говорив би з ними так неухажно. Тепер вона намагається як можна менше говорити, бо кожне власне слово було їй сьмішне і малорозумне.

Як тільки вітерець подувавочни колихав вітте, золоті, соняшні блиски пробігали по травинці, а потім знову непорочно встигли на них. Молодецькі берізки лавали легку, ніжну тінь, і від їх, від травин та квіток, ішов сьвіжий запах. У тайку взагалі було так сьвіжо, зелено, весело.

Ольга сиділа на пенечку і читала. Її недобала поза, класичний профіль робили чарівне виражене серце зеленотного око. Тепер її не спотанювала сукня; вона з сестрою продали дешево в хазяйства і стали убрати ся краще. І правда, йому то велика шкода, але на віщо воно, коли вони не будуть тут жити.

Зарецький гуляв у місці і опинившись у тайку, де сиділа Ольга, привитав ся з нею та заглянув, що вона читає. Книжка роман. — Чому ви не читаете того, що я вам казав? — навить з досадою спитав він і сів на траві.

— Це хочу прочитати!

— Так! Вам подобається все те, чого ви не бачите навагою!

— Я не люблю читати про те, що бачу!

— А кожна людина повинна не бавитись, а придивати ся до життя!

Ольга увірвала його. — Повинна! Нехай ту книжку читають ботати! Все те "бачу навагою", значить — читанне нічого не доласть! По вашому виходить — гляди на се, переживай се, та ще й читай, щоб на яку мить не забула свого щастечка! Се ви звикли так говорити там у місці знайомим паннам, тай мені такої-ж почали! Читайте самі, вам більше личить!

— Мені хочеть ся — матко сказала Зарецький; він уже звик до гнівливої Ольжиної вдачі — щоб ви не цікавились одними паннами, бо вони не такі, як ви думаете!

— Та я вже бачу, що не такі, як думала! — була гостра відмова. Запанувало мовчання.

Голос його тремтів, запиняв ся на кожнім слові і здавало ся Максимови, що се не він говорить, а хтось иньший.

— Закон не признає жінки та дитини для льготи, лиш батька та матір. А ти тепер сирота, одиночка! Нічого не вдієш, голубе; жалко тебе, та не можна! Закон...

— Щож мені робить у світі?! — скрикнув Максим, заломивши руки.

— Нічого не зробиш! Роздягай ся, ставай на міру! Коли годен — підеш служити!

Максимови світ затуманив ся і він нічого не тянив, не пам'ятав. Мов у тумані, у сні якомусь манячило йому, як його міряли, як записали годним. Він опинив ся знов на волостному дворі і від холоду осіннього ранку почав трохи опам'ятуватись. Якийсь Жидок ударив його легенько по плечі.

— Який же ти дурний-ий! На якого чорта було тобі являтися? Хиба присутствіє знало, що твоя мати вмерла? Так би ніхто й не знав, тай була-б тобі по вік льгота! А він, дурний, сам собі біди напихав! Ой-ой-ой!...

Вернувшись до дому Максим розказав жінці про несподіване горе. Бідна Мотря аж билась головою об стіну із жалю, заводячи у голос та заливаючись слізами.

Мати лежала на лаві. Її спокійне, нужденне обличчя здавалось найщасливійше у сій хаті: вона мала тепер небесну вільготу і була байдужа до людського горя, до земних законів та льгот. Максим припав лицем до холодних, материних рук.

— Мамо, мамо! — з одчаєм простогнав він. — Не зазнала ти сама щастя і нам його не дала! Чому ти не прожила ще хоч зо два дні для нас, для вільготи?!

Модест Левіцький.

Оліва Шрайнер.

Мрії і сні.

III. Серед райських садів.*)

Вона йшла квітчастими, райськими садами; чудові пахощі квіток сповняли повітря і вона зривала квітку за квіткою.

Коли се Обовязок з своїми блідими, суворими рисами став перед нею і глянув на неї. І вона покинула рвати квітки, але йшла далі поміж їми, всміхаючись і радіючи, і в руках у неї було повно квіток.

І Обовязок знову прийшов до неї і глянув на неї, а вона... вона одвернула ся і пішла геть од його.

Коли-ж вона ще раз побачила його холодне, бліде обличчя, вона впустила найкращі квітки, які були в неї у руках, і мовчки пішла далі.

Але він знову вернув ся до неї. Вона застогнала, низько схилила голову і звернула до виходу. Але як вона вийшла й озирнулася і в соняшному сяєві побачила свої улюблені квітки, гірко заплакала.

І вона вийшла з саду і двері його на віки зачинили ся за нею, але у неї залишали ся ще в руках ті квітки й пупашки, які зірвала в саду, і вони сповняли своїми ніжними пахощами пустиню. Але Обовязок не одступаючи йшов за нею. Знову він став перед нею з своїм блідим, змертвілим обличчям; і вона знала, чого він прийшов. Вона розтулила обидві руки і з їх ви-

*) Див. «Літ.-Наук. Вістник» 1903, кн. I, стор. 60—80.

пали всі квітки, ті квітки, які вона так любила, і пішла далі з сухими очима.

І нарешті він приходить ще в останнє. Вона показує йому свої порожні руки: адже в їх не залилось більше нічого. Але він не дивить ся на неї.

Тоді нарешті вона розкриває на грудях своє убрання, достав відтіля маленьку квіточку, що сховала там, і кладе її до долу. Тепер їй більше нічого давати.

І вона пішла далі і жовтий пісок пустині вихром закрутив ся круг неї.

IV. В далекому світі.

Є світ на одній далекій зорі і там трапляють ся речі, які не трапляють ся тут, у нас.

В тому світі були мужчина й жінка; у їх було одно спільне діло, вони йшли поруч і були друзями — і це явище, яке не часто трапляється в нашому світі.

Але в цьому зоряному світі було щось, чого не буває в нас. Там був пустий ліс; дерева в йому росли так густо, що стовбурі їх переплітували ся проміж себе і літнє сонце ніколи не зазірало в його. В цьому лісі був храм. В день усе було спокійно, але в ночі, як займали ся зірки і місяшне сяєво срібним світлом обливало верховіття дерев і все затихало в низу, як що в цей час хто небудь самотній приходив до храму, ставав навколїшки на кам'яних східцях перед вівтарем і розкривши груди ранив себе так, що кров текла на східці перед вівтарем; тоді чого-б не бажав той, хто стояв навколїшках, бажання його здійснювались. І все це трапляється там, бо то далекий світ і події там часто роблять ся не так, як у нас.

Мужчина й жінка не покидали одно одного і жінка бажала всього найкращого в світі своєму другови й товаришеви. Однієї ночі, як од місясного сяєва блищало все листя на деревах і хвилі на морі здавались срібними, жінка пішла в ліс.

Там було темно. Тільки де-не-де сухе листя у неї під ногами освічувалось маленькими плямами місясного сяєва; а над її головою гілки густо переплутувались. Але де далі вона йшла, то темнійше ставало і нарешті ні один промінь не проходив більше в гушавину. Тоді вона прийшла до храму. Вона стала навколїшки

перед віттарем, але відповіді не було. І вона розкрила свої груди і поранила їх гострим каменем, що лежав тут же. Повагом закапала кров на кам'яні східці і якийсь голос спитав: „Чого ти хочеш?“ Вона відповіла: „Є хлопець, він мені найдорожший за всіх на світі! Я-б хотіла дати йому найбільше добро!“ Голос спитав: „Яке саме?“ Дівчина сказала: „Я сама не знаю, але я хотіла-б, щоб йому було дано те, що задля його буде найкраще!“ Голос одмовив: „Твоє благання почуто! Він мати-ме те, чого ти просила!“

Тоді дівчина встала. Вона закрила груди своїм убранням і тулячи його однією рукою вибігла з ліса так швидко, що з під ніг у неї вилітало мов од вихру сухе листя.

Там за лісом було місяшне сяєво, подихав тихо вітерець і на морському березі блищав пісок.

Вона побігла по-над рівним берегом і раптом спинилася. Здалека на воді щось плывло. Вона захистила очі рукою і почала придивлятись. То був човен. Він швидко плыв по рівному як дзеркало морському поверхови. Хтось стояв у йому; місяць не освічував обличчя, але вона пізнала його постать.

Човен швидко відпливав; здавалося, що він сам плыве. При місяцю немога була придивити ся добре, тай човен був далеко від берега, але здавалося, наче на демені сидить ще хтось. Човен линув по воді все швидче й швидче і випливав у море все далі й далі. Дівчина бігла по-над берегом, але не наближала ся до човна. Одежа на грудях у неї розхристалась, вона простягла наперед обидві руки і її довге, блискуче в місяшному сяєві волосся розсипало ся по плечах і по спині.

І вона почула коло себе голос. Він спитав її: „Що трапилось?“ Вона скрикнула: „Своєю кровю-ж я купила йому найкращий з усіх дарів! Я прийшла сюди, щоб віддати йому цей дар, а він... він тікає від мене!“

Голос прошепотів: „Твоє благання почуто, йому вже дано те, чого ти прохала!“

Вона скрикнула: „Що дано йому?“ Голос одмовив: „Те, щоб він покинув тебе!“

Дівчина спинилась і заніміла. Далеко в морі човен зникав за смугою місяшного сяєва. І голос ласкаво спитав дівчину: „Вдоволена ти?“ Вона сказала: „Я вдоволена!“

Коло ніг у неї хвилі бігли одна за одною і тихо розбивались об морський беріг.

V. Три сні в пустині під мімозою.

Одного разу я проїздив африканською рівниною під пекучим промінням палаючого сонця. Я повів свого коня під мімозове дерево, зняв сідло і пустив його в сухий чагарник. Далеко навкруги простягла ся сіра, вигоріла земля. І я сів під деревом, бо духота була нестерпуча. Скоро важка дрімота обняла мене; я прихилив ся головою до сідла і заснув. І мені приснив ся дивний сон. Мені снило ся, що я стою в кінці пустині і вітер з усіх боків заносить її піском. І я побачив два величезні тіла, підхожі до постельних вючаків; одне з їх лежало простягшись на піску, а друге стояло біля його. І я відсіля почав придивляти ся до тіла, що лежало в піску, бо помітив на спині в його страшенну вагу і такий шар піску, що, здавало ся, він насипав ся на його віками. І я дивив ся і дивував ся. І хтось стояв мовчки біля мене. І я спитав ся в його: — Хто ся величезна істота, що простягла ся тут на піску? І він сказав: — Це жінка, та, що в своєму тілі носить людину!

— Через віщо лежить тут без руху, вся занесена піском?

— Слухай, я розкажу тобі: Минули віки й віки з того часу, як вона лежить на сьому місці і як вітер пролітає над нею. Найстарші люди ніколи не бачили, щоб вона ворухнулась, і найдавніша книга оповідає, що вона лежала тут так саме й тоді, як лежить тепер, уся занесена піском. Але слухай: давніший за найдавнішу книгу, старійший від згадок найстарійшої людини — знайдено слід її ніг на скелях Людської Мови, на уламках твердого каміння Старих Звичаїв, які ще зберегли ся до наших днів. Там ти знайдеш слід од її ніг поруч із слідом того, що стоїть біля неї. І знай, що вона, яка лежить тепер у поросі, колись була вільна і поруч із їм мандрувала горами й долинами.

Я спитав ся: — Через віщо-ж лежить вона тепер?

— Він сказав: — Перед багатьма сторіччями Вік мускульної сили наздогнав її, як схилившись над своєю дитиною, вона годувала її, і він положив їй на широку спину вагу Покори і прив'язав її міцними путами невблаганої Потреби. Як же озирнувшись на небо й на землю, вона зрозуміла, що нема їй більше надії, вона схилилась до землі під вагою тягару, з під якого не могла визволити ся, і з того часу лежить тут нерухомо. Віки минали за віками, але кайдани невблаганої Потреби не попускали.

І я придивився їй у вічі і побачив у їх страшне, вічне терпіння. Земля під нею була змочена її сльозами, а ніздрі її здіймали пісок.

І я сказав: — Чи силкувалася вона коли небудь ворухнутися?

Він одмовив: — Часами та або иньша частина її тіла ворухнула! Ане вона розумна: вона знає, що не встане, поки вага лежить на їй!

І я спитався: — Чого-ж той, що стоїть біля неї, не кице її і не піде геть?

— Він не може! — сказав він. — Подивись! — І на землі між ними я побачив широке путо, що єдило їх до купи. — Поки вона лежить, він повинен стояти і озиратися в пустині!

І я спитався: — Чи знає він, через віщо не може йти?

Він одмовив: — Ні!

І я почув згук, наче щось тріснуло, і озирнувшись побачив, що мотузи, якими була привязана до спини вага, перервалися і тягар скотився на землю.

І я спитався: — Що це?

Він одмовив: — Це вмер Вік мускульної сили, його вбив своїм ножем Вік нервової сили. Тихо й непомітно він наблизився до жінки і своїм ножем Механічних Вігадів розрізав мотузи, що привязували їй до спини тягар. Невблагану Потребу зламану. Тепер вона може встати.

І я бачив, як усе ще нерухома вона лежала на піску з розплющеними очима і простягнутою шиєю. Здавалося, що вона чогось виглядала в найдальшого краю пустині, та воно не в'являлося. І мені схотілося знати, чи спить вона, чи ні. І глянувши на неї я помітив, що тіло її здригнулося і очі в неї засьвітилися, як осьвічується темна сьвітлиця соняшним промінем, що зненацька вдарив у неї.

І я спитався: — Що це?

Він шепнув мені: — Цить! — Їй спало надумку, чи не може вона звестися.

І я дивився. Вона підняла голову і на піску я побачив ямку, в якій так довго лежала її голова. Вона глянула на землю, потім на небо, потім на його, що стояв біля неї, але погляд його був звернений в глибину пустині. І я знову помітив, як затремтіло її тіло і вона знову притисла коліна до землі, так що на їх повициналися жили і я скрикнув: — Вона зараз устане! — Але тільки боки в неї здіймалися і вона лежала далі, як і перше.

Але голову свою вона підняла в гору і більше не спускала її. І той, що стояв біля мене, сказав мені: — Вона занадто знесилена! Подивись, вона довго лежала і в неї відібрало ноги! — І я бачив, як істота ця боролась і краплі поту виступали в неї.

І я сказав: — Звісно, той, що стоїть біля неї, пособить їй! Але той, що стояв біля мене, одмовив мені: — Він не може пособити їй; вона сама повинна допомогти собі! Хай вона бореться доти, поки зміцніє!

Я скрикнув: — Принаймні він не перешкожати-ме їй? Глянь, він одходить од неї, він натягає пучо і прихиляє її до долу!

Він сказав: — Він несвідомий того, що робить! Як вона ворухить ся, то сіпає пучо і турбує його, і він несамохіть іде від неї. Прийде день, коли він почне розуміти і довідається, що вона робить. Хай тільки вона зведеть ся навколішки і тоді він наблизить ся до неї і спочуваючи подивить ся їй у вічі. І вона простягла ший і краплі упали в неї з лоба на пісок. Вона підвелась на пядь і знову схилилась.

І я скрикнув: — Ах, вона занадто знесилена! Вона не може ходити! Довгі роки відняли в неї всю її силу! Вона ніколи не зрушить ся!

Він сказав мені: — Глянь, який світ у неї в очах!

І тихо-тихо ця істота захиталась і нарешті звелась навколішки.

І я прокинувся. Далеко навкруги прослала ся гола земля з засохлими на їй кущами. Мурашки лазили туди й сюди по червоному піску і духота була нестерпуча. Я глянув на небо, випростав ся й почав міркувати про те, що снило ся. І під палаючою південною спекою я знову спустив голову на сідло й заснув. І мені приснився другий сон. Я бачив пустиню і в ній жінку. Вона наближала ся здалека і йшла до берега темної річки. І берег був кручуватий і високий*). І на йому вона зустріла діда з довгою, сивою бородою і з палицею в руці; на палиці написано було „розум“.

І він спитав ся в неї, чого вона прийшла?

Вона відмовила: — Я жінка і шукаю країни волі!

— Вона перед тобою!

*) Береги африканських річок місцями бувають до сто стіп заввишки, вони з глибоких замуляних пісків, що крізь їх ріки сторіччями пробивають свої величезні корита.

— Я перед собою не бачу нічого, тільки темну річку між високими, крутими берегами, з важкого, сипкого піску!

— А далі?

— Я нічого не бачу! Тільки часом, як захищаю очі рукою, на другому далекому березі мені мріють ся дерева, шпилі і сонце сяє над ними...

— Це країна волі!

— Як можу я дійти до неї?

— До неї йде тільки один шлях: це в низ по крутій та кам'яній стежці праці та через води муки! Іншого шляху немає!

— А моста там нема?

— Ні!

— А глибоко?

— Глибоко!

— А дно гладеньке?

— Гладеньке; твоя нога п'ять разів ослизнеть ся і ти може загинеш!

— Переходив уже хто будь на той бік?

— Дехто пробував!

— Чи є який слід, щоб показував, де можна шукати броду?

— Ніхто ще не протоптав його!

Вона захистила очі рукою і сказала: — Піду!

Але старий спинив її. — То ти повинна скинути одягу, що носила в пустині, бо у воді її потягне на дно! — І вона радісно скинула з себе керею застарілих думок зовсім зношену й драну, зняла пояс, яким так довго закрашала себе, і з під його вилетів цілий рій молі. І дід казав далі: — Зніми з ніг обув залежності! І вона стояла майже гола, тільки біле, легеньке убрання було на ній.

— Се убрання ти можеш лишити на собі: в країні волі всі ходять так! Воно не тоне, воно завсіді спливає поверх води!

І я побачив, що на сьому убранні на грудях написано було: „правда“. Воно було біле: сонце не часто сьвітило на його, одяга зверху захищала його.

І дід сказав жінці: — Візьми сю палицю і держи її міцно! Того дня, як вона виприне в тебе з руки, ти загинеш! Станови її перед собою і мацай нею шлях і там, де вона не достане дна, не станови своєї ноги!

І вона сказала: — Я готова йти!

Але він спинив її: — Ні, стривай, що в тебе на грудях?

Вона мовчала.

— Розкрий ся і дай мені подивити ся!

І як вона розкрилась, я побачив на грудях у неї маленьку істоту, що притулилась до неї; золоті кучері сплутались у неї на голівці, колінця зігнулись і притулились до неї, а рученята її міцно вхопили ся за її груди.

І Розум спитав: — Хто вона і що тут робить?

— Подивись на її крильця! — сказала вона. — Одлучи її!

— Воно заснуло й їсть. Я візьму його з собою до країни волі. Воно ще дитина, я так довго, так довго кохала його! В країні волі воно зробить ся мужем. Ми ходити-мем з ним поруч і він захистить мене своїми великими, білими крилами. Воно тільки слово „жадоба“ шепотіло мені в пустині. Я мріяла, що може в тому краї воно навчить ся казати „дружба“.

— Зсади його!

— Я понесу його оттак однією рукою, другою буду гребти...

— Зсади його до долу! Як ти будеш у воді, ти забудеш, що тобі треба бороти ся, і думати-меш тільки про його. Положи його до долу! Воно не вмире! Як воно почує, що ти кинула його самого, воно розпустить свої крила і полетить. Воно буде раніше за тебе в країні волі. Ті, що досягають країни волі, знають, що перша рука, простягнена їм з того берега, рука кохання. Воно стане мужем тоді і не буде більше дитиною. На грудях твоїх воно не може змужніти! Зсади його, щоб воно могло вирости!

І вона одлучила його од грудий і воно вкусило її так, що кров капнула до долу. І вона положила його і затулила свою рану. Потім вона нахилилась над ним і погладила йому крильця. І я побачив, як волоссе в неї на чолі побіліло як сніг і вона з молододі зробила ся старою жінкою.

І вона стояла аж на краю берега і скрикнула:

— На що йду я в цей далекий край, якого ще ніхто не досягав? О, яка я самотна, яка безмірно самотна!

І Розум, цей сивий дід, казав їй: — Цить! Чуєш ти що небудь?

Вона пильно прислухалась і сказала:

— Я чула ходу тисячів і десятків тисячів ніг; вони вийшли на цей шлях!

— Це хода тих, що йдуть слідком за тобою! Іди наперед! Протопчи слід до води! Там, де ти стоїш тепер, шлях утоптаний буде тисячами й сотнями тисячів ніг!

І він казав далі: — Чи бачила ти, як сарана переходить через потік? Спершу одна влізла до води і її зносить течія, за нею йде друга, потім третя, четверта і т. д. І нарешті з купи тіл робить ся міст, через який переходять иньші.

— А перші, яких зносить течія і які на завсїди зникають, тіла їх навіть не йдуть на міст, по якому переходять иньші?

— І зносять ся течією і зникають без вісти... І щож з того?

— І щож з того?... — сказала вона.

— Вони протоптують шлях до води...

— Вони протоптують шлях до води... А мостом, який буде збудований з наших тіл, хто перейде?

— Вся людськість...

І жінка схопила палицю і пішла. І я бачив, як вона зійшла крутим берегом до темної річки.

І я прокинувся. Все круг мене осяяне було жовтим світлом сонця, що вже заходило. І сучки біластих кущів, що стирчали як пальці, так і світилися. Кінь мій спокійно пас ся біля мене. Я повернувся на бік і почав пильнувати мурашок, що міріадами лазили по червоному піску. І я подумав, що мені час рушати — похолоднішало. Але важка дрімота знову скувала мені тіло, голова моя впала і я заснув ще раз. І мені приснився сон.

Мені снило ся, що я бачу країну і на шпильях її поруч ходили вільні, щасливі жінки й мужчини. І вони дивили ся одно одному в вічі і не бояли ся. І я бачив, що жінки теж держали ся за руки. І я спитав ся того, що стояв біля мене:

— Що це за край?

— Він сказав: — Це край волі!

І я спитав: — Де він?

Він одмовив: — На землі!

І я спитав: — Коли досягнуть до його люди?

Він одмовив: — В будучині!

І коли я прокинувся, я побачив усе круг себе осяяне вечірнім світлом: на низьких шпильях лежало сонце, мурашки повагом лізли до долу і чудова прохолода розлила ся в повітрі. Я підійшов до свого коня, що спокійно стояв і пас ся.

І сонце зайшло за далекі шпиль, але я знав, що другого дня воно знову зійде.

Переклала

Настя Трінченко

ВАНДЕЙЦІ.

НАРИСИ

ШАРЛЯ ФОЛЄ.

III. Горожанка Каріє.*)

[Лист Вандейки].

Ви думаєте, моя дорога панночко, що вам було досить бачити смерть Каріє, при звуках клярнета замість Requiem або De profundis, аби вдоволити своє бажане пімсти і утишити свою ненависть. Се тому так, що кроваві руки сього чудовища не розбили так вашого серця, як мов, що се чудовище не зтоптало його, не закровавило, не знасилувало, як мене в моїй дитині.

І щож значить для мене, що його засуджено, що його страчено? Чи се віддасть мені мого чоловіка, що вмер на чуму в якійсь норі, мого бідного хлопчину, пошарпаного кулями, поколеного списами, мою доньку обезчещену і опісля утоплену в Льоарі? Ви благородна і набожна панночка, ви вмієте милосердитись і прощати, а я донька простого люду, з дикою душею. Мені забрали чоловіка й дітей, і я опинилась у пустій безодні і кричу як вовчиця з болю і злости.

Смерть Каріє се за мало на те, щоб моя ненависть затихла! Я хотіла-б покарати сього катюгу на його дитині, щоб уразити його до самої глибини серця. І ось що я зробила.

Каріє як член Конвенції був покликаний до Парижа, а свою жінку й дитину лишив в Оверні, в Йолє коло Орійляка. Я пішла туди. Я не памятаю вже ані тої подорожі, ані місцевостей, які минала, ані втоми, але бачу ще той палець, що показав мені

*) Див. «Літ.-Наук. Вістник» 1902, кн. X, стор. 83—92.

двері дому і чую ще голос, що сказав мені: „Се тут!“ Я увійшла не застукавши.

В низькій та дуже чистій кімнаті сиділа при огни гойдаючись у солом'янім кріслі молода жінка і колисала на руках дитину. Щоб приспати її, вона співала тихонько. Побачивши мене вона не перемінила вигідної, простої пози і лише звернула своє спокійне, усміхнене лице. Я поспитала:

— Ви певно горожанка Каріє?

Вона притакнула головою. Вимовляючи її ім'я мене давило, я хотіла його виплюнути. Несупокій моїх гадок мабуть виявляв ся в моїм погляді, бо молода мати прочуваючи небезпеченство, на хвилику перестала гойдатись і співати, притуливши до себе дитину. Велике здивованє в її очах зраджувало, що вона не знає нічого. Я почула дику радість і спитала зі страшним сарказмом, стараючись при тім притїмити огонь в очах:

— Що чувати з вашим чоловіком?

— Хиба він уже не відпоручник Конвенції в Західних провінціях? Він уже не в Нанті? — спитала вона без видимого затурбованя, зовсім уже заспокоївшись.

— Ні, він уже не в Нанті! — відповіла я поволи, розтягаючи слова, тому, що се були колючки, які я хотіла їй стромляти в серце поволеньки, по одній. — Він у Парижі... завізваний перед Конвенцію... де має здати справу... зі всього, що зробив!

Легко зацікавлена, як би тут ходило о річ малого значіння і з розсїянем вона поспитала:

— А щож він таке зробив?

Я витягнула з-за пазухи друковані витяги з протоколів, узяла з них перший-ліпший і з найбільшою злобою, так, що мені здавало ся, наче я маю саму жовч в устах я почала читати;

Розказ Каріє генералови Гаксо, 15 фрімера: „Приказуєть ся вам здержати доставу поживи, а доми бунтівників палити і їх самих мордувати“. *Інший знов приказ Каріє, 30 фрімера:* „Усі мешканці мають робити ілюмінацію по поводу страчення злочинців. Вони мусять або ділити радість правдивих Сан-Кільотів, або будуть відповідати перед народною бритвою, що обголить їх в останній раз. Вони довідають ся тоді, що то значить не веселитись, коли Народ приказує бути веселим. Гільотина, на щастє, наострена винї рано!“

Свідोцтво репрезентанта Рісля: Каріє сказав мені: „Ми зробили з Вандеї пустиню. В Нанті спадає п'ятьсот голов денно. Не хочу більше людей ані розумних, ані багатих, ані уміркованих. Треба забавитись по народному в пилку їх головами“.

Свідоцтво председателя Народного Товариства: „Польоване на роялістів було уряджене з нагінками, псами і стрілянем із засідки. Ліси обставлено і тровлено дичину. Каріє називав се: *забавою римського цїсаря на користь толеранції й гуманности*“. Він додав ще: „Я ніколи ще так не сьміяв ся, як тоді на вид тих гримасів, які вони робили вмираючи!“ Каріє ще сказав мені: „Коли я уряджую горожанські купилі, то тоді роздївають мужчин і жінок. Їх звязують за руки і женуть на галїоти. Кляпа вітворюєть ся і вони никнуть під філями при патріотичних співах. Тих, що випливають, убивають дручками, а тих, що чіпають ся лодок, відтинають руки“.

Рапорт з 20 фрімера: „На приказ Каріє генерал Гектор розстріляв двіста вязнів: між убитими було багато дітей, від сімох до дванадцяти літ“. *Протокол хірурга Тома:* „Я ходив по кімнатах, де не було ані ліжок, ані навіть соломи поміж порозкиданими трупами і цебрами з нечистотою. Я повідомив Каріє про бременність трицяти увязнених жінок: на другий день їх потолено. Військова сторожа вигинула задусившись смородом, а Каріє сказав до мене сьміючись: „Коли вони не могли знести запаху такого милого патріотичному серцю, то вони не були правдиві републікани!“ В Клідон жовніри виставили рід костра на повітря, під який наставили бочівок і за одну ніч стопили сто патдесять трупів розбишак. Бочівки наповнені людським товщем відставлено до Нанту. В записках Каріє можна читати: „Ся економна операція дала товщ тисяч раз приємніший, ніж свинячий смалець!“

Я стративши віддих перервала, а горло мені висохло з тривоги. Молода жінка колисала ся знов у фотели. Я подала їй папери, а вона відішхнула їх одним рухом, відкинула всю ту погань далеко від себе, здвигнувши з нетерпливости плечима. Опісля усьміхаючись до дитини, що вже заснула, сказала до мене таким лагідним голосом, яким промовляєть ся, аби заспокоїти божевільних:

— Ідїть собі, горожанко, і не очорюйте бідного чоловіка, що не був би в силі скривдити ягняти!

Бачучи такий супокій духа мені не стало сили, щоб сказати їй, що той чоловік уже не живе. Так, як вона мені приказала, я пішла собі, з тим переконанням, що ся жінка не повірила-б мені ніколи і що хвилі моєї ненависти розбились би даремне об сю її віру, сильну як гранітна скала...

IV. СХОВОК.

Я побачив знов у Гартвель панну де Лєрн. Вона була така гарна, весела й повна життя в часах своєї любови з маркізом де Пердісі, що побачивши її тепер таку бліду, таку пригноблену та сумну, у жалобнім вельоні, — я на силу пізнав її. Підхопивши мій погляд, в яким виражалося зле скрите здивованє, вона взяла мене за руку, повела до травника, отіненого групами дерев, і оповіла мені отсе :

При кінці жовтня 1792 року, я, хоч мені грозила домашня ревізія, приймала у себе чоловіка підозріваного урядом, мого приятеля маркіза де Пердісі, в своїм старім домі на побережю Орсеі, що потопав у зелені огорода палати Бірон.

Певні сього, що наша вірна Жістіна, одинока особа, яку я задержала при собі задля обслуги, прийде нас в пору упередити, ми віддали ся ніжному пориву, якому пустий і мовчазний сальон, з ясно-зеленим мальовилом надавав принаду таємничости і меланхолії. Се було смерком, а тїнь спущених для обережности стор притемняла відбитя зеркал, у яких гинув образ кришталевого павука. Я пригорталась до маркіза з тим почутєм незвичайного щастя, яке від нас утікало, і він сам протягав свої поцілунки, наче-б хотїв тим способом спинити сю сумну і розкішну хвилю...

Нараз увійшла Жістіна.

— Пані, жовніри загороджують вулицю! Чуєте, вже стукають молотки при дверех! Вони прийшли задля домашньої ревізії!

Я увільнилась скоро з обіймів могого приятеля. Справді залунало сильне стуканє, але мене се не занепокоїло, бо саме в тїм сальоні був сховок, про який знала тільки я і Жістіна. Я потиснула пружину укриту під деревляним карнізом, прикрашеним золоченими і мальованими квітками. І маленькі дверці, яких край дуже добре скривали складки і вузлики різьбленої занавіски, відчи-

нили ся раптом до маленької, чорної комірки. Маркіз увійшов туди. Я побачила його ще раз в темнім отворі, як він дотикав легкими пальцями своїх губ, щоб переслати мені останній любовний поцілунок. Опісля я замкнула малі дверці і втрутила в пітьму се миле і ясне обличчє.

На долині Жістіна відчинила. Дім заповнив ся, але ревізія не принесла ніякого результату. Хоч досить подразнена я чекала відходу сих людей, на вид зовсім спокійно, коли один з магістратських урядників підносячи свою ленту арештував мене в імя Республіки. Певна в тім, що через посередництво впливових приятелів буду скоро увільнена, я не супротивляла ся. Жістіна накидаючи мені на плечі шаль стиснула мене легенько за руку і дала знак очима, щоб мене упевнити, що першим її ділом буде притиснути пружину і увільнити маркіза.

Все те мене заспокоювало. Лишаючи їх кінчити ревізію я вийшла зі сходів з піднесеною головою і протискаючись крізь вуличну юрбу всіла до одного з двох фіякрів, що стояли тут же коло кордону, не звертаючи вже ніякої уваги на урядника магістрату, так як би на якого будь льокая з моєї прислуги.

Так, як я се предвиділа, мене не держали довше трьох неділь в тюрмі Мадельонет. Того самого вечера, коли мене увільнено, я вернулась на побереже Орсеї, де стоїть мій великий дім, потопаючи в зелені огорода палати Бірон. Я піднесла молоток і опустила його зразу дуже легенько: не було чути ані голосу, ані кроків Жістіни. Я застукала сильнійше і настороживши вухо почувала, як голос пропадав щораз то слабшим відгомонам у сїнех, в галерії, в величезних кімнатах, голосних і пустих. Старе помешканє затряслось ціле від нього, але позістало німе й темне.

Не знаючи, що се таке, я рішила зайти до будки сусїда шевця, і перебиваючи його виклик подиву з причини мого повороту, спитала дуже неспокійним голосом:

— Чи ви може бачили, як Жістіна вийшла; не можете припадком сказати мені, де вона?

Добрий чоловічисько видивив ся на мене здивованими очима.

— Жістіна, горожанко? Хиба-ж ви не знаєте, що другий урядник магістрату повів її зараз за вами в иньшій фіякрі, і що вона доси в Сент-Пеляжі?

Вся кров уступила з могого лица: я почула, що моє лице холодне...

— Чи вона не лишила кому ключів від дому?

— Вона навіть не мала часу кивнути нам головою на прощане! Ледви фіякер від'їхав, магістрат запечатав двері, а зломати печатку — значить наразитись на смерть — і печатки ніхто не порушив.

Обезсилена я сперлась о стіну. Мені захопило віддих, наче якась брутальна рука вхопила мене за серце і стискала його. З болю я замкнула очі і думала, що зараз умру. Прийшовши трохи до себе я вискочила з будки шевця і побігла в пусту вуличку, куди виходив мур від подвіря. Мені прийшла була гадка влізти крізь діру на розі муру, прикриту блющем і галузками бзини. Я розгорнула галузки не без труда, пороздиравши на собі одержу і обдряпавши руки я перескочила через обвітріле каміне і опинилась на подвір'ю. Я підійшла скоро до вікна, що виходило на подвір'я. Тут не було ані слідів опечатання. Я розбила шибу і її кусні посипались з бренькотом на підлогу. Я задрожала від того бренькоту, але він не порушив зовсім тишини довколичних огородів. Я влізла до комори. На помацки я дісталась на сходи призначені для служби і перейшовши ще кілька коридорів дійшла без перешкоди до порога зеленого салону. Тут я зупинилась задихана, а серце билось мені молотом у груди.

По неволі я згадала останню милу й сумну стрічу перед трьома тижнями. Година смерком була майже та сама, така сама самотність і тишина. В тіни обережно засунених занавісок, де гинув образ хрустальних павуків, мені стало страшно тої таємничості і тої меланхолії; мені було страшно неясних образів у потемнілих зеркалах, де відбивався мій блідий образ, як сонце явище. Я підійшла до дерев'яного карніза, прикрашеного золотими і мальованими квітками, рука моя шукала нервовим рухом укритої пружини межі складками і вузлами різьбленої занавіски. Опісля нераз я пригадала собі той рух маркіза в темнім отворі, як він дотикав легкими пальцями своїх губ, щоб переслати мені останній любовний поцілунок; я пригадала собі те мило і ясне обличчя, яке я замикаючи сі малі дверці втрутила в пійтму ночи — в пійтму смерті...

І коли я вже мала відчиняти положивши палець на пружині та згадавши те, що я бачила, я почула страшенну тривогу перед

тим, що маю побачити. Серце в мені застигло і я відскочила з перестрахи. Я перейшла скоро через сальон, ще скорше через коридори, добігла до сходів, а далі до діри в мурі, неприємна, майже божевільна...

І вже ніколи я не вертала до мого великого дому на побережжю Орсеї! — закінчила своє оповідання панна де Лерн. — Я ніколи не відчиняла вже сховку в зеленім сальоні. Се тому ніхто не знав ніколи нічого про маркіза де Пердісі... і тому ви бачите мене в сім жалобнім велоні.

V. Криниця любови.

Молоді дівчата в Лювіне у вінках зі скабіозів і в рябинових коралях на шиї вертали вечером співаючи зі своєї секретної прогульки в ліса до криниці любови, присвяченої сьвятій Кольомбі, покровительці вірних наречених. Вони звільнили крок коло тераси, де панна Германс Ле Меніян в тіни лип кінчила вишиване на тонкім тюлю своїми висохлими й прозорими пальцями.

Деякі її сусідки, тепер уже матери родин, пригадують собі неясно, що коло 1792 року — буде вже тому сім або вісім літ — панна Ле Меніян і кавалер де Курлеї любили одно одного. Вони були обоє сироти і скоро тільки заручилися, як зараз війна розлучила їх насильно. Він злучився зі своїм приятелем ді Бюагу і з королівськими стрільцями в лісі Фужер, а панна Германс вірна своїй обітниці, хоч не мала ніяких відомостей від нього, жила сама замкнена в своїй старій палаті на передмістю, все тиха, лагідна, годячись зі своєю долею, так, що уряд в Лювіне, хоч ревно-патріотичний, не нарушав ніколи її тихого болю.

Ся тайна нещасливої любови так сильно цікавила молодих дівчат, що вони хоч в наївним виразом лица, але з хитрим поглядом зупинились, щоб випитати панну.

— Чому ви, панно Германс, не ходили також до криниці сьвятої Кольомби?

Панна Ле Меніян звернула до тих пустінок своє бліде лице, опісля пригладила собі волосє причесане *à l'enfant*, те буйне, чорне волосє, в яким не уважаючи на те, що їй не було ще й трицятьох літ, поблискували вже срібні відтінки.

— Колись я ходила до вашої любовної криниці, мої дорогі дівчатка! Тепер се вже не для мого віку!

— Але се дуже приємне! — сказала одна з дівчат. — Передовсім ми ходимо туди в тайні перед нашими батьками й братами, залятими ворогами сього гарного забобону, що при тім такий цікавий; а зрештою ми маємо тільки сю одиноку нагоду співати нашій добрій сьвятій; се вправді декретами заборонено, але наші матери тихцем поучили нас про се. Впрочім ви певно знаєте, що нині, як в перший день осені, кожда з нас пахилившись над жерельцем, може увидіти ясно в його глибині образ того, кого вона любить або кого буде любити. Се дуже забавне чудо і признайте, що раз на рік варто потрудитись!

Панна Германс усьміхнулась із видом ще більше заклопотаним і ще сумнійше схиливши голову відповіла:

— Ті, що думали про мене, тепер мабуть так далеко і вже від так давна, що я напевне побачила-б у криниці тільки своє нещасливе й звялене смутком лице!

Але зараз таки вона обізвавалась веселіjším тоном:

— А ви, мої любі красуні, вдоволені з сьвятої Кольомби? Чи жерело показало вам бажані лиця?

Дівчата заговорили всі нараз: одна вже добачала кінчатий гузарський колпак, коли як раз упав листок зі старої иви і закламутив воду. Інша знов була-б могла доглянути кафтан і шнелкову шапку стрільця на коні, коли-б не вітрець, що подув не в пору і образ згинув у філях жерела.

— Що до мене, — сказала на закінченє на пів з досадою, на пів жартом одна з дівчат, що вже була прийшла до слова, — то я не бачила в воді нічого... і се вина шуанів!*) Один із них Бранш-д-Ор утік із вязниці Ляндіві і сховав ся в наших лісі, а патролі від раня його ловлять. Жовніри стріляли до якоїсь тїни, що втікала зрубом: вони думали, що трафили в утікача, але він куліючи мусів як заяць сховатись у землю, щоб умерти. Я-б заложила ся, що то тїнь того злочинця сполошила появу наших гарних суджених!

Тут посипались вираження сумніву молодих горожанок, що не припускали, аби тїни стрільців і гузарів республіканських уступали перед тїню шуана.

Дуже трудно було-б відгадати в сій хвилі, що думає про се панна Германс, бо вона раптом зігнулась над своєю роботою

*) Королівські прихальники з Вандеї за часів першої революції.

і сховала пальці, що сильно дрожали в складках вишиваного тюлю. Ріжні питання тиснулись їй на уста що до втечі сього Бранш-д-Ора; але вона знала дуже добре, що її змінений голос зрадив би се помішанє, яке викликала в ній отся новина. Коли дівчата живо розмовляючи відходили, вона мала заледви силу відповісти на їх прощанє. Опісля вона увійшла заточуючись до свого помешканя і зачинивши двері впала на перше крісло, яке їй під руку попало. В тіни й тиші старого дому вона старалась зібрати свої гадки і запитувала себе, чому така часта і звичайна в сих нещасливих часах пригода так її зворушила. Що дивного в тім, що сьвято сьвятої Кольомби і втеча того Бранш-д-Ора випали рівночасно? Хоч той забобон нещасливих закоханих завів Германс і її рицаря в дни їх розлуки до сеї чудесної криниці, то хиба з сього могла вона мати на тепер якусь надію на його поворот? Чи могло се бути правдоподібне, щоб де Курлєі вибрав собі назвиско Бранш-д-Ора, від якого вона задрожала, тільки задля уподобаня в гарнім цвїті дрок у Лювіне? Чи всі ті розумованя не походили з області мрій і фантазії?

Бідна панна пробувала розважити себе, але її уява розбурхана сього вечера придавала її бажанням вид правди. Хоч і як вона докоряла собі божевільєм і візіонерством, її прочутє так сильно заволоділо нею, що вона в кінці рішилась:

— Піду до криниці! Тепер ніч: ніхто не побачить, як сивоволоса наречена йде по любовну ворожбу! А в кінці, що мене обходять людські насмїшки! Тому, що ніяке людське посередництво не може мені подати відомости про мойого судженого, я мушу звернутись за нею до чуда!

Вона накинула на голову і на плечі шаль і як талісман вицяла обережно з молитовника засушену розу зірвану колись паном де Курлєі і всунула її легенько за станик, аж до серця.

Не здивавши на дворі нікого панна Германс дійшла поспішно до лип на луці. Ідучи повід їх гиями, що шуміли, вона дійшла до ліса і пустилась відважно в його глибину. Проблиски сьвітла поміж гиями вказували на близькість полянки. Місяць ледви показував ся із-за верхів дерев; жерело окружене великими камінями покритими мохом дрімало ще в тіни. Сьвята Кольомба, ушанована великими китицями блавату та барвінку, позавішуваними *ex voto* на суковатім пни пви, стояла в глибокій ніші зі своїми старими, золотими при-

красами, вилискуючись над криницею. Довкола неї росли дико тернина і остролистник. Чародійна самотність і тишина ліса, синя, м'яка мрака, що зразу носилась над жерелом, а опісля розривала ся на кусні по корчах полянки, все те надавало тій нічній прогульці вираз чогось ненатурального, таємничого. На полянці панна Ле Менїян зупинилась, так сильно билось її серце. Чи й їй так само, як і таїтим молодим дівчатам, упаде листок з иви і закаламутить образ, який що-йно почне виринати? чи явище не зникне, коли подує вітрець? Та було-б найгірше, як би їй показалось яке страшне явище!

Панна старала ся побороти свій безпідставний страх і силою волі приблизилась до оброслих мохом камінїв, прилякнула набожно перед нішою і в горячій молитві стала взивати сьвяту. Опісля встала і відсуваючи рукою навислі галузи иви, нахилила ся над тою чудесною глибиною.

Криниця чи то через те, що хмари уступили і очистили небо, чи через те, що місяць виглянув із-за верху ліса, засьвітила якимсь магічним блиском. Германс виділа в ній докладно своє неспокійне лице, опісля з дна того жерела, на яким вона могла-б була почислити зразу і найменші камінці, вода заворушилась, подібно як би замішана в яким начиню. Поволи показались у ній якісь неясні форми. Панна нахилилась з цілою силою і мало не обломила гилі, що її піддержувала. І знов криниця заяснила чарівним блиском і на успокоєнім її зеркалі близько коло свого блідого обличчя Германс побачила ще блідійше лице кавалєра де Курлєі. Так, се та сама голова, ті кучері, ті сині очі, повні ніжності, ті делікатні ніздря, ті-ж самі гордо закрені уста, що були їй такі милі. Після стільки днів страшної непевности ся поява була для неї солодкою, небесною і такою несподіваною потїхою, що вона аж задержувала віддих, боячись, щоб ся мила ілюзія не розвіялась. Вона не могла відірвати очий від тих двох усміхнених лиць, що наближались поволи до себе, щоб поцілуватись. І вже на зеркалі води уста кавалєра досягали голови панни, коли нараз явище страшно зблідло і рівночасно на білім нагруднику, що відслоняв ший, показала ся розпливаючись ясно-червона, кривава пляма...

Панна Ле Менїян крикнула з переляку і образ зникнув.. Вона без пам'яті кинулась назад і спіткнула ся о людське тіло, що лежало на землі. Непритомна з переляку вона припала на коліна і відгорнувши нервовим рухом кучері, що закривали лице

незнайомого, застигла з перераження перед своїм нещасливим нареченим.

Він з трудом вітворив очі. Слабий шепіт порушив його зледоватілі уста: вона почала слухати. Тровлений і раниений республіканськими жовнірами він укритись у гущавині чекав ночі і тепер приволік ся до полянки, щоб умерти на місці їх останньої стрічи. Він не сьмів сподіватись чуда, що тільки само одно могло спроводити Германс до ліса. Побачивши її так несподівано сперту як бувало давнййше на старій иві і нахилену над жерелом, з простодушним наміром шукати в ній його образу, він знайшов ще силу приволікти ся поза нею і поволи піднятись, щоб потішити її ще в останнє милою злудою, як він усьміхнеть ся до неї і поцілує її в зеркалі води, так, як се каже добра легенда. Але через зворушенє тим останнім поцілунок опустили його сили; його рана на борзї і зле перевязана вітворила ся і він тихенько впав на траву...

Голос його перервав ся, погляд погас, але уста довго ще після того, коли вже віддих їх не порушав, ще усьміхались, наче щоб заявити, що він згинув так, як собі бажав, коло любовної криниці, на руках своєї укоханої у стіп сьвятої Кольомби, такої доброї для вірних наречених.

VI. Молитва.

Коли ми в 1802 році, я і моя молоденька Анжеля де Лісіні, могли вернути до Франції, то першим бажанєм милої сирітки було піти на гріб матери, нашої бідної маркізи стятої на приказ Робеспієра на пляцу Революції, 13 мая 1794 року. Хоч день смерти маркізи був докладно відомий, то все таки було незвичайно трудно довідатись, де її похоронено. Міські власти вилучили були церкви від їх цвинтарів і держали в великій тайні місця, де хоронили свої жертви. І се мало свої причини: по перше міські власти боялись уже, щоб часть населеня, що заховала ще віру, через надмірне милосерде і фанатичну почесь для стільки офір не відважилась їх оголосити сьвятими; далі, вони хотіли здержати протести мешканців, які, скоро тільки довідались про намір заложеня цвинтаря в їх дільниці, нарікали зараз на зле повітре і боялись епідемії.

Надаремне ми, я й Анжеля, переглядали часописи з того часу. Ся лектура така прикра для невинної молододї дівчини по-

відомляла нас докладно тільки про місце еґзекуції, але не освідомляла нас зовсім про те, де спочивали тлінні останки жертв.

Анжелю хоч те все й засмутило, але її не знеохотило: ся набожна мандрівка на гріб матери була тепер її одинокою гадкою, одинокою метою її життя. Вона благала мене вести далі наші досліді, і то з таким запалом, з таким зворушенням замітним на її гарнім личку, з такою мольбою в великих, блакитних, як дві незабудьки очах, що не можна було ані дивитись на неї, ані слухати її голосу, не поділяючи її ніжних поривів.

Я припускав досить імовірно, що останки пані Лісіні записано з пляцу Революції на цвинтар Маделєн. Не без труду я відпитав властителя сього нового місця, якогось пана Декльозо. Він мав лісту похоронених тут осіб, але ся ліста переривалась на дні 25 марта 1794 року і наслідком сього на ній не могло знаходитись імя нещасної маркизи. Пан Декльозо повідомив мене, що багато сграчених зразу складано явно на цвинтари Маделєн, а невдовзі перепошено їх тайно в пори на цвинтар Ерансі. Анжеля де Лісіні через той милий і щирий чар, против якого не можна було остоятись, спонукала його улекшити нам наші пошукування з сього боку, і він кілька днів опісля прийшов за нами з якимсь чоловіком, котрого грубе і незручне поведєнє та при тім поганий вигляд будили в мнї інстинктовну відразу. Се чутє оправдувалось його ремеслом: він був давнїйше гробарем на цвинтари Ерансі, замкнєнїм і неуживанїм від 18 брімера. Сей чоловік досить нерado і за великою нагородою, якої я йому неоспорював, згодив ся завести і опровадити нас по сїм місцї спочинку, якого найменший кутик був йому добре відомий. Він додав ще коротко, що його спогади відсвіжені записками, дуже добре захованими, дають йому можливість вказати нам зовсім докладно місце, де спочиває пані де Лісіні.

Наша гарна Анжеля була так сильно зворушена, що я аж мусїв здержувати пориви її наївної вдячності супроти сього колишнього санкільота. Ми пішли. Моя пупілька завела сердечну розмову з гробарем, засипуючи його сумними питаннями; пан Декльозо і я йшли за ними скорим кроком, філософуючи над тим, який то контраст творить поруч сього чоловіка ся елеґантна і повна грації дівчина, якої чутлива й ніжна душа здрігала ся на рідкі й рубашні слова мужика. Але поволи дівочий чар гарної панночки і її повне щирости довіре розвеселили нашого провідника.

Він став чемнійшим, розговорився, оповідав нам про різних страчених, що похоронені тут, куди ми йдемо, а між останніми тут спровадженими були побіджені в Термідорі*). На згадку про катів своєї матери Анжелі перестала запитувати і під впливом смутку, що раптовно обгорнув її, похилила голову.

Так ми дійшли на кінець передмістя Ітїт-Польонь на вулицю Брансі і йшли по-при стіни старої дороги Клімі. Ми минали шинок з музикою: там пили, співали, грали в кулі. Опісля грабар нагло зупинився перед малим обгородженим простором, що клином виступав від парку Мусо і притикав боком до давньої Фолі де Шартр. Здавалося, що про існування цього кутика не знає ніхто. На дверцях сточених червяками ми відчитали одно просте слово: упокой. Проводир відчинив сї дверці, ми увійшли і він знов швидко зачинив їх. Сей пустинний і холодний кавалок землі, що заріс зовсім мохом і травою і потапав у тіни парку, робив прикре вражіння смутку й самоти. Серце Анжелі стиснулося і вона легко задрожала. Вона дуже поблідла і слухаючи набожно пояснень гробаря, що її вів до північного кута цього місця, йшла віддїлившись від нас трьох в указанім їй напрямі звільна, легенько, так наче-б її хід давив душі під землею. Нарешті в приступі тихого болю вона стидаючись плакати заслонила своє миле личко дрібними ручками і прилякнула.

Гробар, що стояв близько нас, стрепенувся, його уста порушались, наче-б він хотів говорити. Опісля боячись перебивати задуму молодій дівчині він нахилився до нас і шепнув:

— Се не тут, вона помиляєть ся! Се дуже близько, але не тут... Ох! як би вона, мила панночка, знала, на чийм гробі вона прилякнула!

І він не зважаючи більше ні на що побіг роздратований до неї і повторив:

— Ох, моя гарна панночко, ваша мати не тут лежить... вона далі, он там, під тими корчами... Коли-б ви знали, хто тут спочиває! Встаньте... Не кінчіть... Ваша молитва і ваші сльози занадто гарні для них!

— Хтож спочиває під сею могилою? — спитала панна де Лісіні, звертаючи на нього свої великі, здивовані та заплакані очі,

---

*) Місяць французької республіки від 19/7 до 17/8; в тім місяці покарано смертю також Робеспєра. — *Перекл.*

відсуваючи лиш трохи від них свої руки, наче-б туди могла улетіти її молитва.

І бачучи, що вона не встане скорше, аж доки він не відповість, він несміло, майже стидаючись сказав:

— Ви на гробі Сент Жіста й Робеспера!

Вона здригнулась усею своєю істотою і страшно поблідла. Опісля поборовши се страшне вражінє і все ще на колінах вона зложивши руки і зібравши думки промовила голосом повним великого милосердя:

— Спасибі вам, ось зараз заведете мене на справдішнє місце... Але коли я вже уклякнула тут, то й скінчу молитву за них: вона їм потрібніша, ніж моїй бідній мамі...

Переклала

Марія Трушевська.

Галицько-руське письменство 1848—1865 р.

Уваги й спомини Остапа Терлецького.

Переднє слово.

Отсе, що тут друкуємо, се друга часть праці пок. Остапа Терлецького пн. „Літературні стремління галицьких Русинів“, якої перша часть була надрукована в „Житю і „Слові“ 1894—95 рр. У своїй статі „Остап Терлецький, Спомини й матеріяли“ (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, том I, стор. 56—58) я вияснив, як звільна, ступнево складала ся та праця у покійника, переходила ріжні фази та перерібки, остатню безпосередно перед друкованєм, коли то пок. Остап під впливом нагромаджених нових матеріялів зважив ся змінити свій первісний погляд на мале значінє 1848 року (він висловлений власне в тій частині, яку друкуємо далі), і для виясненя того значіня заглибив ся в історію того року (гл. VII у Ж. і Сл. 1895, т. IV), а далі в історію панщини та її знесеня, якої йому так і не довело ся скінчити. Занявши ся тою працею, що була відскоком від його первісного плану, пок. Остап відложив на бік дальші частини своєї праці (розділи VII—XII), що вже були готові в тзв. другій редакції і павязують безпосередно до розд. VI (Житє і Слово 1894, т. II, стор. 451). Сі дальші, недруковані доси розділи праці пок. Терлецького знайшли ся в його паперах, переданих д-ром С. Федаком бібліотеці Наук. Тов. ім. Шевченка, і ми вважаємо своїм обовязком опублікувати їх у нашім Вістнику.

Загальний характер праці покійника, схарактеризований у моїй розвідці, лишився незмінений і тут: перевага розумованя над фактичною характеристикою й аналізою фактичних даних, досить обмежений круг використаних матеріалів, намагання давати всюди готову будову, хоч ужиті матеріали не давали для цього підстави, — все те певно важні хиби. Та вони рівноважують ся добрими прикметами: широким теоретичним освітленням справи і намаганням внести якесь суцільне, критичне розуміння в ту добу нашого письменства (50-ті роки), що доси майже не була трактована таким способом, з висемком хиба дуже загальної характеристики В. Коцовського „Огляд національної праці Русинів“ (Зоря 1887, ч. 20—21), яка зрештою була написана вже по владженню отсеї праці Терлецького. Та коли перша половина отсеї недрукованої частини має сьогодні переважно лиш історичне значіння, як більше або менше вдатна проба літературно-історичної конструкції, то друга половина (розд. X, XI і XII, чи пак у нас IV—VI), написана переважно на основі власних споминів, сучасних листів та розмов товаришів Терлецького, має в великій мірі значіння жерела першої руки, споминів та зізнань сучасника. Ся частина, написана по тім, як я читав працю Терлецького в тав. другій редакції і не була мені звисна в часі писання студії про нього. Вона визначається значно живішим мальованем обставин і людей, реальнішим трактуванем річи; правдоподібно сюди ввійшов той „роман із життя молодіжи“, якого писання заповідав мені Остап листом із Відня з д. 18 цвітня 1883 (Записки loc. cit. 48) і якого поодинокі розділи він читав у Січі, викликаючи ними загальний ентузіазм. На жаль, наш рукопис уривається на найцікавішій місці і заставляє щиро жалувати, що покійник не дотяг оповідання хоч до кінця 60-их років.

Іван Франко.

I.

Так розвивала ся і впала перша проба самостійних поривів літературно-народних між галицькими Русинами.¹⁾ Для самостійної праці в тодішній політичній системі не було місця; вона могла б

¹⁾ Мова тут про упадок заходів «руської трійці» в початку 40-вих років, пор. Життя і Слово 1894, т. II, стор. 451. *І. Ф.*

була утримати ся хіба лиш тоді, коли-б годна була йти опором против уряду і висших кружків відданого урядови духовенства. Але до того вона була за слаба; залежні від властей представники народнього руху швидко почули на собі їх тяжку руку і раді-не-раді мусіли притихнути; літературне житє завмирало; гадка про відродженє народа на народних основах тратила ґрунт під ногами і здавалась пустою, безнадійною мрією. „Не грай ся золотов надїєв, нам грузь орать, в болоті сіять“, сими словами поета мож би виразити положенє, в яким знайшли ся молоді руські патріоти після своєї першої, невдалої боротьби.

Се вже само собою було дуже сумним фактом. Ще сумнішим було те, що їх противники не вміли поставити нічого на місце їх змагань. Бо як політична система, що зробила їх такими як були, так і вони були сильні лиш в неґації і слабі до позитивної діяльности. В спілці з тою системою, а властиво в її службі вони могли знівечити змагання молодого покоління, вбити віру молоді інтелігенції в свої сили і підорвати в неї духа ініціативи; але піднести ся до власної діяльности не були годні, бо і в них дух ініціативи був підорваний, віра в свої сили вбита і лиш віра в силу уряду та верховодну систему сильна.

В тій вірі вони вирости, в ній протекла їх молодість і проминала їх старість; в ній вони дослужили ся почетом і пошанівку і з нею віддавали й себе і свій нарід на услуги урядови, бо лиш він і його сила могла — так вони думали — виратувати від загибелі те, що ще остало ся з колишньої славної бувальщини народа. З сього становища і молодечі пориви Маркіянового кружка видавались їм небезпечними, бо дразнили ту могучу силу і вполювали їй недовіре до народа.

А ся сила була, а бодай показувала ся, справді могучою. Вона вміла в цілій монархії утримати мертвий супокій саме в таких часах, коли в цілій майже Європі всьо варило ся і кипіло; а де, як у Галичині, і в її межі вривав ся несупокій і голосно відзивали ся небезпечні стремління, вона вміла придавити не лиш слабенькі початки народнього руського руху — се би ще не велика штука, — але й революційну польську пропаґанду, хоч правда, аж по довголітній, трудній і завзятій борбі. Вона немилосердно нищила всьо, що хоч би з далека заносило самостійною думкою і діяльністю, і була може ще страшнішою задля того, що на місце вбитого житя не ставила ніякого инчого жия, ніякої инчої ідеї.

На що-ж при таких обставинах могла придати ся самостійність думки й діяльності, публичне житє, здібність до ініціативи? Хиба-ж не були вони навіть небезпечні вже задля того одного, що могли обернути ту могучу силу проти народности, яка і без того ледви дихала?

Але ось — повіяв мартовий вітер 1848 року і ота могуча сила похитнула ся і впала. Всьо пішло до гори ногами; урядова система, що так довго давила публичне житє, зникла; настала свобода політична. Що-ж з того? Хиба Русини вміли користуватись нею як слід? Де були їх публичні діячі, а головна річ, звідки вони мали взяти ся? Що було живішого між ними, те або згинуло марне, або було застрашене і знеохочене, а гук і стук, з яким валив ся перед їх очима старий державний порядок, навіть ще більше придавив і приголомшив їх і вони в першій хвилі навіть не знали, що робити з „дарованою“ їм свободою. Давнішого опікуна, як думали одні, а гонителя, як думали другі, не було; він пронав десь під напором віденських барикад і патріотичного польського гармідеру ві Львові. Але хто міг знати, що прийде на його місце? В німім страху ждала Галицька Русь завтрішнього дня. Бо лиш вона одна могла на тій колотнечі вийти лихо. Уряд усе таки, хоч з великим трудом і радикально переіначений, бурилав ся за своє існуванє; але під боком Русинів як з під землі, у всеоружжі своєї сили виросла побита перед двома роками польська революційна пропаганда. Без найменшого заходу вона опанувала весь край і брала ся верховодити ним. Хоч побита вона не була пририта; а яка у неї здібність до самостійної діяльності, се вона недавно показала в своїй довголітній конспіраторській борбі. Сеї борби вона не виграла і не вона повалила урядову систему; але з тої борби вона вийшла вправлена до публичного житя, завзята, загартована, скроплена сьвіжою кровю мучеників за свої ідеали. Вона не була пририта і підкошена як Русини; знала чого хотіла і знала, як і де брати те, чого хотіла.

Що при таких обставинах мали діяти Русини? І хто з них мав стати до діланя? Вони не знали, отягали ся і мовчали. „Серед шуму польських гвардистів, серед численного в'їзду панів-шляхти і емігрантів цілої Польщі, завязала ся ві Львові вже й польська Народова рада, а Русини все ще отягали ся і не виступали на сцену, на котрій до тепер з таким розголосом панувала все Польща

та Польща“, каже Дідицький. „Аж 19 квітня, т. з. цілий місяць після голосного, демонстративного вручення польської адреси, явила ся у графа Стадіона скромна депутація старших львівських Русинів під проводом крилошанина Куземського, складаючи до рук цісарського намісника Галичини свою петицію до Монарха, написану по німецьки.“¹⁾

Але навіть після публичного виступлення, коли вже можна було на певно знати, що старий порядок умер, у них немов два духи боролись: то рожеві надії на кращу будучність, то непевність і недовіра до себе самих і до нових політичних обставин. „Sind Sie den eigentlich mit den Gross-Russen eine und dieselbe Nation?“ спитав Стадіон руських депутатів.²⁾ Се вони могли з спокоїним сумлінням заперечити — і заперечили. Але коли прийшло ся Головній Раді руській писати відозву до руського народу і треба було заявити публично, хто такий Галицькі Русини, куди і до кого вони належать, страх мало що не взяв гору над народним почутєм. „Ми належимо до галицько-руського народу, котрий числить 2¹/₂ мільона“, вставили були редактори маніфесту, і лиш на внесенє і рішуче слово члена Ради Юліяна Лавровського признали ся, що вони частина 15-мільонового народу малоруського. Лавровського за те уважали тоді Русином „крепким і відважним“!³⁾

Здаєть ся, що як би не безтактне та провокаційне поступуванє Поляків, то ледви чи рух між Русинами дійшов би був навіть до такого ступня, як се фактично стало ся. На кожний спосіб лиш Поляки тому винні, що сей рух прибрав таку рішучу антипольську ціху. Бо, як видно з поступуваня руських патріотів на славянськїм з'їзді в Празі, велика часть Русинів не мала великих симпатій до тодішніх представителів австрійського уряду і задля поступуваня уряду з Русинами в остатніх десятиліттях не могла мати.

Поляків, а властиво польську партію акції, зложену в дивної сумішки шляхетських і демократичних елементів, переворот політичний в Австрії заскочив також несподівано. Але вони думали, що переворот буде рішучий і тривкий і що тепер буде можна не

¹⁾ Дідицький Богданъ, Михайль Качковскій и совр. галицко-русская литература І. Львовъ 1876 стр. 109.

²⁾ Тамже, стр. 110.

³⁾ Тамже, стр. 112.

лише відплатити всім тим, що посередно або безпосередно причинилися до їх невдачі 1846 року, але й досягнути те, що перед двома роками не вдалося. Тому то вони так завзято накинулися і на захитаний уряд, надіючи на сильним нападом зовсім звалити його, і на підіймаючихся Русинів, яких сподівалися таким самим способом відстрашити від публичної заяви своєї народної відрубності. З початку їм се по троха удавалося. Уряд був зовсім майже безсильний, а Русини боялися і сиділи тихо. Навіть після перших несмісливих кроків руських вони своїм тероризмом сподівалися заглушити смиренні руські голоси, пускаючи про Русинів у світ нечувані небилиці і клевети, якими страшили невинних людей у краю і за границею, баламутили навіть самих Русинів, бо сі не маючи свого органа, не могли публично відповідати і не вміли в цілій тій масі хаотичних відомостей дібрати ся до ладу. Аж 15 мая появилось 1-ше число „Зорі Галицької“, хоча концесію на видавництво руської газети Ставропігія мала ще 16 марта! (Зоря Гал. 1848, ч. 1). Та кінець-кінцем своєї цілі Поляки не досягнули. Навпаки, тим нападом, не перебираючи в способах, вони лиш роздразнили і звели до купи обі загрожені сторони, що хоч не мали для себе великих симпатій, але для відвернення спільної небезпеки злучилися разом. Сім способом уряд, тратячи ґрунт під ногами, знайшов у самім краю велику хоч непочату силу, на яку міг оперти ся в борбі з польською партією руху, а Русини, маючи за собою уряд, знайшли сміливість виступити публично з заявою тих політичних і літературних переконань, за які ще недавно мусіли терпіти такі сильні переслідування.

Прихилиючи ся до Русинів австрійський уряд немов би сповняв слова Якова Головацкого, якими сей при кінці брошури „Zustände der Russinen“ апострофував Австрію. „Справа Русинів не стоїть і в Росії добре“, казав Головацкий, — „вони мало мають надії для своєї літератури і народности. Московітизм (der Moskwitismus) заливає все, і скарги на покривджене прав Малорусинів чути незвичайно часто. Як сильно Московітизм ширить ся коштом Русинів, можна бачити зі слів малоруських письменників. Централістичний російський уряд мусить кривим оком дивити ся на відроджене малоруської літератури, бо найбільша половина малоруських видань виходить під анонімами або псевдонімами... Вся надія малоруської народности і літератури лежить на Австрії, що кожду народність береже і боронить. Розумніші Русини ро-

зуміють се дуже добре. Помагаючи малоруській літературі Австрія могла би мати вплив і на Україну, як через своїх угорських Сербів має на Сербію, Боснію і т. д.; вона могла би знайти симпатії і на Україні. Про поміч для малоруської літератури з політичного погляду, про її вплив на Україну написав перед кількома роками єпископ Гр. Яхимович пропам'ятне письмо для урядового ужитку, яке ми несподівано дістали в руки і про яке уряд мабуть цілком забув. — Шляхтичі можуть справді багато надіяти ся від Росії, бо крім Угорщини ніде аристократія не має таких сильних плечей як у Росії... ніде пан не може так безкарно збиткувати ся над своїми мужиками як там... Руські мужики знають, як поводить ся мужикам у Росії і тому вони тим вірнійше держать ся свого цісаря. З усього сего випливає само собою, що Австрія в розпочатім ділі освободження і піднесення руських мужиків повинна далі поступати, розуміється, не нападаючи на національне житє, віру і язык народа. Австрія стоїть і держить ся забезпеченєм житя ріжних народностей, вона стала сильною безперестанним толєрованєм вір і народностей; але і за кожде відступленє від сеї засади вона тяжко покутувала. Сій засаді повинна вона отже остати ся вірною, і не повинна з давної дороги ані російською централізацією, ані пруською системою германізованя, ані єзуїтськими змаганнями католиченя дати ся звихнути. Галицькі Русини не страшили надії на Австрію. Австрія переконає ся наконєць много раз зложеними доказами про права вірних і чесних Русинів і признаєть їм їх у школах і житю, в церкві й державнім уряді, як иньшим Славянам — бо Австрія понад усе, коли лиш сама захоче!¹⁾

Поступуванє уряду в часах революційної колотнечі у Відні а особливо ві Львові і в Галичині зробило на представителів руського народа вражінє, що Австрія — „хоче“. Алїяне з таким могучим спільником, яким усе таки був уряд, оживив троха руську інтелігенцію; маючи задля свого положеня великий вплив на нарід, вона зрозуміла, що може урядови в його клопотах стати дуже в пригоді і сподівала ся, що й уряд зі свого боку за її вірні услуги стане їй в пригоді. Вона набрала троха сміливости і стала

¹⁾ Hawrylo Rusyn (Як. Головацкий), Zustände der Russinen in Galizien. Jahrbücher f. slav. Literatur 1846, стр. 378, 379.

свої бажання і потреби виповідати меморандами, депутаціями, ухвалами Головної Ради руської. Вона домогала ся поділу Галичини, сподіваючи ся сим способом забезпечити ся від польської переваги, домогала ся заведення руського язика в народніх і середніх школах руської Галичини і справедливого рішення селянського питання, від чого очевидно залежала вся будущина галицьких Русинів.

Але перебути недавно переслідування, а також у великій частині власне теперішня спілка з урядом в значній степені затерли свіжість і енергію руських народних стремлінь. Невеличка в порівнянню з рештою інтелігенції горстка людей, що викликала і утримувала попередній рух, підкошена довголітнім переслідуванєм, стала ще меншою; одні повмирили або пропали марно, иньші зовсім знеохотились і притихли, а нових прибувало дуже, дуже мало. Гадки — давніше, здавало ся, такі блискучі і світлі, тепер блідли і меркли і не робили вже такого вражіння як перше.

А спілка з урядом, хоча з одного боку улекшувала боротьбу з польськими претенсіями, то з другого боку не позволяла виступати руській інтелігенції рішучо в таких справах, що для руського народа в Галичині були животними, а власне в справах селянських. Замість підтримувати і розвивати далі розбудженого у мужиків духа самодіяльності, представителі руської інтелігенції радше старали ся його приспати, проповідуючи йому і в церковних проповідях, і на окружних зборах повітових руських Рад і в Зорі Галицькій, аби в усім спустив ся на розум, ласку і добру волю уряду. „Богато тепер між народом таких, що його зводять, що йому багато говорять про права чоловіка, але тим менше про обовязки чоловіка, народа. Але розумно християнський чоловік каже на се: Най лиш кождий робить те, що повинен, підданий най буде послухним, а начальник най дає розкази“...¹⁾ В сих словах, які в 1848 році сказав один руський патріот на проповіді в Ко-

¹⁾ Nazarewicz Anton, Predigt bei Gelegenheit der, am 7-ten December 1848 in Kolomea abgehaltenen Danksagungsfeier für die in Italien durch die k. k. österreichische Armee erfochtenen Siege. Lemberg, 1849 стр. 4. — Дивись також бесіду Р. Моха на вічу окружнім в Дрогобичі 1848, і Зорю Галицьку з р. 1848 (політичні статі) особливо: „Бесіда підчасъ фестину народового руського, одправленого въ Станіславові дня 30-го мая 1848 говорена Григоріємъ Шашкевичемъ парохомъ Угрынівскимъ“. Зор. Г. 1848. Ч. 15. 17.

ломії, зложена вся суть поглядів руських на відносини народа до уряду.

І самі представителі руські так само робили, бо в політичних справах, винявши, як сказано, відносини до Поляків, не виходили ніколи з під руки уряду. В рішачих хвилях вони бояли ся, а бо-дай не могли відважити ся стати по стороні народа; і мнимий інтерес „висшої політики“, яка на ділі була дуже невисокою та тісною, і виховане, якого головною основою був, як відомо, сліпий послух урядовим розказам, веліли їм оглядати ся на те, що уряд скаже і хоче, а не на те, чого хоче нарід. Лиш раз обізвав ся в Зорі Галицькій сьміливий голос чоловіка, що здоровими, мужичими очима дивив ся на справи народа,¹⁾ але то був голос у пустині і пропав без сліду. Задля того поступуване їх було дуже слабодушне, неенергічне, двозначне. Так наприклад у справі, чи за знесенє панщини має платити ся відшкодованє чи ні, вони в віденськім парляменті покинули руських селян; селяни, між якими відзначив ся Капушак своєю різкою бесідою, що зробила велике вражіє, самі мусіли боронити свою справу; при голосованю руські інтелігенти не могли відважити ся сказати ні сьак ні так і здержали ся від голосованя.²⁾ А про те вони всюди виступали яко природні проводирі народа, жалували ся, коли селяни вибирали на депутатів не Русинів з інтелігенції, старали ся в бесідах, голоше-них перед народом, усіми силами позискати його довіре в тім переконаню, що ніхто не годен так добре боронити інтересів народних, як вони.

Се було по части справедливо. Бо вони були все таки ще найживіща частина народа; від довшого часу вони змагали ся ви-яснити собі свої відносини до народа, пізнати його потреби і спо-соби, як їх заспокоїти. Не багато вони тому винні, що їх змагання не принесли сподіваного пожитку. Тай зрештою не вони одні по-казали ся в 1848 році політично недозрілими. Всім австрійським народам — винявши хіба одних Мадяр та Поляків — не ставало тої політичної дозрілости і внутрішньої моральної сили, яку дає

¹⁾ Зоря Галицька 1848. Ч. 13. Іерей Никола: Зъ вѣдки взяли ся ланы и паны.

²⁾ Officielle stenographische Berichte über die Verhandlungen des österr. Reichstages з року 1848.

лиш довголітнє уживанє свободи в публичнім житю. А руській інтелігенції мусіло її не ставати тим більше, бо вона була ще дуже молода і невелика, розвивала ся під обставинами попросту убійчими, була вбога і залежна і перший раз виступала на публичну арену. В тій страшенній замішанині та колотнечі, серед якої вона несподівано опинила ся по довголітній гробовій тишині, тяжко було не стратити рівноваги.

Коли про те не скриваємо правди і показуємо ті фактичні помилки, яких допустила ся руська інтелігенція в тім році, то лиш тому, бо хочемо показати, що инчою вона не могла бути і що 1848 рік в історії розвитку руської інтелігенції не становить ніякого перелому і не лишив по собі майже ніяких слідів. Усьо, що того року робило ся, робило ся з відповідним шумом, маніфестами, проклямаціями, депутаціями, голосними бесідами і агітаціями. Неприхильність польська додавала тій роботі устами польських депутатів у Відні і польської журналістики ві Львові та за границю ще більше розголосу. В часах революційних не беруть ся слова на вагу. Сей шум і розголос причинив ся може до того, що й руська інтелігенція уважає рік 1848 якимсь переломом у своїм житю, від якого починаєть ся новий період народнього руського житя.

А тимчасом сей рік лиш на хвильку здійняв заслону з неї і показав, якою вона виросла під впливом попередніх історичних обставин і якою була в даній минуті. А була вона такою, що при найліпшій волі не могла розпочати нової ери в руськім житю. Еманципація простого народа не була і не могла бути її ділом. Вона була ділом самого селянства, того величезного значіня, якого серед революційної завірюхи набрав селянин і яке його в моральнім і матеріяльнім відношеню вивело так високо наперед, як ще ніколи.¹⁾ Але навіть використати освободження селянства в інтересі духового відродження народа руська інтелігенція не була годна, хоча з початку заносило ся на поважну літературну працю а політична свобода оживила була під крилами уряду приморожені її патріотичні надії. Журналістика руська з сього року, заложене Галицько-Руської Матиці, бесіди говорені при заложеню сього товариства і наукова розправа Якова Головацкого показують, що

¹⁾ Moriz Ritter von Ostrow, Der Bauernkrieg vom J. 1846 in der österreichischen Provinz Galizien. Wien 1869. стр. 94—100.

руська інтелігенція старала ся використати прихильні обставини на те, аби перепровадити головні гадки Маркіянового кружка. З усьої майже сеї діяльности віє теплий і прихильний для селянства дух; його просвіту кладуть основателі Матиці своєю головною метою; тай руську літературу хочуть розвивати так, аби вона не стала чужою руському селянинові, але була виразом духового життя інтелігенції і разом з тим лучила те житє з житєм селянина і новому поколіню освіченого селянства передавала результати загальної науки і літератури. Тому вони приймають селянську бесіду як язык для своїх літературних праць; Микола Устиянович у своїй прекрасній промові, а Яків Головацький у своїй Розправі о язиці южно-руським рішучо стають по стороні народного языка.¹⁾

Але й тут тяжко розпізнати, о скілько і у кого се народнє змаганє виходило з внутрішнього переконання, а о скілько і у кого було впливом політичних обставин, небувалого доси значіння сажого селянства, а крім того й спілки з урядом, який рішучо заявив був, що инчого крім народнього стремління боронити і підпирати не буде.²⁾ Тай без того навіть на з'їзді письменників руських ві Львові, які оснували Матицю, можна добачити, що сей селянський напрям у літературі знаходив противників; в комісії, що мала рішити питанє, яким языком писати, відзивали ся голоси проти народнього языка; і тому Устиянович немов перечуваючи, що сї голоси наберуть колись великої ваги й значіння, наперед з натиском застерігає ся проти уживання инчого як лише народнього языка в літературі. На тепер велике значінє, яке народні маси дістали через революцію, очевидний факт, що лиш ті народні маси давали змаганям інтелігенції руської реальну силу і вартість, не дали анти-народньому напрямови розвинути ся і перемогти напрям репрезентований товаришами Маркіяна Шашкевича. Але трудности, які стрічали літературні змаганя, відчували навіть найенергічніші діячі 1848 року; се відбивало ся в їх бесідах і поступках. Михайло Куземський у вступній промові при заложеню Матиці сам признає ся, що за-для обставин попередніх літ руська інтелігенція приступає до діланя слабо приготована; Устиянович накликає зе-

¹⁾ Я. Головацький, Историческій очеркъ основанія галицко-рускои Матиці. Въ Львовѣ, 1850.

²⁾ Б. Дѣдицький, Михайль Качковскій.

мляків до щирої і сердечної служби народови пригадуючи, що „свобода як відданиця не віддає ся каліці або слабому чоловікови, лише здоровому і сильному“.¹⁾

А загал інтелігенції розкиненої по селах і місточках, до остаточної хвилі без провідної думки, без програми, що поодиноких людей лучила би в сильну, одностайну партію, без проводирів, які би їх поступуваню дали певний і ясний напрям, дуже слабо відчував і розумів властиве значінє цілого народнього руху. Загальна колотнеча і замішанина революційна і злучений з нею народній рух дали особисто кождому з руської інтелігенції, особливо сільським духовним, незвичайний і зовсім несподіваний вплив; вони були посередниками між народом і урядом; нарід видів у них у переважній частині своїх природних заступників перед урядом і пануючими верствами; уряд, що ще до недавня трактував їх en bagatelle, тепер схлібляв їм на позір і просив їх помочи, коли треба було вплинути в якій справі на нарід і успокоїти його, особливо недопустити його до активного виступлення проти шляхти. Се дуже вивело їх у гору, дало їм незвичайну самосвідомість і виробило в них переконанє, що вони самі собою велика сила, з якою треба числити ся. Діставши таким легким коштом політичний вплив, вони думали, що так само легко зможуть його утримати; вони не прикладали ніякої праці зі свого боку, аби скріпити се становище за собою, використати його як слід і обернути на користь народу, хоч вони безперечно в переважній частині щиро любили свій нарід і були добрими патріотами. Але весь сей наглий переворот позавертав їм троха голови. Вони не знали що діяти, за що руки зачепити і думали, що так як їх самих історичні обставини без найменшого заходу з їх боку підіймили, так само вони й увесь нарід підіймуть і зроблять незалежним, що все те зробить ся якось само собою. Задля того не маємо чого дивувати ся, що навіть у таких гарячих патріотичних часі вони мало змінювали своє житє і набуті давніше не-народні привички і що Гинилевич з славянського з'їзду в Праги мусїв писати до своїх краянїв,²⁾ аби вони не говорили між собою по польськи, а лише між собою і з дітьми по руськи, аби вчили ся добре руського язика, бо прийде може до

¹⁾ Я. Головацький, тамже.

²⁾ Лист Гинилевича з Праги 1848 р. надрукований в газеті „Діло“ з р. 1884.

згоди з Поляками і тоді Русини мусіли би стидати ся, як би маючи забезпечену рівноправність народню не вміли по руськи і не говорили по руськи. Де-ж почуте народне проколювало ся троха сильніше, там воно иноді проявляло ся доволі оригінальним способом, який лиш тоді зможемо зрозуміти, коли собі пригадаємо, що руська інтелігенція була вихована не лише в душі послуху урядови, але і в душі шляхоцькім, панськім, отже й проблиски народньо-руського руху мусіли носити на собі печать обох сих впливів. Доволі вірний образ таких патріотів подав Шехович у своїй зрештою маловартній повісті „Попадьянка і попадьо-графьянка“, написаній на тему 1848 року.¹⁾ На першу звістку про революцію отець Петро Андрієвич їде до міста і порадившись з ц. к. старостою купує до своєї хати нові меблі, фортеп'я, аби таким способом показати і зверху те висше становище, на яке революція піднесла руське попівство. По думці о. Петра Андрієвича руське попівство має тепер стояти на сторожі інтересів уряду і руського народа; має бути головним представником народа і боронити його; має заступити місце аристократії в суспільнім і духовім житю. Се дає духовенству велике значінє; виступаючи в своїм житю з відповідним блиском воно мусить показати, що зрозуміло своє положенє і стоїть на висоті свого нового завдання. А хоча такі нові встанови дуже не подобають ся старосьвітському сусідові о. Петра, неприступному для впливів духа часу, то чародійний їх вплив показує ся навіть там, де його ніхто не сподівав ся, бо як завважила донька о. Петра, Анна Петровна, навіть слуги ведуть себе пишніше, від коли почули голос фортеп'яна. Між гістьми о. Петра гадки про його реформи неоднакові; декотрі, як сільський учитель, під впливом демократичного духа часу припущений до сьвіжо умебльованої хати руського аристократа яко гість і утрактований склянкою кави, думає, що головну увагу треба звернути все таки на просьвіту, без якої і нові меблі не багато принесуть пожитку. Але він не міг инакше говорити, раз тому, бо сам був учителем народнім, а надто й тому, бо як признав ся, дав ся був звести перед роками демократичними ідеями польських революціонерів, ходив з ними „в народ“, агітував, убирав ся по мужицьки, молотив із мужиками і аж на еміграції в Парижі, вчитавши ся ліпше в книжки

¹⁾ Шеховичъ, С. Попадьянка и Попадѣ-Графьянка, Повѣсть. Львів.

і пізнавши властивого духа часу пізнав, що хто любить руського мужика, мусить сам стати Русином і дбати передовсім про народню просвіту. За те інші гості, як Федір Дмитрієвич, здаєть ся комісар при „циркулі“, похваляють виправді по часті і просвіту і меблі, але передовсім кладуть вагу на те, що попівству і загалом інтелігенції руській не слід входити в велику і близьку кумпанію з мужиками, що треба тримати ся від них з далека, хоч чемно, не припускати мужиків до себе за близько і не втирати ріжниць стану. І від просвіти він не багато надіє ся, бо аби нарід просвітити, треба би хіба самому вперед зовсім омужичити ся... А де-ж образованому Русинowi, ще до того комісареві циркулярному, му-жичити ся!

Навіть демократичний дух 1848 року не міг отже затерти між письменними Русинами того відчуження від простого народа і тих шляхоцьких поглядів на жите народне і на їх положенє в народі, які вщепив у них час попередньої реакції і шляхоцька атмосфера, в якій мусів жити і розвивати ся кождий Русин тодішніх часів. Навпаки; ті шляхоцькі погляди були дуже сильні і навіть любов до народа й патріотизм відливали ся переважно в формах і дусі шляхоцькім.

Лиш неминуча конечність, в яку поставив був усіх наглий політичний переворот, дала на хвильку перевагу колишньому кружкови Шашкевича і його мужицьким ідеям; а по часті также повага і заслуги людей того кружка причинили ся троха до того, що противний напрям, хоч сильний, не мав таких здібних людей, уступив на часочок.

Ся баламутна неоднаковість у поглядах руської інтелігенції не мала навіть як вияснити ся. Всі сили пішли на справи політичні, а в тих інтелігенція не мала вільної голови. Лиш у справах з Поляками вона могла виговорити ся свобідно, але й тут діяльність її не мала позитивних результатів, бо до них не допустив уряд. Поділ Галичини лишив ся *primum desiderium* Русинів. В шкільних справах уряд обіцював багато, але нічого не зробив, ба Полякам удало ся навіть позискати від міністерства декрет з 29. вересня, „аби в очікуваню висшого видосконалення руського язика і заким прийде до поділу руських і польських частий Галичини, запровадити без відволоки язик польський по гімназіях і в Львівській академії“ (Зоря Гал. 1848, ч. 29.). Русини протестували проти того і вислали окрему депутацію до Відня; навіть Чехи

обстали за Русинами і казали в своїм органі, в Празьких Новинах: „Чекати аж видосконалить ся язык (а то богатий малоруський), а відіймати йому школу, то значить учити кого плавати на суші; а що до розділу польської і руської части Галичини, то значить показувати комусь грушки на вербі“ (Тамже). Грушки на вербі! от увесь результат підмоги, яку давав уряд Русинам славного 1848 року, коли він ще найскорше був схильний до концесій народніх.

А літературна і наукова діяльність, що одна могла вияснити суперечні питання, розширити і укріпити погляди проводирів між ширшою публікою і дати життю руському тривку основу, була така слаба і мірна, що навіть не встигла збудити для себе живішого інтересу. І вона пережита була наскрізь політичними змаганнями того року і крутила ся коло відносин народа то до уряду, то до Поляків. Поезія була властиве віршованою публіцистикою політичною, але і то не піднесло її вартости; бо коли сама властива публіцистика не дуже була смачна, то ще несмачнішою була вона в поезії. Порівняне Поляків із вовком, а Русинів з бараном¹⁾ не конче йшло під лад національній гордості і самосвідомості, яка устами того самого автора в поезійці „До Перемишлян“ каже:

„О честні діти, праві сини Руси!
Святої Руси — Руси возлюбленной;
Пред лицем Вашим враждебні союзи
Щезнут як пітьма в згари полуденной;
А як не згине насильність толпава,
Як розіллєт ся терпливости мірка,
Знайде ся скоро козацкая слава,
Знайдем Богдана, знайдем Владимірка,
І поспитаєм: „Чия ту земля?
Чия ту мати? чия ту столиця?“

(Зоря Гал. ч. 12.)

„Двоговор“ Луки з Ракова, в котрім Сень (Русин) надіє ся, що Андрій (уряд) оборонить його від Павла (Поляка) і допоможе прийти до гаразду:

¹⁾ Див. Николи зь Николаєва (Устияновича): Вовк, баран, лис. Зоря Гал. 1848. Ч. 6.

„Під Андрейом мі городи,
Тото чоловічок чесний;
Ми си прийдемо до згоди;
От вже-м сіяв тої весни,
Тай хату си відбудую;
Він ми ще сам допоможе...
Сварити ся не требую,

А бити ся, хрань мя Боже. (Зоря Гал. ч. 28.) —

показує хіба політичну наївність автора; а про поему „Братям Галичанам“, то вже нічого й говорити. Ось уступи із неї:

Гей хто Русин, весели ся!	А Ракузів рука сильна
Покинь смуток,	Русь боронит,
Отри сльози,	Нашій вірі
Не жури ся!	Єсть прихильна.
Ще Бог ласкав Галичаном:	Хотай Галич розвалив ся,
По Дністреві,	Но за тоє
Коло Буга,	Львів городок
І над Сяном.	Засилив ся.
Ще не згинуло руске слово	І тут нині людьми правлят
Так нам миле;	Архієреї
Ще го чути	С крилошани,
Наоколо.	Бога славлят.

Навіть поважнішим троха поезіям Гушалевича¹⁾ й Устیانовича²⁾ з цього року можна признати лише дуже релятивну вартість, бо й вони мало збогатили собою літературу і свідчили більше про добру волю письменників. Старші „ветерани“ літературні або справді пристаріли ся, або виписали ся і не мали нічого нового сказати; повторюване давніх мотивів нудило; нових письменників не було.

Таке було публичне і літературне життя 1848 року, така була тодішня руська інтелігенція. Річ очевидна, що про яку-будь нову епоху тяжко при таких обставинах і говорити. Інтелігенція руська

¹⁾ Гушалевиць Іванъ, Стихотворенія. Въ Перемышли 1848 і його поезійки в Зорі Г. з 1848 р.

²⁾ Устیانовича поезійки в Зорі Г. з 1848 р. »До Зори Галицкои« Ч. 14 і инчі.

не доросла була до висоти положення, в яке її поставив політичний переворот, бо обставини, серед яких вона виростала і про які ми згадували в попередніх розділах, не дали розвинути ся ані самостійним політичним характерам, ані самостійній руській думці й літературі.

Так само зазначили ся часи по 1848 році в розвитку руської думки й інтелігенції і загалом руського життя. Те, що прийшло по 48 році, було ще сумніше, бо нездібність інтелігенції до живого діла показала ся ще виразніше. Скоро революційний рух проминув, і уряд поборовши і знищивши революцію не потребував уже помічників і міг стояти на своїх ногах, зараз і рожеві надії Русинів на урядову поміч почали тратити реальну підставу. Правда, уряд не відразу відсунув ся від Русинів і не відразу Русини спостерегли перемену політичного положення. З початку навіть усьо йшло давнім способом. Аліянс з урядом по давньому підтримував сьміливість і самосьвідомість руських представників, особливо в відносинах до Поляків. Так в статі „О языкѣ рускимъ“ Зоря Галицька (1849, ч. 3, 4) енергічно домагає ся заведеня руського народнього языка ві всіх школах і урядах руської половини Галичини. „Нарід руський, каже вона, єсть тут первобитний і найчисленніший і хоч не хоче відіймати замандрованим до руської Галичини чужим людям, Німцям, Вірменам, Полякам і Жидам, приналежних їм політичних прав, але де йде о язык закладів народних, той у кожного первобитного народа іно один бути має. В кожній справі більшість становить суд і право; отже так і у нас на Руси наша більшість право за собою має. Відкладати запроваджене руського языка до шкіл і урядів, аж більше образованим буде, значить обіцяти господареві його власну рілю повернути аж тоді, як запоможе ся! — Ба, а коли-ж і на чім-же запоможе ся, коли свого власного ґрунту не буде уживати? Така обіцянка сходить на сьвідому пригадку: Обіцяв пан: кожух дам; тепле його слово!“ А в статі: „Як тепер стоїть справа наша галицько-руська“ каже автор: „Як до того прийшло, що Русини учені, пани і міщани улягли польщині, але то не всі ще, то прочитайте собі Пани Поляки проєкти свої і права польські на вигублене Русинів; колись ви насилем чинили нас Русинів Поляками, а тепер сила наша!

— і того далі вже не докажете.“ (Зоря Гал. 1849, ч. 9)
 „Наша хата, наша більшість! а в демокрації чого більшість народа захоче, то то має бути правом.“ (Тамже, допись зі Львова з 28/16 січня). Наївні надії на уряд виражалися не раз досить дитинячим способом, і то навіть в важніших публичних заявах, як наприклад у посланію Головної Ради Руської зі Львова до Народу руського в Угорщині: „Слава Богу Ісусу Христу!“ каже Головна Рада, „...Богъ щедротъ возбудилъ добротливого царя Фердинанда позрѣти на кривды, котрѣ неповинне поносилисьмо; той помилова и воздвиже насъ; ѡнъ освободивши нарѡдъ ѡтъ панщины и всякихъ данинъ пѡдданъчихъ, спасе насъ. Але лучило ся, яко царь добротливѣй занемоглъ; тогда постави молодого своего улюбленного братанка Францѣшка Іосифа царемъ въ мѣсто себе, — въ немоци бо его стало ся владѣніе такъ многими народами надъ силы утяжливимъ — и усунуль ся самъ въ супочинокъ. Тогды вступивши на престолъ молоденькій, хорошій, добрый царь, а звѣдавши ся о насъ и о недоли нашої рече, пріязно: Русинамъ моимъ подобаєть бути знову Русинами, языкъ рускій красный, а я съ Русинами по руски розмавляти хочу, а кто не буде въ ними по руски добре бесѣдити, не будетъ ничимъ въ земли ихъ и невоспріимєть достоинства. И въ школахъ подобаєть токмо по руски учити ся и обучати, и Бога най хвалять языкомъ рускимъ, бо Русины люде богоговѣнни и цареви вѣрніи, про тоє милую ихъ“... (Тамже ч. 59.)

Що-ж з того, коли всі ті надії якось не сповнялись, а сьмилівість руських заяв мало кому імпонувала, бо не мала за собою ніякої реальної сили, про яку й самі політики руські не дбали, бо сила їх був — уряд. А уряд, хоч дуже ласкавий і для Русинів поблажливий, збував їх по найбільшій часті лише солодкими словами, а реальних концесій давав дуже мало і дуже незначні. Дуже мило Русинам було слухати слова сказані руській депутації в Оломуцу, що вони „займуть приналежне їм місце між народами австрійської держави“ (тамже ч. 11), або коли намісник Голуховський 1849 року при сьвяткованю першої річниці звесеня панщини вийшовши на балькон губернаторського двірця промовив до зібраного перед двірцем народа по руськи: „Слава нашому Цісарю, а многая літа руському народови“ (тамже ч. 39), або коли той сам намісник в честь руської депутації, що прийшла в день цісарських уродин вложити перед ним заяву вичливости і вірности для мо-

нарха, дав обід і випив руський тост „на гаразд руського народа“ (тамже ч. 70). Висланників Руської Головної Ради міністерство приймало дуже ласкаво. „Наші справи в Відню добре стоять, ...вис. міністерство ко руському народови доброжелательно розположене єсть“, писали вони до Зорі Галицької. Бах приймав їх дуже чемно, Шварценберг сказав, „що правительство по тих доводах прихильности і вірности народа руського для Русинів усе можливе учинити должно“. При розправах над визволенєм ґрунтів мужицьких і над новою організацією Галичини „маєм спосібність наочно переконати ся, як міністерство боронить нарід наш напроти покривдження і як міністерство народови руському спріяє і добре учинити хоче“, писали руські висланники (тамже ч. 80).

Але кінець-кінців із тої муки мало було хліба. Що комендант Львова генерал Гамерштайн дозволив „зо взгляду на вірний спосіб мислення руського народа“, не вважаючи на воєнне положенє Головної Раді Руській ві Львові і окружним Радам руським сходити ся й далі на наради (тамже ч. 7), се не багато значило, бо не лиш рівночасно розв'язано деканальні і сільські руські ради, але й наради Головної Ради не мали значіння. Ще менчу вартість мав дозвіл на утворенє баталіона руських стрільців у народнім строю (тамже ч. 29). В часах воєнного положення се була зовсім дитиняча забавка, особливо задля того, що командант баталіону і переважна часть офіцерів були Німці. Що-ж до шкільництва, то тут концесії були дуже мірні. Заведенє польського язика викладового міністерство відкликала, то правда; але натомісь „аж до часу, поки руський язик виобразує ся“, заведено німецький язик, а руський язик зроблено лише предметом обовязковим для учеників (тамже ч. 29). Провізоричний декрет до обох консисторій з 4. лютого 1849 р. заявив: що є перешкоди до запровадження руського язика яко викладового в школах, бо не стає руських учителів і книжок і молодіж не знає руського язика; най отже консисторії займуть ся щиро курсами препарандів. В школах народних має бути руський язик; у школах головних німецький язик, поки руський виробить ся (тамже ч. 17). Народні і головні школи в руській Галичині перейшли під руську консисторію (тамже ч. 71). Але за те декрет міністеріальний з 12. вересня 1850 запровадив у Галичині аж 5 польських гімназій (в Бохні, Тарнові, Санчу, Ряшові і Кракові), а ані одної руської, лише у гімназіях руської Галичини запровадив руський язик яко предмет обовязковий для

всіх учеників (Зоря Гал. 1850, ч. 83). А хоч і сей декрет не довго удержав ся, як загалом усі міністеріяльні декрети тодішніх часів, то все-ж таки на Русинів таке поступуване уряду мусіло робити прикре вражінє, а то тим більше, що „доси преподавали ся предмети богословія для руських і латинських слухателів окрімше по семінаріях; по приказу же міністеріяльним соединили ся дня 21. січня 1850 слухателі обох обрядків і предмети всі, а затим і герменевтика, которую доси крил. Геровський по руськи преподавав, крім одної пасторальної, по латині преподають ся“ (тамже ч. 8). Аж пізнійше декретом міністеріяльним з 17. лютого 1850 установлено тимчасово провізоричну руську суплентуру для догматики (тамже ч. 30).

Проти сього поступового усуваня руського елементу не багато важило теоретичне основанє єпископства в Станіславові (тамже ч. 83), основанє 20 стипендій для Русинів по сто ренських (тамже ч. 83), або дозвіл на отворенє руської читальні в Львові (тамже ч. 47). А уділенєм похвальних листів для Куземського, Григорія Шашкевича і Литвиновича, та уділенє Куземському комтурного хреста ордена Франца Йосифа (тамже ч. 77) здаєть ся, і самим сим трьом руським діячам дало до пізнаня, що на сьому концесії для Русинів кінчать ся.

Бо урядова політика йшла своєю дорогою і мала свої відрубні цілі, які старалась osiąгнути не оглядаючи ся на те, чи від того її спільникам буде тепло чи холодно. Чим більше уряд ставав знов паном положеня, чим більше увільняв ся від зобовязань, які на нього вложило було клопотливе і прикре положенє 1848 року, в тим прикріще положенє приходили представителі руського народа. З кожною дниною і в тій мірі, як успокоювались ровгойдані хвилі народних мас, вони ставали чим раз менче потрібними урядови, і тратили через те для нього політичну вартість, бо те, що їм давало реальну силу перед урядом, не було вже небезпечним. А не маючи в своїх змаганнях на кого иншого оперти ся як лиш на уряд, не маючи ніякої внутрішньої, від уряду незалежної сили, яка-б могла заступити місце урядової помочи, вони тримали ся й далі уряду і ставали чим раз більше залежні від нього. Аби хоч як будь ратувати себе від цілковитого політичного упадку, вони стали потакувати урядови навіть там, де він очевидно йшов проти руських інтересів. Так замість прихильного їм або хоч безсторонного чоловіка Русини скоро побачили в губернаторськїм двірці графа Го-

луховського, який, як каже Вальтер Роґге, „ненавидів Русинів, так сказати, подвійно, раз яко Поляк, а другий раз яко шляхтич“. А про те Головна Рада Руська на засіданню 26. січня 1849 постановила вислати до нього депутацію, аби йому „іменем Ради і Руського народа честь віддати“; депутація „привитала го шире і сердечне, бо го знаємо яко чоловіка справедливого, в его слів всего доброго можемо ся сподівати.“ Окрім того на засіданню 29. січня Рада Головна постановила „Его Величеству за іменоване п. Голуховського начальником краю подяку зложити, що умів для краю вибрати чоловіка здатного і безсторонного на начальника“ (Зоря Гал. 1849, ч. 9.). А тимчасом граф Голуховський поквапив ся показати свою безсторонність перед усім тим, що 12 липця 1849 уповажнив окружні влади політичні до уживання насильних способів проти селян, коли-б вони не хотіли добровільно робити панам жнива і то ледви рік по знесеню панщини і ледви два місяці по тім, як з балкону губернаторського двірця підносив тост „на многая літа руському народови!“ А хоча сей наказ з поручення ради міністрів 31 липця відкликав, то все таки показав тим, чого від нього можна сподівати ся (тамже ч. 63). — Про шкільні справи ми вже згадували. І тут Русини попадали в чим раз більшу і безнадійну залежність від уряду, а все таки не бачивши инчого виходу для себе потакували йому. Коли Presse в 291 числі з 30/11 1849 подавши відомість, що міністерство просвіти рішило, аби науку догматики для руських богословів викладати по латині, сказала, що Русини в тім рішенню бачуть покривджене рівноправности і що через се стали недовіряти, то Зоря Галицька в 100 числі застерегла ся виразно проти сього. „Русини як вперед так і тепер сильно тримають з правительством і завірують му цілком, бо лише від него исполненія своїх желаній надіют ся“ (тамже ч. 100). В октройованій конституції з 4. марта 1849 поставив уряд такий високий ценз виборчий (500 р. річного податку до 1 палати, 5 р., евентуально 10 р. до 2 палати), що се очевидно кривдило інтереси руського народа. Куземський на засіданню Головної Ради 18 мая звернув на се увагу і Рада ухвалила просити зміни (тамже ч. 41), але се би не багато було помогло, як би ціла ся конституція не була лишила ся лиш на папері.

Та все таки ся чим раз більша залежність від уряду, почуте своєї безпомічності перед ним, та безплідности своїх заходів будило і між Русинами глухе невдоволене, що сям то там, так ска-

зати, мимоволі проривало ся на верх. Воно прориває ся наприклад у заяві, якою Зоря Галицька заперечувала звістки при бурливе засіданні Ради Руської з 16 марта 1849, де заступник голови, Борисікевич, критикував тільки що наведену конституцію (там же ч. 23). Була чутка, що в тій критиці Борисікевич „оказував опір правительству“, що задля того був арештований чи до віддалення зі Львова завізваний, що Рада Руська розв'язана, бо критику Борисікевича приймила „громагласними похвалами“. Чутку сю Зоря називає неправдивою, але додає, що „не згоджуємо ся з Борисікевичом, що в тій конституції вже рішено не ділити Галичини, але згоджуємо ся, що будуть Русини завше на дорозі правній поступати“ і признає, що критика, отже й невдоволене було, хоч може не в такій формі, як оповідали звістки. Невдоволене, хоч затаєне, показує ся і в сатирі Луки Данкевича „Надгробное карті з 4 марта 1849“, що хоч написана в тих часах (1851 р.), поміщена була аж в 1865 р. в станіславівській рукописній ученицькій газетці „Зірка“ і звідси передрукована І. Франком у Ділі. (Д'яло 1885.)

Списала ся карта,
Четвертого марта,
По не мало сварок
Людем на подарок.
Писали ю з серцьом,
Посипали перцьом,
Звали якось сьмішно¹⁾,
Розіслали спішно.
Читано ю з криком,
Завязано ликом,
Тай спрятано в ляді;
Сказано громадї,
Щоби їй стеречи
Як дорогі речи.
„Бо з неї поволи

По довгой недоли
Виклюсть ся доля
Міст давного горя!“
Лежала два літа
Не виділа сьвіта.
Потім писареньки,
Премудрі, сіденькі,
В карту заглянули,
Головов кивнули,
Бо доля завмерла
І ноги простерла.
Тай сказали люде:
„Вже долі не буде,
„Най ударят в звони,
„Творят похорони“!

Невдоволене, таке безсильне, що мусіло майже само перед собою укривати ся, провадило конечно до знеохоти й апатії. Вже на засіданню 27 липня 1849 голова Руської Ради, Михайло Кузем-

¹⁾ Костуся — додає потку автор, себто здрібніле з „конституція“.

ський, ставить внесенє, аби „для много зайшлих обстоятельств“ засідання Ради зупинити. „Просилисьмо, каже він у своїй промові, щоби руські сьвята сьвяткувати; церкві руській рівні права з латинською надати; урядників не ворохобників настановляти, але таких, котрі-б Русинам сприяли; щоби були руські надписи на улицах; совіт шкільний щоб був зложений з руських людей; щоб при упорядкованю краю на руські потреби мати взгляд; просилисьмо о зниженє виборчого ценза, о 3-ту епархію і т. д. Кілько-сьмо зробили, не прилично нам самим ся величати. Мір весь і потомні віки не відмовлять нам справедливости. Руське імя в Галичині охоронилисьмо від заглади, руському імени привернулисьмо славу і честь перед лицем нашого монарха і перед австрійськими народами. Мові нашій родимій руській привернулисьмо приналежні права, основали Матицю, полк руських стрільців, заведено катедру руського язика, отворено місце переводчика при уряді краєвім, появились руські газети, вийшло більше книжок, як перше в цілім столітю. Словом, через наше діланє устелилисьмо дорогу нашому народови до дальшого розвою по дорозі просьвіщенія основаного на підставі народній.“ Але сам бесідник якось не дуже вірив своєму представленю і не сподівав ся знайти багато віри між публікою, бо каже далі: „Коли-сьмо не всі бажання наші осягнули, то не упадаймо на дусі, терпім; тадже-ж Русини многі віки учив ся терпіти, а хто терпен, той спасен. Що ся нам вчєра, що ся нам днесь не удало, удасть ся завтра или позавтрі. Оставмо женам нарікати, оставмо дітем зачатую річ покидати; ми мужі, ділаймо по мужеськи; щосьмо раз узнали за добре, допинаймо жваво, дипинаймо всіми нашими силами...“ Що-ж, коли мужеська бесіда скінчила ся дуже не мужеським внеском: „Гадавбим, що було би тепер порадно, для много зайшлих обстоятельств і ждучи пожаданих рішеній на наші поданія, наші вспільні діланія на якийсь час застановити“ (Зоря Гал. 1849, ч. 61). Рада пристала на се, але хоч опісля знов стала збирати ся, то вже на засіданю 26 листопада Куземський ударив у сю саму струну, та сим разом ще характеристичнїше, бо серед оборони згоди і спілки з урядом. Він протестує проти того, що хочуть поріжнити Русинів з урядом і урядниками, протестує і проти підсуваня шизми, бо вже до того значіне руської народности починало слабнути, що їй як за давних добрих часів противники могли з немалою надїєю на успіх підсувати прихильність до „шизми“, а при кінці вириває ся йому з грудий така

мимовільна скарга: „Ми не маєм наших заступників у правитель-ства, котрі би були в состоянню за нами промовити. Ми нових про-шеній не ставим, о давне ся домагаєм, о прошенія, о котрих сьвіт і самое міністерство казало, що суть найуміркованьшіі. Ще заледво рік минув, а вже всі мовят, що ми си дуже розбираєм. В чім? чи що маємо? чи нам яко Русинам що дали, крім тих звалиск?¹⁾ Єсли просимо о справедливість, то до того маєм право, і знаєм і надієм ся, що ряд нашого милостивого Монархи справедливости нам не відмовит“ (тамже ч. 97).

Знаєм і надієм ся! Здаючи справу з подорожі до Відня, куди він в Прокопчицом їздив яко депутат від Головної Ради Руської, він сказав при кінці: „Часу не марновав-єм і річи певне не за-спав-єм; який skutok того діланія буде, Бог вість; бо на тепер, як звикле, знову ино много надій привіз єм“ (тамже ч. 100). А на засіданю Ради 23 мая 1850 він сам на питанє, чи посилати депу-тацію до Відня в справі поділу Галичини, заявив: „Посилалисьмо 3 рази 1848 і 49 року, тепер вже годі; післалисьмо лиш поданє“ (Зоря Гал. 1850, ч. 47). А на засіданю в 10 грудня 1849 той сам Куземський протестує проти „шизматицких“ закидів (Зоря Гал. 1849, ч. 101). Ще раз, 5 серпня 1850 приходить під обряду вне-сене на розвязанє Ради (Зоря Гал. 1850, ч. 65); і хоч тепер у хаотичній дебаті над сим внесенєм, де голова попирав і против-ників і прихильників розвязаня, Рада руська ухвалила не розвя-зуватись і далі вести своє незавидне і безхосенне житє, то полі-тичні терпіння руських патріотів уже не протягали ся довго; в 1851 році мабуть сам намісник розвязав Раду і наказав Зорі Галицькій обговорювати політичні питання.

(Далі буде.)

---

¹⁾ Натяк на даровані Русинам руїни університету, з яких вони власним коштом пізнійше здвигнули «Народний Дім». *І. Ф.*

Наука нам.

Один із своїх елементарних законів фізика формулює так: кожна акція викликає проти себе відпорну акцію, що гальмує, а то й зовсім зупиняє першу. Сей фізичний закон можна уважати справедливим не в одній тільки сфері фізичних явищ, але також прикладати й до подій у житті людському, беручи його в ширшій значінню, себто не виключаючи ні життя окремої людини, ні цілих мас народніх. І тут кожна подія також викликає проти себе відпорну; сила, що впливає в данному напрямі, родить другу, що з свого боку впливає на першу, дає їй більший чи менший опір і гальмує, а то й зовсім руйнує її роботу. Скажемо більше — така компенсація сил у сфері людських відносин навіть далеко більше важить, ніж у явищах мертвої природи, бо має в собі деякі одмітні риси, яких бракує там. В сфері фізичних явищ відпорна акція впливає тільки в самої природи даної речі й не має в собі нічого наперед уложеного й обміркованого, ніякого до даних обставин і умов пристосованого пляну; в людських відносинах — навпаки — примішується до боротьби супротивних сил ще один могутній фактор, який часто сильно впливає на те, хто матиме перевагу. Сей фактор — то розум і воля людська, що той опір, ту відпорну акцію, в природі чисто механічну та інертну, направляє відповідно якомусь плянови, помагає їй чи ослабляє, — словом регулює й кермує до певної наперед зазначеної мети й таким способом зміцнює відпорну силу й надає їй новий, від природного відмінний характер. Коли ми хочемо зламати, напр. палицю, то проти нашої сили, яку для того мусимо ужити, вона має лише природний опір, що залежить від фізичного закону зчіплення частин палиці.

Коли-ж нашу руйнуючу силу обернемо на те, щоб зламати, кажучи фігурально, якусь живу палицю, якийсь організм людський — чи простий, чи складний, як певну класу серед нації, а то й цілу націю, не розрізняючи її складових частин, — то крім природної відпорної сили проти нас повстане ще иньша, свідомою силою, кермована певними бажаннями і волею тих людей, яких ми собі вибрали для експерименту. Тут проти нас буде розум сих людей, що уложив їм власні пляни життя, й кермована розумом воля, що силкується тих плянів додержати, справдити їх в тій чи иньшій мірі в своїм житті й досягнути наперед зазначену мету. Певна річ, що се вже не пасивна сила зчіплених між собою частин, як у палиці, а активна боротьба, тим завзятійша, чим більш даний організм свідомий себе самого й своєї мети, чим більше у його бажання й воля направлені на те, щоб дійсно справдити свої пляни. Коли для того, щоб зламати палицю, розтрощити, скажемо, шкаралупу в оріха, потрібно *X* механічної сили, то тієї-ж самої кількості не вистарчить, щоб зламати живу палицю, розтрощити людині голову, бо таким удар спаде на неї, в оборону стане його рука, що й зовсім може його відвернути, чи принаймні значно зменшити його силу. Руйнуюча сила зустрічається в останнім разі ще з якимсь надвишком відпорної сили, який має рішити, на чий бік схилить ся перемога в боротьбі. Тим то в житті людському часто бачимо явища, на перший погляд трудно зрозумілі, коли мала сила здужає дати добру одсіч, а бодай довгий час боронити ся проти безмірно більшої, а часто навіть перемагає останню. Слаба Еллада часів Мільтіада й Темістокля не тільки оборонила себе, а ще й зруйнувала численну силу варварів; мала Швайцарія за Вільгельма Теля здужала зупинити ворога, що безмірно переважав силою; Бури далеко довше завдавали Англійцям клопоту, ніж можна було сподівати ся з пропорції їх сил, — словом, часто слабій, маленький Давид виходить переможцем у боротьбі з велетнем-Голіафом. Тай на що зазірати далеко в глибини минулого, чи там на край світа ходити, коли приклади сього — не такі може славні та величні, але не менш виразні — можемо бачити раз-у-раз коло себе, як що схочемо уважно приглядати ся до буденного життя.

В ч. 9698 „Нового Времени“ знайшли ми напр. статтю д. Сиромятникова „Вопрос о литовской письменности“, написану з приводу відомого читачам Д. Н. Вістника судового процесу інженера Мацієвського з колишнім шефом „главного управління по дѣлам

печати“ в Росії князем Шаховским.¹⁾ Ся дрібна і на око, здавалось би, маловажна справа має тим часом величезну принципіальну й практичну вагу для підлеглих народностей у Росії, і „Новое Время“ з своїм дуже добрим нюхом та засадою „держать носъ по вѣтру“ зорієнтувалось очевидно одразу, присвятивши дрібній справі чималу замітку. Вважаючи на те, що в нашій пресі про Литвинів та їх національне й культурне життя писано було мало, — нам відомі тільки три дописи д. Стеллі в „Народі“ за р. 1891, — ми подамо в перекладі статтю д. Сиромятникова, поправляючи на підставі згаданих дописів д. Стеллі деякі фактичні помилки публіциста в „Нового Времени“ та зазначаючи його теоретичні хиби, що впливають самі собою в патріотично-централізаторського становища і самого автора і того органу, в якому надруковано його працю. Найбільша хиба, як і сам читач мусить помітити, се дивне переплутування інтересів російського народу й російської бюрократії, — інтересів, які на правду не тільки нічого спільного між собою не мають, а навіть ворожі одні одним, як навпаки цілком не ворожі між собою справжні інтереси різних народів, що живуть у Росії.

„Вищий уряд Північно-Західнього краю, — так починає д. Сиромятніков, — аж нарешті взяв під розвагу для порішення питання про литвинську азбуку, — питання, що має державну вагу для російської справи в сій Україні й житєву вагу для двох²⁾ мільонів російських підданців, Литвинів зроду.

„Литвини, що вийшли на історичну арену після Росиян та Поляків, спершу були під чималим впливом руської³⁾ освіти й громадянського життя, а по унії з Польщею підпали під польський вплив, зміцнений спільною обох народам католицькою вірою. Народню літературу у Литвинів викликало до життя лютеранство, що спричинило ся також до національного відродження і німецького племені. Перша книжка мовою литовською вийшла в світ р. 1547, але до XIX віку число таких книжок не переступило за 138, та

¹⁾ Див. замітку »Конфіскація за букви« в Хроніці III книжки Л. Н. Вістника за сей рік.

²⁾ Д. Стеллі показує на один мільон більше (»Народ«, 1891).

³⁾ Власне — південно-руської чи української, але д. Сиромятніков, як і взагалі Росияни, сього не розрізняють.

й ті нищило католицьке духовенство, що в литовським національним письменстві добачало початок протестанства. І вже аж тоді, коли з початку XIX в. приборкано політичний вплив польського духовенства в Північно-Західнім краї, письменство у Литвинів стало швидко поступати наперед. Протягом першої половини минулого віку вийшло 200 книжок, а другої — понад тисячу.

„Заходи прискорити „розполячення“ литовського народу спонукали г-р. М. Н. Муравєва-Віленського (recte Вішателя) видати 1864 р. наказ, щоб Литвини та Жмудини друкували свої книги російською азбукою. Але сей наказ, що потягнув за собою циркуляр міністерства внутрішніх справ до цензури 13 вересня 1865 р., не то що не сприяв „розполяченню“ Литвинів, але навпаки, зруйнував до краю литовські видавництва в імперії, де живе головна, 2-мільйонна маса литовського племені, й переніс їх до Прусії, де живе пів мільйона Литвинів, а то й до Америки, де їх усього 300.000. Литвини вже протягом 300 літ уживали латинського абетцадла й так до його привикли, що не хотіли читати книжок друкованих російським шрифтом, маючи їх за єретичні; вони вживали всіх засобів, аби придбати контрабандою литовські книги, друковані за кордоном латинськими літерами, не зважаючи на конфіскацію їх, на грошеві карі на тих, що їх мали, на арешти тих, що перевозили. В якій мірі серед Литвинів розповсюджені були закордонні друки, можна бачити з того, що між р. 1891 і 1902 на кордоні перехоплено 173.000 примірників литовських книг, та мабуть не менш їх повідбирала поліція. Що року друкується литовських молитовників понад 30.000 примірників і їх розкуповують по 2 карбованці за примірник, а тим часом на друковані російською азбукою з ціною по 30 копійок нема покупців, = ніхто їх не хоче. Від р. 1864 до 1891 російською азбукою надруковано всього 25 книг, рахуючи до сюди букварі, підручники, молитовники та кілька книжок наукового й белетристичного змісту; а тим часом за той самий протяг часу за кордоном надруковано понад 700 книжок та часописів. Видавець литовського патріотичного альбома в Шенандоа, в Америці, А. Milukas каже: „В р. 1883 Литвинам-патріотам пощастило розпочати в Німеччині видавання місячника „Auszra“, а за ним довгим потоком поплили інші книжки й патріотичні видання, що розходились широко по цілій Литві, послугуючись потайною поштою, навмисне для того заведеною. Охорона російсько-німецького кордону козаками та найострійші карі, що спадали на тих, у кого

знайдено литовські книжки, нічого не помагали“ (Lietuviskas Albumas, laida I, Shenandoah, 1900).

Таким чином литовський народ, що не хотів польонізувати ся й боров ся з польськими патріотами Північно-Західного краю, був змушений діставати собі духову страву контрабандою з-за кордону, а на се жаден з народів, що живуть під берлом російського царя, не бував суджений. Чого-ж дивувати ся, коли він почав надії свої обертати до Заходу, а не до Сходу? Що правда, він побірає освіту в російських школах та університетах і для його навстіж відчинено двері російського письменства. Але скоро литовське письменство існує вже яких 350 років, то, забороняючи його фактично в імперії, чи не робили ми тим самим його особливо принадним для тямущих і розвинених Литвинів, коли до того ще й наша Академія Наук друкує свої наукові видання (литовських текстів) не російським, а латинським шрифтом?

„Стільки праці доложивши, щоб прищепити Литвинам російську азбуку, ми занедбали й випустили з під нашого впливу литовський дух, що живить ся тепер закордонним письменством, врожим иноді російському народові (!) та його імперським (?) інтересам. Визволення литовсько-латинського письма дасть можливість і тим Литвинам, що живуть в імперії, працювати для освіти рідного краю, вияснити народови становище його серед иньших народів імперії й лагодити його потреби до потреб російського народу, якого мовою написано першу „Литовскую Правду“.¹) „Новое Время“, починаючи ще з р. 1887 (ч. 4221), підтримувало гадку, що треба знести наказ гр. М. Н. Муравєва і чим швидше буде внесена заборона друкувати литовські та жмудські книги латинським шрифтом, тим більше користи буде для російської справи в Північно-Західному краю.“

Ось що від слова до слова надрукувало „Новое Время“. Не будемо брати собі близько до серця таке надзвичайне і, як на „Новое Время“, цілком невідповідне вболівання над долею пригніченого народу, — вболівання, правда, натхнуте не самим альтруїзмом, бо засновано перш за все на думці про користь „російської

¹) Д. Сиромятніков має на увазі певно „Литовській Статут“; нічого й казати, що він помиляєть ся що-до мови сього пам'ятника, уважаючи її за російську.

справи“ серед Литвинів. Від коли Валаамова ослиця заговорила людським голосом, нема чого дивувати ся, чуючи иноді (хоч певно дуже рідко) людську мову там, звідки звичайно чути тільки звірачий рик. Звернімо краще увагу свою на ту науку, що впливає з статі д. Сиромятнікова для нас самих.

Хоча петербурська Валаамова ослиця, якій несподівано трапилось промовити по людськи устами д. Сиромятнікова, й хоче запевнити нас, що ніби то долі Литвинів що до заборони письменства не поділяє „жаден з народів“ російської держави, але ми сьому не повіримо. Та мало того, що не повіримо, — ми можемо тільки дивувати ся, яку коротку пам'ять має „Новое Время“, що здобулось сим разом на людську мову що-до Литвинів, але забуло деякі факти, які конче мусить знати. Адже воно так часто наділяло нас „милостиною свого внимания“ і раз-у-раз українське питання трактувало таким способом, що фразу про „жадного з народів“ мусимо брати лише за не зовсім зручний викрут, а не за річ поважну. Ми, що маємо нещастє бути живою поправкою до тієї фрази, мусимо дуже добре розуміти, скільки несвідомої автору іронії криється за тими поважними словами. Але не се нам найбільш цікаве в сю хвилю й не для того ми взялись за перо, щоб завдавати брехню „Новому Времени“, — зупинимось краще на тім, чого не говорить д. Сиромятніков, але що само собою впливає з його статі.

Перечитуючи „Вопрос о литовской письменности“ й пригадуючи долю українського питання в Росії, можна знайти цілковиту аналогію між становищем Литвинів і Українців; аналогія ся доходить до таких напр. дрібниць, що найвища в державі наукова інституція (Академія Наук) мусить із наукової конечности ставати першим злочинцем проти державних приписів, які заборонили Литвинам латинський шрифт, а Українцям — фонетику. Ріжниця тільки одна, тай то не на користь нам. Литвинам, як ми бачили, заборонено букву; у нас силкують ся відобрати самий дух, убити й знищити письменство, в якому проступає той дух. Се вже буде справжня правда, коли скажемо, що такої долі дійсно ні один народ не то в Росії, а і в цілому світі не знає: тут ми маємо перевагу на цілий світ і цілковите *privilegium odiosum*, — може через те, що маємо невелику честь, та за те велике нещастє бути найближчим з усіх славянських племен до російського. Таємний наказ 1876 року й досі ще тяжить над на-

шими головами і з усіх боків сковає нас залізним кільцем, з якого й досі ще не знайдено виходу. А тим часом вихід є і Литвини показують нам до його дуже добрий шлях.

Кожна акція викликає проти себе відпорну акцію — се закон не тільки фізики, а й людського життя. Невеличка, як рівняти до нас, жмінка Литвинів показала дуже наглядну ілюстрацію, що тому правда. Литвинам заборонено було читати книги друковані таким шрифтом, до якого звик народ, — і він не схотів иньших, а за всяку ціну добував і здобув такі, яких хотів. Ні кордони, ні арешти, ні кари, що сипались на його за кожну найневиннішу книжку, надруковану „неустановленим шрифтом“, його не зламали — і кільце, яке його творці мали за залізне, на правду показало ся нікчемним, фантомом, а нарешті й зовсім розскочило ся: наказ, якого навіть Валаамові ослиці не похваляють, знесено. Очевидно Литвини показали себе не тією звичайною палицею, що старить опір тільки механічною силою зчіплення своїх частин, а живим народнім організмом, — до природного опору, до фізичної відпорної акції вони долучили силу свідомости, і не вистарчило того Х брутальної сили, що без його певне зламала-б їх. В кожній литовській хаті поліція скільки хотіла могла відбирати закордонні видання й бути разом з тим певною, що коли завтра заїде в ту-ж саму хату, то знов доведеть ся їх відбирати, по-завтру те-ж саме, і так без кінця-краю вичерпувати море свідомого народнього протесту. А як вичерпати море не стане жадної людської сили, то мусіла наступити реакція до тієї безконечної праці без жадних наслідків навіть у поліції, що взагалі й не повинна-б відчувати втоми та реакції що до таких справ. Втома ся очевидно проступила і в процесі інженера Мацієвського з кн. Шаховським, і в людській мові Валаамової ослиці. Своєю свідомістю й свідомим протестом та боротьбою Литвини перемогли величезну силу.

Ми пішли иньшою стежкою — стежкою мовчання та покірливості; будши з природи людьми тихими та смирними, ми не завдавали поліції багато клопоту з собою, не обтяжали її працею коло вичерпування нашого протесту. Тим то й досі тисне нас справжнє залізне кільце відомого закону 1876 року, тим то й забувають, або бодай удають, що забувають, про нас ті, що дуже добре знають про наше існування. Ми виявили себе над міру хитким організмом, що хилить ся мов та лоза, куди її вітер хитне. Народ наш хиткий через свою бідність, темноту та неосвіченість, що не дають

Йому відчувати лиха, скоро воно вийшло поза межі „шкурних“ інтересів; інтелігенція — через свою нечисленність, м'якість, полохливість і те-ж певного роду неосвіченість у справах національних та неохоту до вищих інтересів. Тим то й виходить, що ми, як той Пацюк у Гоголя, тільки рота роззявляємо, облизуємось, поглядаючи на страву, та ждемо, щоб вареник сам нам ускочив у рот, та ще й не просто, а попереду сам себе присмачивши сметаною; а самі тим часом пучкою не кивнемо, щоб добути того вареника. Добре тому Пацюкови, що він мав таку силу — командувати варениками, а як ми її не маємо, то поки чогось ждемо, наші вареники й нашу сметану хтось иньший поїдає, а ми тільки облизуємось та думками багатіємо, бачучи, як наші вареники минають наш роззявлений рот та йдуть собі гарненько до чужого. І йтимуть, аж поки ми не покинемо тієї байдужности, безпечности та лінощів, які характеризують усяких Пацюків — мабуть чи не найвірніший наш національний образ, який тільки є у Гоголя. З нашої власної вини походить те, що досі ми стояли проти руйнуючої сили тільки своєю природною силою, майже без жадних практичних заходів, аби ту природну силу підживити свідомою діяльністю. Поки що її, тієї інертної, мертвої сили проти руйнуючого Х вистарчило і ще може на деякий час вистарчити, коли сам Х не втомить ся й не „ударить отбою“. Але своєю Пацюковою натурою, що руки не хоче простягнути, аби досягти свого, й чекає, поки діло само зробить ся своєю млявістю та неохотою до свідомого опору й боротьби — чи не самі-ж ми відсуваємо *ad infinitum* час тієї втоми? чи не змицняємо тієї сили, що на нас кругом налягає, чи не додаємо духу й відваги нашим асиміляторам і чи не самі себе позбавляємо перемоги над ними? Гадаємо, що на сі питання відповідь може бути лише одна, а впертість і незломність у справі національної боротьби, що появили Литвини, і перемога їх, що на наших очах стала ся, підпирають ту відповідь красномовніше всяких словесних аргументів. Непохитність і впертість що до справ національних сього народу, так безмірно меншого від нас, і так як ми поділеного між ріжними державами, ми повинні собі взяти за зразок і науку, тисячами й десятками тисячів спроваджувати книжки з-за кордону, коли їх нам дома не дають; розкидати їх по всіх хатах, не боячись кар, не зважаючи на переслідування, і замість тих, що в боротьбі знеслились, виставляти все нові й нові карти борців. До механічного й несвідомого опору

ми повинні долучити й свідому діяльність у певному напрямі. Будьмо певні, що гора до нас не піде, коли ми не рушимо самі їй назустріч, і що вареник у рот не впаде, як ми по його не простягнемо руки. Коли ми затямимо собі сю просту і, здавалося-б, зовсім не мудру істину, то тоді не то теперішнього Х, що силкується нас зламати, на те не вистарчить, а й ніякої взагалі сили людської. „Борітеся — поборете“, встало нам у пам'яті бадьоре слово Шевченка. Не забуваймо сього слова, тай Литвинів не спускаймо з очей, з думки, а головне, з праці — то й наше теперішнє, цілком реальне залізне кільце стане порожнім фантомом, поки й зовсім не розскочить ся...

С. Є—мов.

Картка з історії польсько-литовсько-українських відносин.

На сторінках Літературно-Наукового Вістника вже згадувано про польсько-литовсько-українську читальню в Берні (Швейцарії). Не вважаючи на те, що в Берні не багато Поляків і лише кілька Українців та Литвинів, загальні течії життя сих народів обхоплюють і їх, повтараючи в мініатюрі суспільне життя самих країн, і був час коли сї течії відбилися тут у цікавій формі польсько-литовсько-української читальні. Сполученє сих імен уже не нове: була не що давно в Америці якась така спілка, існує тепер у Фрібурзі (Швайц.) польсько-литовська читальня; тим то думаю, що не від речі було-б познайомити суспільство з історією Бернської П. Л. У. читальні.

Читальню сю засновано в початку 1899/900 академічного року. До того часу в Берні існувала польська читальня Koła Polskiego. Українці-ж, Литвини та поступові Поляки, які що-йно поприїздили в Берн, не мали своїх читалень (їх усіх було дуже мало) і поступовці охоче згодились на пропозицію Українців та Литвинів — заснувати спільну читальню.

Зразу до читальні вписалось коло 20 Поляків (з них коловців 4—5 чоловіка), 3 Українці і 1 Литвин.

По статуту сеї читальні членом її міг бути кождий Поляк, Литвин і Українець, який признає постулат незалежности Польщи, Литви й України (§§. 1, 4). Через підкресленє постулату незалежности Литви й України Полякам, прихильникам народовой демократії, її параграфи не сподобались, бо вони й доси снять про

Польщу „від моря до моря“, про Польщу в історичних межах. Але їх була меншість, тому ці §§ прийнято.

По статуту всі нації мали, розуміється, однакові права, і кожда за свої гроші мала передплачувати видання в рідній мові (§. 6. увага 2), а уряд читальні мав в офіційних зносинах з її членами вживати всі три мови (§. 8); фактично-ж Поляки і Литвини вживали польської (бо Поляки не вміли ані литовської, ані української), Українці-ж уживали української.

Та що Литовців і Українців було не багато, то вони згодились поки що давати гроші лише на льокаль, а часописі і журнали для себе пренумерувати окремо, гуртком.

На другий рік до читальні вписалось ще кілька Поляків з народової демократії, так що тепер поступовців була в читальні меншість і їм приходилось боротись з П. народовцями, коли хотіли пренумерувати поступові видання. Поступовців підтримували Литвини й Українці.

Сполучена читальня існувала не довго: в початку 1901/902 академічного року вона розв'язалась. Приводом до цього були події на львівському університеті 1901 року.

Скликано було зібранє членів читальні, щоб обговорити, як висловити спочутє сецесіоністам. На цьому зібраню після відчиту одного Українця про львівські події багато промовляли поступовці і в промовах своїх рішучо і з запалом ганьбили львівський сенат, професорів і польських шовіністичних студентів, які ґрунують ся коло Czytelni Akademickiej.

Поступовці подали проєкт ухвали прихильної до сецесіоністів. Народовці подали другий проєкт (Українці відмовили подавати проєкт, бо бажали пізнати думки Поляків що до львівських подій) противний проєктові поступовців, у яким зазначили, що нічого не мають проти українського університету, але на утравізацію львівського університету не згоджують ся; ганьбили українських студентів за їх поводженє з професорами-Поляками і висловили спочутє членам Czytelni Akademickiej.

Народових демократів була більшість, то й прийнято їх ухвалу (Українці і Литовці не голосували). Тоді поступові Поляки, Українці й Литовці зголосили *votum separatum* і виступили з читальні (за виїмком одного Поляка).

Не вважаючи на те, що всі вони виступили не яко поодинокі особи, а як члени товариств і домагались викреслення з назви чи-

тальні слів „литовсько-українська“, народів демократи не змінили назви читальні і вона лишилась „П. Л. У.“, хоч там не було тепер жадного Українця ані Литовця і жадних видань крім польських.

Українці по якімсь часі заснували свою окрему читальню, до якої належать тепер кілька чоловік в Женеві, Цюриху і Берні, і між ними є й не-Українці.

Протягом літнього семестру 1902 р. до „П. Л. У.“ читальні належали самі народів демократи, а в початку 1902/3 академічного року до неї знов вписалось кілька Литвинів і поступових Поляків, маючи на меті реформувати читальню в поступовім дусі. Але що народів демократів була більшість, се їм не вдалось, і читальня незабаром розвязалась знов.

На сей раз приводом було ось що. Д. 27 грудня 1902 року на загальному вічу „Związku Postępowej Młodzieży Polskiej“ і „Zjednoczenia Towarzystw Młodzieży Polskiej zagranicą“ (молодіжи націоналістичної), яке відбулось у Цюриху, між иньшими питаннями порушено питання національне.

З приводу сього питання член Бернської „П. Л. У.“ читальні (член Zjednoczenia) М. висловив дуже цікаві погляди на українське і литовське питання. На його думку не має просто Українців і просто Литовців, а існують лише Українці-Поляки і Литовці-Поляки.

Литовці й Українці висловили свій протест проти таких ідей. Подаємо тут зміст обох заяв.

„Ми, нижше підписані Литвини рішуче домагаємось викреслення з назви „П. Л. У.“ читальні слова „литовська“, бо в засаді не згоджуємось з назвою яких-будь закладів польсько-литовськими, підкреслюючи сим своє змагання до політичної незалежності Литви (етнографічної). Згідно з сим ми готові залишитись надзвичайними членами читальні, коли в її статуті буде такий параграф: „Членами надзвичайними, без права голосу, платними можуть бути всі ті, що належать до пригноблених націй, які домагають ся політичної незалежності своєї країни“. 1903. Січень. (З чотирьох Литвинів протест сей підписали три.)

Иньшої, радикальнійшої заяви вони не подали, з огляду на склад тодішнього уряду читальні, який ніколи не згодив ся-б прийняти до читальні кого будь належного до пануючої нації (в певнім разі до російської), не зважаючи на його політичні переконання.

Д. 17 січня 1903 року надіслали в читальню свій протест Українці:

„Урядови польської читальні в Берні.

З огляду на те, що Українці ще позаторік, після певного відношення до українського національного питання тієї польської партії, під зарядом якої тепер є читальня, виступили з „П. Л. У.“, ми Бернські Українці протестуємо проти довільної назви цієї читальні „українською“ і домагаємось викреслення цієї назви, бо вважаємо неможливим мати що-небудь спільного з людьми, які так відносять ся до національного українського питання і так своєрідно розуміють незалежність України.“ (Підписало шість душ).

В справі сих протестів Поляки скликали 17 січня 1903 року надзвичайне зібранє, на якому знов більшістю 11 голосів проти 3 (6 не голосувало) відмовили змінити назву читальні.

Українцям, які не мали права, як неналежні до читальні, бути на зібраню, відповіли листовно (в польській мові, хоч заяву подано в українській) ось що: „Шановні колеги! В відповідь на надісланий нам протест маємо честь закомунікувати ось що: Зваживши, що § 1. статуту нашої читальні має гаслом усіх її членів визнання незалежності Польщі, Литви й України; зваживши далі, що назва читальні виражає лише змаганє і погляди членів її, і ні до чого не зобов'язує Українців, які стоять по-за нею, зібранє П. Л. У. читальні дня 17 січня постановило назви тої не змінити. Проти сеї ухвали голосували колеги (написано 3 ймення, які з певних причин ми не можемо навести). З поважанєм заряд П. Л. У. читальні в Берні.“

Литовці після сього зібрання знов подали Полякам заяву (в польській мові, бо вважали тепер читальню лише польською, а попередню заяву подано в польській і литовській мові), під якою підписались два Литовці. Подаємо зміст тої заяви:

„Зваживши, що більшість польської суспільности вважає Литву невідлучною частию Польщі і вороже відносить ся до змагання Литвинів до цілковитої неспідлеглости і відрубности Литви (етнографічної); зваживши, що таке вороже становище виявляєть ся і в діланню польських політичних партій („Narodowa Demokracja“, по часті „П. П. С.“ etc.) які стоять на чолі польського руху; зваживши, що на таких становищі стоїть і більшість членів читальні польської в Берні, яка називає себе „П. Л. У.“; зваживши,

що та читальня не передплачує жадного литовського ані українського видання і що до неї не належить жаден Українець; зважавши, що наше і Українців домагане зміни назви читальні було відхилене більшістю голосів (11 проти 3, 6 не голосувало); зваживши зрештою, що більшість членів так званої „П. Л. У.“ читальні шовіністично відносить ся до иньших національностей, — ми, нижше підписані Литвини не можемо на далі залишити ся в такій читальні і просимо викреслити нас із числа її членів.“

Після сеї заяви Литовці знов виступили з читальні.

Тепер у Берні існують окремо три читальні: польська, литовська й українська. Але польська і до сього дня зветь ся „П. Л. У.“

М. В.

Теорія електронів.

Виклад проф. Г. Кайзера.¹⁾

...А тепер хочу навіязати до слів цїсаря, що 20-ий вік належить до наук природописних. І наколи захитанє давних понять, нові ідеї та численні ріжниці поглядів є признаками сьвіжого життя та віщуванєм нових богатих результатів, то вже перші роки нового столїтя potwierдили згадані слова цїсаря.

Через нову теорію електронів настав чималий рух у широких природописних кругах. А хоч тут ще много неясного, хоч многі перші поясненя показались хибними, та хоч ще много з того, що ми вважаємо за слушне або імовірне, може серед борби гадок та дальших дослідів не остояти ся, то однак питання ті такі інтересні, а вислїди ідуть так далеко, що я попробую подати вам бодай побіжний начерк сеї теорії. При тім не укриваю, що при далеко йдучих основах, на яких я мушу оперти ся, та з причини неможливости експериментованя перед вами можу лиш побіжно розвязати мою задачу, за що з гори прошу вибаченя.

Вислїди фізикальні вискакують лиш дуже рідко, як Палляда Атена, готові з голови одного чоловіка. Вони звичайно розвивали ся з невеликих початків помалу, звільна через спільну працю мно-

---

¹⁾ Сей інтересний виклад читав Г. Кайзер, звїсний професор фізики на університетї в Боннї, в день уродин цїсаря Вільгельма II дня 27 січня 1903 р. Ст. 1—8 сього викладу лишю неперекладеними, бо вони порушують квестію відносин цїсаря до університету, отже справу, що безпосередно не вяже ся з самим предметом викладу. (Перек.)

гих, ідучи вперед та вертаючи взад, аж врешті прийде чоловік, що сполучить зібраний досвід зі своїм та знайде правдиве слово, що посує нас добрий кусень наперед. І тому-то й я мушу для нашої квестії вернутись о яких 50 літ взад, і то до Бони. Тоді розсліджував тут Пліккер перехід електричності через гази. Його роботу уможливила ся обставина, що як раз тоді жив тут (т. є в Бони) дуже здібний та зручний оптик, Гайслер, що в тім часі винайшов воздушну ртутну помпу. Наколи передше тиснене газу можна було при помочи звичайної воздушної помпи обнизити на $\frac{1}{500}$ часть атмосфери,¹⁾ то при помочи нової помпи можна його було обнизити на $\frac{1}{10000}$ часть. В так сильно розріджених газах, що очевидно були замкнені в скляній рурі, виступали при переході через них електричності пові явища, які Гітторф, співробітник Пліккера, студіював довгі літа. Наколи при середних тисненнях ціла маса газу в рурці світить (при переході електричності), то при дуже малих тисненнях світло зовсім устає. Та про те ток електричний переходить ще через рурку в виді незримих лучів, які через се можна пізнати, що стіну скляну, де лиш її трафлять, спонукують до сильного свічення. Такі тіла, що не розгріваючись світять самі під впливом падучих лучів, називаємо тілами флюоризуючими, а явище флюорисценцією. Така флюоризуюча пляма виступає все напроти відемного кінця рурки, катода,²⁾ отже лучі виходять від неї; тому-то лучі ті назвав Гітторф катодальними.

Опісля займав ся тими лучами дуже докладно англійський хемік Крукс; він знайшов, що ті лучі не лиш викликають флюорисценцію, але також цілий ряд ще иньших прояв, пр. тепло, порушають легкі предмети, наколи їх трафляють і т. п. Він був сеї гадки, що в просторах дуже розріджених — а доходив він до роз-

¹⁾ Тиснене атмосфери, се тиснене, яким тисне ціла окружаюча нас атмосфера; в звичайних умовах тиснене се над поземом моря в температурі 0° рівнає ся тягарови стовпа ртуті, високого на 760 mm, т. є тиснене на 1 cm² виносить троха більше, як 1 kg. В начинях замкнених тиснене се можна зменшити через розріджене воздуха при помочи воздушної помпи. (Перекл.)

²⁾ Місце, де ток електричний входить до рурки, називаємо бігуном додатним (анодом); місце, куди виходить, бігуном відємним (катодом); ток іде в рурці через газ від аноди до катода, лучі невидимі (катодальні) йдуть в напрямі противнім. До викликаня відповідних прояв бере ся рурки виповнені розрідженим воздухом. (Перекл.)

ріджень з тисненням мільйонної частини атмосфери — матерія знаходить ся в особливим стані, який він назвав четвертим станом скуплення, коли перед тим звісні лиш були три: стан цїпкий, плинний та газований. Очевидно через введення нової назви справа сама ще не вияснила ся.¹⁾

Довгі десятки літ експериментовано далі з лучами катодальними; численні дивні і гарні прояви оглядали різні обсерватори, але до зрозуміння тих проявів було так само далеко, як з початку; тому-то й інтерес для тих явищ почав слабнути. Та в тім вийшов новий імпульс з Бонні від Герца, що на жаль не дожив далеко йдучих наслідків своїх обсервацій.²⁾ Він знайшов, що лучи катодальні, відмінно від усіх до тепер звісних родів лучів, можуть переходити через тонкі верстви металічні. Тому-то поставив він собі питання, чи не було-б можливо випустити лучи катодальні, яких існування до тепер звісне було лише в розріджених рурках, також на зверх у простір виповнений воздухом. Він спонукав тодішнього свого асистента Ленарда до зроблення відповідних проб. В рурці, в місці, де від середини трапляли лучи катодальні, зроблено маленький отвір і заклеєно його алюмінієвою бляхою; сим способом можна було випорожнити середину і витворити лучи катодальні. Показало ся, що вони дійсно виходять через се алюмінієве віконце і можуть існувати в зверхнім воздусі. Очевидно не видко їх поза руркою, так само, як не видко їх в рурці, але за се можна було розпізнати їх ділання: накопи в їх дорозі уміщено субстанції, здібні до флюорисценції, то вони світили, плити фотографічні чорніли, навіть коли були обложені алюмінієм або чорним папером і т. д.

Много між вами пригадає собі подібні ділання лучів Рентгена. В дійсности ті два роди лучів що найменше близько споріднені. Рентген відкрив, повторяючи досвіди Ленарда, що згадані ділання виступають не лише перед віконцем, але і перед стіною скляною, так що з усіх місць скляної стіни, де лише від середини трапляють катодальні лучи, виходять на зверх лучи з майже

¹⁾ Гіпотеза Крукса, звісного хеміка-спіритиста, стрінулася з сильною критикою, між иньшими з критикою нашого земляка проф. Пулжя. (Перекл.)

²⁾ Гайнріх Герц, проф. фізики в Бонні, своїм відкритєм дробань та филь електричних творить епоху в науці; на жаль і велику страту для науки він передчасно помер. Його наслідником у Бонні став Кайзер. (Перекл.)

ідентичними прикметами, які він назвав лучами X, а інші лучами Рентгена. Ще й доси не знаємо, чи між обома тими родами лучів існує якась засаднича різниця, бо майже всі їх ділання однакові. Одно з тих ділань мушу тут ще піднести, а се спроможність робити воздух добрим провідником електричності. Воздух при тисненню атмосферичнім є звичайно злим провідником електричності, ізолятором, а се можна пізнати по тім, що наряджене (електричністю) тіло окружене воздухом остає нарядженим. Наколи однак через сей воздух пустимо лучі катодальні або Рентгена, то він стає добрим провідником, а тіло розряджує ся (виладовує).¹⁾

Справа виясненя тих прояв та справа істоти лучів катодальних ставала через нові відкриття що раз то більше пекучою. А що сі лучі очевидно стоять в близькій звязи з електричними токами в розрідженій рурці, то насувало ся мимохіть порівняне з токами електричними в течах, яких закони ще в половині минушого століття ясно виложив Фарадей. Позвольте, що я в кількох словах пригадаю ті закони. Фарадей знайшов, що коли ток іде через теч, то він її все хемічно розкладає, електролізує. Продукти розкладу, т. з. йони, мандрують разом з електричним током до обох кінців його дороги і там на бігунах або електродах виділяють ся. Фарадеви вдалось показати, що наколи означена скількість електричності переплила через теч, то виділила ся також точно означена скількість йонів, і насувала ся конклюдія, що йони самі переносять електричність. Наколи будемо брати різні кваси, то все знайдемо, що водень мандрує від додатного до відємного бігуна, а далі побачимо, що який будь візьмемо квас, усе рівній скількості переплившої електричності відповідає рівна скількість виділеного водня. Звідси заключаємо разом з Гельмгольцом не лише, що атоми водня є двигачами додатної електричності, але також, що кожний такий двигач переносить рівну скількість електричності. Ту скількість, яку переносить кожний атом водня, можемо вважати одиницею скількості електричності, атомом електричності, і сю скількість названо електроном. Не трудно змірити, скільки електричності переносить означена скількість йонів водня. Звідси можемо обчислити величину одного електрона або також стосунок величини електрона до маси m атому водня, що переносить сей електрон.

¹⁾ Сю прикмету висловляємо так: лучі катодальні і Рентгена йонізують воздух. (Перекл.)

Так само думано в першу, що при розрядженню через гази виступає також якийсь рід електролізу, що лучі катодальні є током дробин, йонів, наряджених електричністю і то відемною, бо виходять з відемного бігуна. Одначе з огляду на давнійший досвід Герца видавав ся сей погляд хибним: частинку наряджену відемно відпихає тіло наряджене відемно, за се притягає її тіло наряджене додатно. Наколи отже лучі катодальні є громадою відемно наряджених частинок, то мусять дізнати відклонення, наколи їх пропустимо між дві плити, з яких одна сильно наряджена додатно, друга відемно. Коли отже умістимо дві такі рівнобіжні плити в розрідженій рурці, так що лучі мусять переходити між ними, то вони мусіли би в тій хвилі, коли плити нарядимо зо вні, дізнати відклонення; пізнали би ми се в той спосіб, що флюоризуюча плямка, яка повстає через удар лучів о скляну стіну, пересунулась би. При того рода досвіді не знайшов Герц ніякого відклонення, і здавало ся, що повисший погляд хибний.

Аж далеко пізнійше виказав Томзен, фізик з Кембріджа, що тут заходила помилка: тому що перші лучі катодальні, що йдуть між плитками, роблять з газів добрі провідники, то плити виладовують ся зараз, лучі йдуть в дійсности між двома ненарядженими плитами і не може наступити ніяке відклонення. Томзен показав, що можна досвід так урядити, що наступить відклонення і то в сторону додатної плити, і тим робом виказав, що маємо тут дійсно діло з громадою частинок наряджених відемно.

Тепер прийшло з черги завдане розслідити, що се за частинки: чи такі йони, як ті, що ми пізнали їх при електролізі, чи може що иньшого? З незвичайною енергією і рідкою експериментальною зручністю розсліджували сю квестію Томзен і його ученики, й їм завдячуємо велику часть розвязки сеї квестії.

Наколи лучі катодальні є йонами, то мусіло-б приміром для них відношене $\frac{e}{m}$ бути таке саме, як при електролізі. Те відношене можна одначе обчислити із згаданого відклонення флюоризуючої плямки. Воно є власне — наколи знаємо наряд відклонюючих плиток — тим більше, чим більша скількість електричності e , яку плити притягають згл. відпихають. Але та скількість електричності e знаходить ся на тяжкій матеріальній частинці m ; частинка та безвладна т. є., змагає порушатись по дорозі, яку раз розпочала. Матерія висить на частинці електричності як тягар з олова і перешкаджає їй у змаганю до збочення (відклонення). Чим більша

маса m , тим менше буде (при даній силі притягання плиток) відклонення — можна проте показати, що відклонення є пропорційне до відношення $\frac{e}{m}$, отже можна це відношення обчислити, наколи зміряємо відклонення.

Досліди Томзена в тій kwestії дали два цікаві результати: 1. Наколи робимо досвіди з воднем, то $\frac{e}{m}$ не має тої самої вартості, яка виходить для йонів водня при електролізі, але є яких 1500 разів більше. 2. Наколи візьмемо які будь інші гази, то знайдемо все одну і ту саму вартість для $\frac{e}{m}$, отже зовсім відмінно як при електролізі, де вправді є однаке для всяких одновартних йонів, але m ріжне залежно від атомового тягару ужитого елементу. Мусимо проте прийняти, що в лучах катодальних частинки проводячі електричність усе ті самі, без огляду на газ, який ми случайно вибрали.

Перший вислід показав проте, що для частинок катодальних, які Томзен назвав „корпускулами“, відношення $\frac{e}{m}$ є яких 1500 разів більше, як для йону водня. Це може походити звідси, що або для корпускулів e далеко більше, як для йонів, або що m далеко менше. Рішеня між тими двома евентуальностями видавалось незвичайно тяжким; однак через дотепно видумані досвіди удалося вимірити для лучів катодальних окремо e , а окремо m ; показалося, що e ідентичне з вартістю йонів, т. з. що кожний корпускул двигає один електрон. З сього відразу слідує, що важка маса кожного корпускула мусить виносити $\frac{1}{1500}$ частку маси одного атому водня.

Це був незвичайно цікавий та важкий вислід. Після науки хемії мав бути атом найлегшого елементу, водня, найменшою кількістю маси спроможною існувати. Тепер бачимо, що ту масу можемо ще ділити на 1500 частий; а наколи візьмемо під увагу ще другий вислід, що $\frac{e}{m}$ має для всіх газів ту саму вартість, що також m усе ідентичне, то звідси слідує, що розпад усіх атомів газових дає нам частинки рівно великі. Що-ж може бути ближше, як założене, що вони також однородні?

Хемія вчить власне, що існує багато, яких 80 до 90 елементів, т. є. різних матерій, яких не можемо розложити на простіші складники або перемінити одні на другі. Але з другого боку вчить історія хемії, що давніше уважано деякі матерії за елементи, які опісля при ужиттю ліпших средств, а то через застосованя висших температур удалося розложити. Чому-ж би отже і всі наші

елементи не дали розложити ся дальше? Чи може наша хемія не є лише хемією температур, які можемо досягнути? Наколи би ми замість 4000° , що ними розпоряджаємо в електричній печі, потрапили досягнути 10000° , то може би многі або й усі елементи ще дальше розпали ся ще на меньшу скількість основних матерій? А що природа все працює найпростійшими средствами, то очевидно льогічно найбільше вдоволяє гадка, що існує лиш один одинокий рід матерії, яка через ріжні стани уґрупованя та конденсації представляє нам ріжні елементи. Таке заложене, звисне під назвою гіпотези Пру (Proust), займало вже від давна спекулятивних хеміків, а набрало воно великої ваги, коли пізнано, що тягарі атомові хемічних елементів стоять в означеній звязи.¹⁾

Коли отже Томзен знайшов, що корпускули всіх газів мають таку саму маленьку масу, то насував ся сам з себе погляд, що в них маємо діло з праатомами матерії, та що в лучах катодальних знайшли ми в кінці так довго шуканий матеріал наших елементів та вселенної. Такий праатом матерії, наряджений атомом електричности, названо електрон²⁾; назва „корпускул“ не прийняла ся.

Наколи сим робом у лучах катодальних віднайдено електрони, показало ся в невдовзі, що вони майже всюди повстають та є присутні, що вони в части відграють важну ролю в господарці природи і можуть викликувати найцікавійші прояви. З огляду на короткий час можу обговорити лише коротко деякі з тих прояв. Згадаю вперед про одно спостережене з аналізи спектральної Земана²⁾ знайшов, за чим надармо шукав Фарадей, що дуговини (спектра) газів дізнають зміни під впливом сил магнетичних. Се спостережене дало на основі теорії Льоренца вияснити ся в сей спосіб, що лінії дуговинні повстають через рух електронів, а далі показало ся, що електрони всіх хемічних елементів ідентичні між собою та й ідентичні з електронами лучів катодальних. Можна собі проте після Рунґе представити атом якогось елементу в виді планетарної системи: в середині маємо велике додатно наряджене

¹⁾ Се була так зв. періодична система Л. Маєра та Менделєєва, після якої всі елементи дадуть ся уложити в групи залежно від атомового тягару. (Перекл.)

²⁾ Фізик нідерляндський; описане явище носить у фізиці назву „феномен Земана“. (Перекл.)

ядро, сонце системи, що творить годовну масу атому і що до величини різне залежно від елементу. Довкола нього кружить певне число електронів, планет, рівних що до величини і рівно сильно наряджених відємно. Через свій рух по еліптичних дорогах довкола ядра витворюють вони в етері сьвітлянім, що все виповняє, електромагнетні філії, які ми помічаємо яко сьвітло, яко лїнії дуговинні. Ті бувають різні залежно від елементу, хоч електрони, що їх витворюють, є у всіх елементів ідентичні, а се тому, що тіла центральні і сили, що з них виходять, а через се й рухи електронів, є у різних елементів різні. Мова тут про планетарні системи дуже малої величини: їх змістить ся в наперстку стільки, що на означенє їх треба би числа з більше як 20 цифрами.

Що діланє лучів Рентгена в дійсности ідентичне з діланєм лучів катодальних, се ми вже бачили; діланє обох тих родів лучів приписуємо електронам, отже спроможність викликувати флюорисценцію, чорнити фотографічні плити, переходити крізь непрозорі тіла, робити з воздуха та иньших газів провідники і через се виладовувати наелектризовані тіла.

Вскорі знайдено, що й сьвітло о коротких філях, т. зв. позафіолетове сьвітло,¹⁾ має спроможність витворювати електрони. Тому-то в нашім воздуху ся все під впливом промінювання сонця електрони, які впрочім під впливом вохкости воздушної, що на них кондензує ся, їх обтяжає і тягне до землі, все знов уступають. Може на тім процесі полягає все істнующий стан електричний нашої атмосфери, що при нагоді бурь проявляєсь і нефізікам.

¹⁾ Як відомо, сьвітло сонця, се лише дроганя т. зв. сьвітляного етеру; між ними є скоріні і помалійші, або — як кажемо — є дроганя о коротких і довгих філях. З поміж тих дрогань лише часть творить в нашім оці вражінє сьвітла, а власне лучі, що мають 400 до 800 білїонів дрогань на секунду. Вони то творять дуговину, наколи сонїчне сьвітло перейде крізь т. зв. призмат або крізь краплю води, що обнимає сїм красок від червоної до фіолетової. Лучі з дроганями повільїйшими як 400 білїонів невидні для нашого ока, але за се вони витворюють вражінє тепла; є се т. зв. лучі тепляні або позачервоні. Лучі з дроганями скорїйшими як 800 білїонів також невидні, але за се вони є причиною різних прояв хемїчних; вони то мають велике значінє пр. в фотографії — се лучі хемічні або позафіолетові. Наколи сьвітло сонця розложене через призмат дає тяглу дуговину, зложену з сїмох красок, то сьвітло горючих пар металїчних та газів, пущене крізь призмат, дає дуговину зложену з певного числа ясних лїнійок, яких положенє та краска характеризує поодинокі елементи. (Перекл.)

З другого боку знайдено, що в замкнених просторах, а іменно в глибоких пивницях, воздух містить у собі численні електрони, і, хоч і як се смішно може звучати, поуставлювано там лапки, аби їх ловити: як мухи йдуть по солодкій трутці і там остають, так ідуть електрони до дрота електрично нарядженого; наколи дріт сей обтерти кусником шкіри, то електрони в частині остають на ній і сей кусник є пр. в силі почорнити фотографічну плиту.

Найцікавішим однак жерелом для електронів є *лучивочинні* субстанції, яких відкриті завдячуємо Беккерелеви в Парижі. До субстанцій флюоризуючих належать сполуки урану — що уранове скло має ту прикмету, було давно звісне. Беккерель, що при експериментах з лучами Рентгена уживав уранових солей, напав на гадку спробувати, чи від самих тих солей не виходять лучі, що чорнили-б, як лучі Рентгена, фотографічні плити. І дійсно проба вдала ся: наколи в темноті положимо на фотографічну плиту, обвину в чорний папір, кавалок урану або його сіль, то плита почорніє. Сим робом відкрито т. зв. лучі уранові або Беккереля. І крок за кроком можна було показати, що вони мають майже всі прикмети лучів катодальних: вони спроваджують флюорисценцію, чорнять фотографічні плити, відклоняють ся під впливом плит наелектризованих та магнетів, переходять крізь непрозорі тіла, замінюють воздух на добрий провідник та розряджують (видають) наряджені тіла. Вони висилають отже електрони. Вскорі опісля знайшли ся і у многих иньших субстанцій, як олово, візмут, тор і т. п. сліди подібного ділання. Ділане було, що правда, дуже слабе, але вскорі удалось його скріпити; показалось, що умовиною тих явищ є новий хемічний елемент, який лиш в маленьких кількостях виступає в тих тілах, а подружє швайцарське, панство Карі,¹⁾ потрафили його скондензувати. Вони назвали його радієм. Нині ще не звісно, чи в усіх тих випадках знаходить ся все троха радія, чи може иньші ще незвісні елементи викликають подібні ділання; прийнято істнуванє ще двох таких елементів, польону й актіну, але се ще непевне. Всі ті субстанції називаємо *лучивочинними*.

Сконцентрований, майже чистий радій показує дуже дивні прикмети: він світить стало в темноті, мов комашка св. Івана; під його впливом світять усі флюоризуючі тіла, що знаходять ся в його

¹⁾ Паві Карі властиво з походження Полька, Склодовска. (Перекл.)

сусідстві; плита фотографічна, зближена до нього, чорніє; також виступають інші хемічні ділання, пр. звичайна сіль прибирає гарну синю краску, спричинену виділенням хльору. В просторі, де знаходиться більша скількість радія, не можна нарядити ніякого тіла електрично, бо цілий воздух стає (під впливом радія) добрим провідником. Його ділання на шкіру — так як в далеко слабшій мірі лучів Рентгена — дуже енергічне; наколи носити дещо радія, (звичайно замкненого в рурочці скляній) в кишені, то можна бути певним, що на місці на тілі, яке знаходиться під нею, виступить дуже сильне, тяжке до загоєня, запаленє. Вкінці треба згадати, що інші тіла, виставлені на ділання тіл лучивочинних, самі на якийсь час стають лучивочинними. Очевидно в них і на них задержують ся поодинокі електрони і аж звільна з них виділяють ся.

Отся чудова субстанція на жаль дуже дорога тому, що її тяжко виділити — грам коштує 8000 марок — насуває фізикови тяжкі завдання. Радій безпереривно працює, пр. коли чорнить фотографічні плити. Тимчасом основний закон фізики та всіх природничих наук учить, що праця не може бути сотворена з нічого. Звідки-ж отже бере ся праця, яку робить радій, хоч на повір не змінє ся? Чи може він від відвічних часів має такий надмір електронів, що може їх довгі часи вислати, а через се не вичерпує ся? В таких разі мусіло би прецінь колись устати ділання, а в часі ділання мусіла-б вага радія ся зменьшати. І дійсно після дослідів Гайдвайлера має наступати зменьшенє тягару, хоч дуже невелике.¹⁾ Можемо собі також уявити ще інші процеси в радії, як пр. молекулярні переміни положень, та все одначе з огляду на велику скількість роботи, яку може виконати радій, заходить велика трудність для пояснення сеї справи.

Ми бачили, що Томзен витягнув конклюдзію, що корпускули або електрони, се комбінація електричності і важкої матерії. Сю послідну прийняв він тому, бо електрони безвладні, т. є. мають змаганє іти незміненою простою дорогою від катода до напроти положеної скляної стіни. Через ту безвладність вони не летять просто до наелектризованих плит, про які ми згадували, але лише

¹⁾ 5 грамів радія тратить після Гайдвайлера 0.02 mg на вазі в протягу 24 годин. (Перекл.)

троха відклонюють ся з своєї дороги. А що безвладність є звісною прикметою матерії, а електричність майже її не має, тому-то за-ключав Томзон, що в електронах мусить бути присутня матерія. Та однак дуже скоро повстали сумніви що до правдивости сего за-ключення: сказано, що безвладність електронів може бути лише по-зірна. Одна частинка електричності не могла би показати ся без-владною, але впрост мусіла би полетіти до додатно наелектризова-ної плити. Та тут маємо діло з цілою громадою рухливих наря-джених частинок, а прецінь добре звісно, що такі частинки вза-їмно на себе ділають, і то, як каже фізик, електростатично і елек-тродинамічно. Теорія показує, що ділання ті як раз такі, як коли би частинки були безвладні. Явище відклонення не приневолює нас отже, як думав Томзон, добачувати в електронії матерію, але ми можемо його вважати чистою частинкою електричності.

Рішене між тими двома можливостями було конче пожадане; і воно видавалось можливим, бо теорія показала, що при великих скоростях електронів мнима безвладність заховує ся инакше, як дійсна, що вона не є постійна, але залежна від скорости. Нові до-свідки проф. Кауфмана показали, що се останнє дійсно заходить, що безвладність є змінна в спосіб, якого жадає теорія, і ми мусимо з того заключати, що електрони є нічим иньшим, як лише певною скількістю електричності. Через се часть описаних явищ стає легше зрозуміла: ми не дивуємо ся, що електрони всіх елементів ідентичні, що різні в горі описані роди лучів переходять через непрозорі тіла, і т. и. Так дуже потягаюча гіпотеза про винахід праатомів є хибна.

Як бачимо, прояви тратять через се велику часть свого ін-тересу. Але за се дістаємо велике відшкодоване через питання і за-ключення, що вяжуть ся з тим новим поглядом. Заложене, що елек-трони се лиш електричність, не таке просте. Вперед містить зга-дана теорія про величину позірної безвладности гіпотези, яких правдивість можна оспорювати, так що чисельна згода між досьві-дом і рахунком не є ще повним доказом про правдивість сего за-ложення. Та крім сего насуває ся зараз отся увага: пояснене лучів катодальних при помочи електронів, яко відємних частинок електричності, не представляє ніякої трудности, бо ми прецінь впроваджуємо зо вні до рурки постійно електричність.

Але звідки беруться в радії, тілі неелектричним, такі маси відємної електричності, яку він безперервно викидає? Ми вправді знаємо, що кожне неелектричне тіло містить у собі величезні рівно великі скількості додатної і відємної електричності, які з причини своїх прямопротивних ділань на зверх неутралізують себе, так що тіло видаєся неелектричним; ми знаємо, що обі електричності можемо від себе відділити, і пр. забрати тілу його відємну електричність. Але тоді остає відповідна скількість додатної електричності свободна і тіло стає додатно електричне.

Наколи отже радії викидаючи електрони безперервно тратять електричність відємну, то куди діваєся відповідна електричність додатна? І як тоді дасться витолкувати сей досвід Гайдвайлєра, що радії через промінюване тратять на тягарі, коли електричність не має тягару? Чи вкінці електрони не стоять в якімсь відношенню до важкої матерії? Чи може матерія не є в кінці нічим иньшим, як лише скондензованою електричністю, і в відповідних обставинах може знов перетворити ся на неї?

З усіх сторін підносять ся того рода питаия, а кожда відповідь, що розв'язує одну трудність, викликає нові. Але я не хочу вас ними трудити довше, а вдоволю ся коротким представленням становища певної частини дослідників в тій царині. На їх погляд атоми наших елементів дійсно збудовані зовсім з електронів; тіло центральне, про яке я в горі говорив, представляючи атоми в виді планетарної системи, складає ся так само, як і його планети, лише з електричності, а ріжнить ся лиш тим від планет, що в нїм електричність згущена.

Та через се стаємо перед дуже важним і дуже тяжким питанням: що таке електричність? Фізик відповідає, що се етер сьвітляний, або докладнїйше: етер сьвітляний в певнім стані. Що се за стан, сего не знаємо; можна думати про згущенє і розрідженє, або про якийсь спеціальний рід руху пр. оборот, або щось иньшого. Наколи в якімсь місці в просторі всюди присутний сьвітляний етер перейде в сей стан, то з сего місця виходять сили, а ми се опи-суємо словами, що в тім місці знаходиться електричність. І з такої електричності збудовані атоми.

Наука вступила сим робом на цікаву дорогу, що її довела до зовсім несподіваної ціли. В минулих віках, коли то фізикальні закони видумувано більше при бюрку, як відкривано в лабораторіях, коли то думано, що поясненє можна усягнути виключно через працю

духа, а не через експеримент і ще раз через експеримент, так що аж при самих кінцях слідує праця духа, що їх зв'язує в цілість, люди були готові приймати до пояснення незрозумілих явищ якусь тайну матерію, в роді якоїсь течії, що не підлягала тяжесті. Вкінці впроваджено більше як пів тузика таких матерій, а найважнішою з них був світляний етер. Він виповняє цілу вселенну, проникає все; рухи філясті в ній викликають в наших очах вражіння світла. Праці минулого століття вдалося усунути одну не другій з тих матерій як неіснуючу та непотрібну. Та коли вкінці завдяки працям Фарадея, Мексуеля та Герца показалися і спеціальні електричні флюїда непотрібними, бо їх діляння приписано світляному етерови, тоді остав він яко одинокий неважкий флюїд, та годі було без нього обійти ся при толкованні проявів оптичних та електричних. Та мені здає ся, що велике число фізиків надіє ся в глибині душі, що недалекий день, коли і сей послідній флюїд буде усунений, та що покаже ся, що світляний етер лиш розділена матерія, або щось подібне.

І де завела нас дорога, що перед п'ятьдесяти роками почалась від непозірних дослідів над розрідженими світляними газами в рурках Гайслера? Не світляний етер зістав побитий і усунений, але в борбі він відніс перемогу. За се те, що видавалось одиноко тривким і певним на землі й у вселенній, та стала точка, з якої, як видавало ся, все инше дасть ся рядити, т. є. матерія, зістала захитана і заходить сумнів, чи їй взагалі можна приписати окрему екзистенцію.

Так отже досягнули ми єдність у розумінні вселенної, далеко більшу, ніж можна було надіятися при мимім знайденні праматерії. Тепер існує лиш світляний етер, він достатчлив будівляного каменя для тіл, він є посередником проявів електричних, добродійного світла і всього иншого. І та саля і ми самі навіть утворені з світляного етеру, правдиві діти світла — так бодай думає тепер багато фізиків.

Берлін, в маю 1903.

Переклав *Др. Вол. Левицький.*

По малярських виставах у Москві.

Одночасовий, щорічний приїзд до Москви з Петербурга двох-трох вистав малярських дає оглядачеві брати до противопоставлення різні напрями штуки й тим справедливійше оцінювати поступові течії російської думки по продукціям малярів. Малярство російське, завдяки не частим пестошам важкої руки цензури, иноді більш має право на назвище тепломіра суспільного настрою, ніж белетристика. Нагадаймо, напр. скільки, підчас студентських закслотів, ми бачили на виставах малярських „Трусів“, що більш, ніж різні відозви й бойовничі поклики, викликали обурення публіки проти сваволі сучасних інквізиторів-катів двайцятого століття, між тим, як белетристиці годі було тоді й порушувати такі пекучі теми. Стеження розвою штуки у протязі не багатьох навіть років, привчає навіть профана щільно звязувати рух у штуці з загальним рухом суспільства. З погляду на це, треба занотувати, що продукційність біжучого малярського року (а він почався з травня минулого) відповідала життю інтелігентної громади російської, як кількістю, так і змістом і через се — не пишна, надто коли пригадати торішні вистави. Є тому й иньша, спеціальна, причина, а саме: торік дві з теперішніх вистав були ювілейні — переносна (передвижная) сьвяткувала 30 роковини свого існування, вистава „СПб-ого товариства малярів“ — десяти.

Почнемо з останньої. Петер. товариство, це — les peintres des salons, що пурають ся всього неохайного, брудного. У них панують мальовничі крайовиди, кримські та італіянські переважно, голі тіла жіночі, під назвами: псіхей, муз, фортуни і т. п., всякі

natures mortes, барвисті маріни, історичні мотиви, де артисту вільно пишати ся знаттем минулих блискучих строїв, і, хіба випадком якось, промайне малюнок із сучасного життя, тай то тому, що артисту замануло ся змалювати коштовні великопанські меблі, або кольористу одіж, сорокату (завжди сьвяточну, або весільну) „пейзанів“. Напрям цього товариства — „штука для штуки“, краще безідейність, гідке припасовування до смаку столичного панства.

Їх техніка цілком відповідає змістови: штрихи рівні, старанно вироблені, кожний прослідок пензля мало не язиком зализаний, кожну стеблинку, або гапличок трохи не за гони видко, наче-б то це не твір живої істоти, а олеографічної друкарні робота. Українським заступником сього товариства є С. Васильківський. З рідних крайовидів сим разом він виставив два ранки, осінній і зимовий, не менш як соті репродукції бо-зна-колишнього первотвору. „Сковородинські псалми“ — нестемениська копія з тогорішньої акварелі (Див. ЛНВ. 1902), „Околиця Харькова“, принадний малюнок села, що впірнув у буйну рослинність вздовж річки в очеретах.

Ще Україну бачимо у „Спецї“ Беркоса, (курний шлях між житами, воли тягнуть візок), та у „Красном пѣтухѣ“ Сергѣева („Червоному когутї“ так звуть иноді Росіяне пожежу). Ефект пожежі нічної на українському селі. От, сливе й усе наше! Годить ся хіба згадати твори небіщиків: Аскеназія — поета жидівського народу та його історії, та дві картини Семирадского „Танок Єгиптянок“ серед гладкої канви римської і „Вакханалії“ (репродукція).

Заким перейду до „переносної вистави“, скажу декілька слів ще про одну виставу, т. зв. „Весняну академічну“. Заступники її — учні, молодь виключно, що пробує ще сил перед ширшою публікою, або самотужки прокладає собі шлях. Перед декількома роками „російську академію штук“ зреформовано: учням, що вже працюють у майстернях, дано можливість самим вибирати собі керманичів та розвивати ся, взагалі, відповідно вдачі й особистому смаку. Здобутком цієї реформи й єсть та жива течія, що цівкою забила на сих „академічних виставах“. Звісно, що завжди траплятимуть ся дитячі, наївні компонування, або невдале малювання корифеїв штуки, а проте на цій виставі, після Спб-ого

товариства, відпочиваєш морально. Шкода, що сям роком до Москви дісталась лише третина її, порівнюючи з Петербургом, де багато картин покупувано.

Один з плідніших й талановитіших артистів наших є тут Євген Столиця, знавець українських степів. Його етюди, пейзажі, часом чудові. В їх багато й повітря, соковитости й почуття. Переважно він пейзажист, хоча раз-у-раз оживлює степ побутовими сценками з українського життя. Сям разом у його панують хлопята. Видко, що артист їх любить і знає.

Другий наш маляр — Розвадовський. На жаль, у Москві можна бачити лише його невеличку картину: „Ситківці, маєток графа Потоцького“ (Київщина). Лишилися у Петербурзі: Гуцул, Гуцулка, „Думка“, „У Бескидях“, „Могила Шевченка“. Крижицький: „Ярмарок“, „Вечірні тіні“. Бровар: „Весна“ (човнів на Україні — нема). Свищевський: „Вечір“. Зарубін: „Вечір“. Липкін: „Осіпний мотив“. До Москви не приїхали ще ось які картини: Вроблевського „На Україні“, Ковалевського „Косарі на Україні“, Красицького „Шлях до Майданівки“, Ціріготті „Ніч на Україні“, Вещилова „Хатки“.

От і все українське, що припадає на 363 числа картин. Нема дива, що й не Українці малюють Україну, але нема дива, що в багатьох талановитих малярів Українців дармо шукатимемо рідних мотивів і тем: напр. д. Куренний, що бере теми зі східного життя е *tutti quanti*: Глушенки, Велички, Щербіновські, Мурашки. Останній, дуже талановитий учень Ріппна, вже два роки прислав нецікаві дурнички з париського життя, але заробив собі закордонне пенсіонерство прегарною й великою картиною: „Похорон гетьмана“.

Годить ся спогадати й різьбарство. Різьби у „академіків“ — чимало. Надто бере очі „Проф. М. Антокольський на смергному ліжку“ Гінцбурга (гіпс). Задубіле знесилене погруддє, небіщика з позападаними очима дуже вражає навіть і не нервову людину.

Не розводитимусь багато про переносну виставу, бо, гадаю, її напрям і змагання гаразд відомі й по-за кордоном. Завважу тільки, що сього року, крім славнозвісних імен, підвалин вистави, надibuемо прізвища й молодиків на її. Ці „діти“, що перейняли ся соріозними поглядами на штуку своїх „батьків“, не кажуть поки що нового слова... Переходьмо до Українців. Д. Пимоненко, що то-

рік виставив гарний історичний жанр „У похід“, тепереньки дав „Перекупку“. Великий пейзаж „Черепички“ — дітваки на березі річки; „Віч-на віч“ — човен на ріці, у повідь; у човні він і вона. Волод. Маковський знову змалював неминучий „Ярмарок український“, без якого не змога собі уявити навіть переносну виставу. Крім того крайовид „Україна“, „Женчиха“, „У жнива“, „Воловик“ та ще деякі дрібні типи Чернігівщини, решта-ж усе не українське.

Д. Левченко прислав саму лише візитову картку, сказав би: маленький малюнок „Глушина“.

Ніяким чином не можна обминати величезного образу Іллі Ріпіна, „цвяха“ вистави, хоча й не з укр. життя, що порушив стільки суперечок і розмов. — „Який простір!“ Розлютоване море крижияне. Вітер. Ліворуч від осередку картини на кризі, трохи не по пояс у воді, стоїть веселе подружжє. Він, студент, у розтігнутій шинелі, показує їй рукою перед себе, й каже: який простір! Вона-ж підтримуючи одною рукою капелюх, з усмішкою визирає з під його, держучись коханця за руку. Це алегорія. Молода пара сьміливо дивиться на безмежне море життя, не лякаючись ані криги, ні хвилі, що ревучи й страшенно стогнучи навколо, ось-ось поглинуть їх. Техніка цієї картини, як і решти творів Іллі Юхимовича „ріпінська“ — дарма що писано все лівою рукою.

Кінчаючи свій огляд українських тем на виставах малярів, я не можу не порушити питання, що само від себе наворачтає ся мені на думку: а саме чому ми не маємо досі національного малярства, маючи генієм нашого слова артиста-маляра?

Це питання дуже складне і тут годі зараз докладно застановляти ся над ним, бо воно вимагає спеціальних розвідок, насамперед — філософської: що таке націоналізм у штуці, а далі історичної: якими прикметами відзначались українські артисти починаючи з князівської доби по сей день, та як відбивалась психіка національна у творах „синів України на чужій роботі“, тоб-то, чи можливо повстати українській школі малярів, різьбарів та будовничих серед иньших, більш сприяючих обставин, ніж сучасні. На се я подбаю відповісти иньшим разом, але, попереджаючи трохи свій вивід, завважу, що подібно як наша вбога наука, наша злиденна музика викохались і вигодувались на чужих закладах, на чужому ґрунті, так і малярство українське може з ширенням са-

мосьвідомости й національної самоповаги зародитись на польському та московському ґрунті, а проте, будучи само могутним чинником самопізнання національного малярства відіграє велику роль в нашій будущій історії, коли мати-ме міцну опору в „Українській Академії Штуки“. Звісно, що завчасу поратись із якоюсь там Академією малярства, поки ще університетську справу не полагоджено. Однак, зважаючи річ про таку інституцію, я певний, що її потреба почувасть ся вже тепер, та що дуже-дуже незабаром вона може зробити ся навіть пекучою.

Петро Перекидько.

ДИСКУСІЇ.

VI. Нерозумінє яко доказ.

В останнім числі Вістника, до питання про єство і ціну штуки, докинув Др. І. Копач кілька своїх заміток, „не для особистої полеміки, лиш задля річевого обсудження поглядів і принципів.“

Поминувши обставину, що в тій статі властиво річевий тільки один вислов, де автор згадує про гармонійну реляцію символа до чуття чи ідеї, а все иньше тільки *emballage* до того *pium desiderium* — годі не завважати загально, що автор не зовсім добре обдумав обговорюване питанє.

Говорить Др. Копач, що талант міримо безпосередним суттєвним впливом на душу читача. Воно справді так — лиш маленька оговірка: треба читачеві розуміти читанє. Кождий має безперечне право вибирати собі лектуру відповідну до вимог свого інтелекту, але критикувати те, чого не розуміє, ніхто не має права. Кого-ж не розпинали ті, що не розуміли? І Гомера і Шекспіра і Шевченка і Міцкевича. Темному і найточніший коментарий до барв не pomoже. „Говорять нам“ — пише Шарль Моріс, визначний французький символіст — „щоб ми писали для всіх. Де-ж властиво ті всі? Писати для публіки? Але-ж нема одної — а тільки безчисленні верстви, в яких кожда має свою літературу, своїх письменників і видавництва. Хто заборонить і нам мати свою публіку?“

Я докинула би, що є стільки публік, скільки читачів. Як двох камінчиків однакових на дорозі не подіблеш, лиш подібні де в чім, так кождий людський інтелект має окрему культуру, що ріжнить ся бодай в нюансах. Годі-ж вдоволити всіх разом і кож-

дого з окрема. Поза тим, певна річ, що ніякий голос піднесений проти символізму не змете його з лиця землі супроти сього, що у нього є своя література, свої достойники (!), і право всесвітнього горожанства. Всякі опії мусять підчинитись силі даного факту, який зрештою не є впливом якихсь відокремлених, ефемерних настроїв, а йде паралельно до рухів і явищ суспільних. Тому і в музиці маємо Вагнера та Берліоза, в малярстві Пюві де Шаванна, в архітектурі навіть шукає нових доріг Альберт Трахсель.

Вільно розуміючим читачам ставити нам вимоги що до форми, язика, широти наших вражень і думок, але не більше. Нехай нас читають і цінять ті, чия воля. А жертв із часу та особистого вдоволення на річ наших творів ми не просимо ні в кого.

Катря Гриневичева.

VII. Лист д. Хоткевича.

Від д. Гната Хоткевича одержали ми в останній хвилі отсього листа, який друкуємо без ніякої зміни.

„Лист до редакції „Літературно - Наукового Вістника“.

Шановний п. редакторе! Одержавши Вашу одмову друкувати мою статтю „Літературні переживання“ і не маючи більше часу і охоти занімати ся сим питанням, я все-ж таки просив би Вас видрукувати сього листа, повідомити ширшу публіку, в який спосіб рішають ся у нас взагалі подібні конфлікти. Торік, як відомо читачам „Л. Н. Вістника“, в останніх книжках „К. Старини“ була видрукувана стаття д. Єфремова „В поисках новой красоты“. Завдяки тим всяким... надзвичайностям, якими була переповнена ся стаття, вона здобула собі досить сумну популярність на Україні і викликала правдиве обурення серед тої верстви читачів, котра звикла в повагою обертати ся до літератури і до всього связаного з літературою. Наслідком сього обурення були листи і статі до редакції „К. Стар.“ — скільки їх було, я не знаю, але мені відомі три: лист д-ки Єфименкової, Лесі Українки і мій власний. Редакція „К. Старини“ одмовила друкувати сі листи, навіть ті, котрі показували фактичні помилки д. Єфремова. Аргументом мені було висловлено, що редакція не хоче „разводити полеміки“; п. Єфименковій редакція лічила за краще нічого не відповісти (що, кажучи між иньшим, дуже образило шановну письменницю); що редакція відповіла і чи відповіла взагалі Лесі Українці і тим особам,

котрі ще може писали туди, того я не знаю. Знаю тільки, що редакція взагалі покликала ся на приклад російських часописей, котрі, мовляв, не друкують „возраженій самим себѣ“, забуваючи те, що рос. часописей багато, а для Українців „К. Стар.“ одна; знаю, що редакція великодушно дозволяла друкувати відповіді собі по інших часописах, маючи на увазі те, що все одно російські часописі не будуть турбувати ся українськими справами. Доказом того може бути відповідь редакції „Русской Мысли“ п-ні Єфименковій: „се по частковому питанню, а Кобилянської російські читачі не знають і читати їм про неї не цікаво“.

Потім я послав до редакції „Л. Н. Вістника“ статтю, де я детально розбирав іменно „критику“ д. Єфремова, ті надзвичайні способи, якими користувався автор при писанню своєї статі, всі його безпідставні — аби не сказати більше — обпльовування такої талановитої письменниці, як д. Кобилянська; казав, що поки „К. Старина“ є єдиною часописею на Україні, котра бере на увагу українське питання, доти монополізація поглядів називається просто затулянням чужого рота і т. д. На се від редакції „Л. Н. Вістника“ я одержав відповідь, що стаття моя друкованою не буде. Я цілком не протестую проти такого рішення, бо знаю, що редакція має на те певні причини, але хочу звернути тут увагу на одно місце відповіді. Д. Франко пише міні: „Полишіте на боці Кобилянську і інших авторів зачеплених д. Єфремовим, взагалі не торкайтеся самої статі, бо читачі „Л. Н. Вістн.“ її не знають і їм се не цікаво — скажіть свої погляди про питання зачеплені д. Єфремовим“... Але як же се так? Ніяких питань, зачеплених д. Єфремовим, не має, бо писав він тільки з чужого голосу; говорити треба іменно про виключність самої статі, іменно про д. Кобилянську, на котру д. Єфремов набрехав, знаючи, що її творів не має в Росії і ніхто не зможе перевірити його інсинуацій. А виходить, що те не цікаво читачам „Русской Мысли“, бо вона не бере на увагу взагалі українського питання; не цікаво читачам „Л. Н. Вістника“, хоч він і бере ті питання на увагу, а читачам „К. Старини“ може й цікаво, так редакція має на меті щільно оберігати їх від тлетворного духу „нових“ і користується своїм правом дужого. І виходить, що можна на Україні привселюдно обляяти кого хотіти, можна підтасувати факти, ужити самих найогидніших засобів писання — і нікому не буде цікаво знати, що так робити не можна. Дальші висновки в такій постанові я залишаю робити шановним читачам, бо іменно мені

давно пора умити руки від сієї поганої справи. З поважанєм Гнат Хоткевич."

До сих слів д. Хоткевича вважаємо потрібним додати кілька слів від себе. Зараз по надрукованю статі д. Єфремова в „Кіевской Старинѣ“ одержали ми від д. Хоткевича статю пн. „Кліка в редакції „Кіевской Старини“, в якій виходячи від того, що та ред. не захотіла надрукувати його й д-ки Єфименкової протестів проти статі д. Єфремова, д. Хоткевич остро вдарив на редакцію сього журналу і особисто на д. Єфремова, порушуючи ся при тім переважно не в сфері фактів, але в сфері догадок та глузування. Ми не могли друкувати тої статі не з огляду на яке будь кумівство чи сватівство, яке-б мало вязати нас з редакцією київського журналу, а головно з огляду на гідність української публіцистики та й ще з огляду на наших читачів, майже виключно Галичан, які не читавши статі д. Єфремова зі статі д. Хоткевича по просту не були-б могли зрозуміти, про що властиво йде річ. Ми розпочали в Л. Н. Вістнику дискусію на тему принципіальних питань зачеплених д. Єфремовим і рівночасно просили д. Хоткевича, який згодив ся на те, щоб не друкувати його першої статі, щоб він написав свої погляди на ті самі питання, не зачіпаючи ані редакцій ані осіб, щоб виказав, де д. Єфремов і в чім осудив несправедливо його літературну діяльність, а не вдавав ся ані в полеміку з поодинокими реченнями статі д. Єфремова, на скільки вони не торкають основних питань, ані в оборону иньших письменників, прим. д-ки Кобилянської. Д. Хоткевич наслідком сього написав другу простору статю пн. „Літературні переживання“, в якій узяв ся детально розбирати статю д. Єфремова, а властиво перетрясати поодинокі речення повиривані з різних її уступів, дуже багато намагаючи жартами, кпинами, особистими зачіпками. Перша часть тої статі містила в собі по за всім отим широким апаратом один важкий докір д. Єфремову, а власне, що свій виклад про французьке декадентство д. Єфремов дословно переписав із книжки Макса Нордлу'а „Die Entartung“, а надто взяв живцем одно чи більше речень із якогось російського журналу, із статі, де говорило ся про щось зовсім иньше, і припиливав те речення до д. Хоткевича разом із уміщенням у тім реченню словом „человѣконенавистничество“, яке таким робом прилипло до д. Хоткевича зовсім без тям, переняте з чужої статі про зовсім иньшу тему. Друга часть статі д. Хоткевича була присвячена обороні нарушеної буцім то д. Єфремовим

чести й слави нашої буковинської письменниці д-ки Кобилянської. На жаль, д. Хоткевич не здобув ся тут ні на що крім глузу над д. Єфремовим, що, мовляв, кидаєть ся легкодушно на письменницю, якої талант і заслуги признала вже й німецька критика. В третій часті своєї статі д. Хоткевич ще раз збирав у купу свої докори д. Єфремову. Ми бажали подати з тої статі хоч дещо в скороченню, щоб дати голос д. Хоткевичу, якого в статі д. Єфремова справді скритиковано несправедливо, та на жаль ми не могли з неї вибрати таких уступів на стільки, щоб із них зробити якусь заокруглену цілість, а цілої статі знов таки з огляду на спосіб полемізування на жаль ми не могли надрукувати. Тим то ми й звернули д. Хоткевичу його статю, і просили його ще раз, коли воля, переробити статю, залишивши оборону інших письменників, коли в їх обороні він не має сказати нічого важного й річового, подати докладно ті місця en regard з оригіналом, де він закидає д. Єфремову плягій, і написати все те спокійно, без глузу й сердитости. Наслідком сього являєть ся отсей лист д. Хоткевича, який зовсім не посуває справи наперед, а заострюєть ся докором, що мовляв, преса завязує силою рота письменникам і не дозволяє їм вивести на чисту воду таких і таких „найогиднійших“ заходів.

Нам дуже жаль, що справа дійшла до такого кінця. Вина тут по часті зовсім посторонніх обставин, які не дозволяють російським Українцям мати більше своїх органів у Росії, де-б можна обговорювати всякі такі особисті суперечки перед публікою обзнайомленою докладно і з особами і з ходом діла і компетентною судити про них. Нехай д. Хоткевич поспробує перенести ся в положення галицького читача Л. Н. Вістника, якому оба письменники, Хоткевич і Єфремов, знайомі лише з того, що з їх праць друкувало ся в Вістнику, і якому раптом подають лайку д. Хоткевича на якусь буцім то лайку Єфремова друковану в К. Старині. Щоб наш читач міг про сю полеміку сказати що будь, ми мусіли-б поперед усього подати в перекладі всю статю д. Єфремова — а вона величенька, звиш 5 аркушів друку. Тай тоді ще пристрасний і гумливий спосіб полеміки ми не вважали-б відповідним ані гідности авторів, ані гідности українського слова. Такий тон довгі десятки літ панував, а по часті й тепер держить ся в російській пресі, але великої чести у цивілізованих людей се їй не чинить, і Українці не потребують завидувати їй сих лаврів. Так само мусимо застерегти ся проти того, щоб особисті рекримінації між україн-

ськими авторами і літературними кружками виносили ся на прилюдне світло в галицькій пресі, перед галицькою публікою. Ми мали вже в тім напрямі декілька сумних досвідів і не бажаємо побільшувати їх числа, навіть коли дотичні полемісти будуть покликати ся на принципи свободи слова і т. п. Взагалі се сумно, що критику д. Єфремова — нехай вона собі буде і в десятих точках несправедлива — дехто на Україні, в тім числі й д. Хоткевич, узяли собі до серця надто горячо, надто персонально, надто пристрасно, бачучи в ній усякі навмисні злочини. Ми в Галичині не можемо йти на се поле, не можемо відмовляти нікому доброї волі, доки не матимемо на се поважніших доказів як ті, що були наведені в статі д. Хоткевича. Коли вже повертати цілу справу з поля естетичних чи суспільних теорій, на якому вона стоїть для нас, на кримінальне, то редакція мусить заявити, що в сій кримінальній справі вона зовсім не суддя і не признає собі ніякої компетенції, значить, ані обвинувачень, ані оборони слухати не може.

Редакція.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Конгрес славистів у Петербурзі. В 1904 р. в кінці серпня і початком вересня відбуде ся перший конгрес славистів у Петербурзі, що має порушити і полагодити дуже багато важних і не-кучих справ для цілої науки славістики. Для приготування праць конгресу відбули ся між 23 – 28 цвітня н. ст. наради приготуваного комітету, в яких крім російських славистів узяли участь також проф. Ягіч (Відень) і проф. Гец (Бон). Головним предметом наради був план видання „Енциклопедії славянознавства“, предложений проф. Шахматовом, що обіймала би славістику в найширшій значіню слова, отже: мови, літератури, історію, етнографію, право, старинности, штуки і ин. Найважйішим питанням, яке при тім рішаво, було, в якій мові друкувати енциклопедію? Проф. Мілюков і проф. Гец наставляли на те, щоби її видати в німецькій мові, доступній ученям різних націй неславянських. Збір порішив

одначе, щоб її друковано по російськи, при чім мотивовано, що таке виіане напевне появить ся в німенькїм перекладї, тому нема причини друкувати його по німецьки. — З иньших важйіших справ порушено такі: проф. Соболевський предложив потребу нового видання старославянського словаря. Проф. Пташицкий реферував справу бібліографії славістики. Проф. Михайловський порушив справу видання церковно-славянських язикових памяток. Проф. Гец предложив справу організації книгарняної торгівлі славянськими науковими творами. Усі справи передискутовано докладно і постановлено предложити їх для остаточного полагодження будучому конгресови. Докладнійші звістки про сесіданє подамо в найближшій книжці Л. Н. Вістника, а тепер скажемо ще дещо про иньшу справу, яка має спеціяльно вагу для нас, як народу.

Коли прийшло під дискусію питання, в якій мові мають держати ся реферати і дискусії на будучім з'їзді, члени поділили ся в

поглядах: одні домагалися допущення лише російської мови, другі обстоювали за тим, щоб були допущені всі славянські мови і конгресові. Се внесення й перейшло, та хоч воно сформульоване досить загально, викликало вже сичане гадюк, як здається одначе сим разом нешкідливе, бо зуби з ідею припиловано їм доста.

От що написав про се в 64 ч. „Славянський Вѣкъ“: „Завважимо лише, що питане про те, які саме „всі“ славянські мови будуть признані і допущені на з'їзді, полишає простір до можливих непорозумінь і спорів. Ми позволимо собі з тої причини висловити побоюванє оправданій зрештою достаточо сумним досвідом деяких попередніх подібних підприємств, прим. при нагоді XI археологічного з'їзду в Києві, що такою доволі неясною стилізацією сеї постанови відкривається пригідна фірмочка для недостойних підступів (sic!) ріжних славянських „областных“ сепаратизмів. Так прим. уважаючи на деякі признаки і недоговірки в пресі (?), вже тепер можна передвидіти, що представителі львівського „Товариства ім. Шевченка“, які зрештою знаменито трудяться на російській мові, прим. на сторонах „Кіев. Старины“ або в „Вольномъ Рускомъ Университетѣ“ в Парижі, параз забудуть цілковито сю мову¹⁾ і користуючись відкри-

тою діркою, може знов поспробують перевести кею свій „отдѣльный, руско-український языкъ“. А що найвищий науковий ареопаг славянського сьвіта, яким не можна не вважати російської Академії Наук, ніяких подібних сепаратистичних зусиль і підступів признавати і таким чином потверджати не може і не згодиться, — в чім не може бути сумніву, — то через те вони знов осягнуть відповідну нагоду прокричати сотий раз про нову прояву варварської самоволі над ними, насильства і т. и. Всіх тих можливих непорозумінь і неприємностей належало уникнути через докладне і ясне означенє, які саме славянські мови будуть допущені на з'їзді, а які, не будучи окремими мовними одиницями, не можуть бути допущені. Зрештою сей пропуск можна ще очевидно завчасу поправити і ми надіємося, що організаційний комітет з'їзду постарається завчасу сказати в тім напрямі своє важне слово. До питання про мову, на якій будуть предкладаї реферати на будучім з'їзді, важно піднести ще сю важну обставину, що найавторитетніший представитель західно-славянської науки, І. В. Ягіч,¹⁾ висловився рішучо за виключення правами російської мови: по його думці належало би для спільних зборів допустити тільки російську

¹⁾ Віденському публіцистови, бачимо, не може змістити ся в голові, що „представителі Наук Тов. ім. Ш.“ упоминають ся за українською мовою на тих конгресах, де допущені „славянські мови“ чи „наріччя“, зовсім не тому, що не вміють по російськи, а тому, що українсько-руська мова не повинна з по-

літичних мотивів бути поминена з поміж інших славянських, коли ті допускають ся. *Ред.*

¹⁾ Для характеристики „Слав. Вѣка“ скажемо, що в попереднім числі сьогопановного видання був сей самий Ягіч змішаний з болотом в окремій статі записом про Македонців поміщене в „N. F. Presse“, незгідне з поглядами „братушок“.

мову, але полишити свободу при виборі якого будь славянського або більше розширених романських і германських мов для рефератів у секціях. На жаль звісна „ліберальна“ добродушність російських учених не дозволила їм признати (!) рідну мову достойною ролі культурного посередника навіть на науковій збірці Славян“...

Так пише в органі „русского“ з під Городка (Вергуна) „русский“ з під Бібрки (Яворський). Послухаймо ще, як на сю справу задивляється знавець із Петербурга, Будилович (в „Русскомъ Вѣстникѣ“, май, 1903).

„При питанні про мову рефератів і дискусій на будучій з'їзді виступив із найраціональнішим проектом акад. Ягіч, що заявився за виключним правом російського мови на спільних зборах з'їзду і за вільним вибором якого будь із славянських та найбільше розширених романських і германських мов для рефератів у секціях. Сей його проект був ослаблений однак до певного ступеня його-ж повідомленням, що деякі німецькі (!) Славяни заявили йому, що прийдуть на з'їзд і зроблять реферати лише тоді, коли для них буде допущена й не російська мова. Сим повідомленням покористувався акад. Шахматов і заявив, що власне на спільних зборах будуть предкладані ті „важні загально-інтересні питання“, в яких найбільше підготовленими можуть показати ся французькі і німецькі учені. Промовляючи наслідком того за допущенням на спільних зборах французького й німецького мови, акад. Шахматов уважав неконсеквентним не

допускати до них і славянських мов. Може ся точка погляду була-б оспорювана в секції супроти безсумнівного розширення російської мови не лише між славянськими, але й німецькими, французькими та іншими славяновидами, але що вказано, що се питання вже порішене в затверджених Академією Наук правилах з'їзду, в яких „рефераты читаются на всѣхъ славянскихъ нарѣчіяхъ, а также на французскомъ и нѣмецкомъ языкахъ“, то секція не задержувалась над подрібнішим і всестороннім обговоренням його, вдоволившись такою постановою: „Допустить къ чтенію на сѣздѣ — въ собраніяхъ общихъ и секціонныхъ — доклады на всѣхъ славянскихъ языкахъ, равно какъ и на языкахъ французскомъ, англійскомъ, нѣмецкомъ и итальянскомъ“. Описля показало ся, що в тій формулі намісь слів „на всѣхъ славянскихъ языкахъ“ зроблено зміну „на всѣхъ славянскихъ нарѣчіяхъ“. Чим руководило ся бюро з'їзду при тій зміні, полишається невідомим. Ледви має однак підставу боязливості, що вважали сю другу формулу призначеною до допущення на з'їзді таких славянських „мов“, радше „наріччя“ або навіть піднаріччя, як „мова кашубський“ в польській сім'ї, „нижньолужицький“ в сербо-лужицькій, „хорватський“ або навіть „боснійський“ в сербо-хорватській, „резанський“ в словінській, „македонський“ в болгарській, „русько-український“ в руській і т. д. Всім відомо, що нещастє Славян містить ся в їх відвічній різнородности, що ви-

ражається в цілїм тузїї славянських „язиків“. Збільшати ще їх число дорогою допущення до наукових міжнародних зборів різних патуй або жаргонів представляється видимо нерозумним, особливо, коли подумаємо, що до нинї міжнародних конгресів західної Європи навіть „общерусскій языкъ“ не був допущений ще ні разу ні в рефератах, ні в дискусїї, не вважаючи на його розширене і „многовѣсковую обробку“. — Gut gebrüllt! — нема що казати. Медвідь іще спить і хто знає де, а „братушки“ бють ся за його шкіру задалегідь. Видно цїнна мусить вона бути. В.

Новий український альманах. З Одеси надіслано нам отсей поклик: „До Галицьких письменників. В останні часи як українська, так і взагалї російська публіка дуже зацікавила ся творами галицьких письменників, писаними вкраїнською мовою. На жаль, задовольнити цю потребу, завдяки нічим невинуватим цензурним заборонам широко зараз не можна, бо галицьких часописи і книжок російські цензори навіть не перечитують, а просто не пускають через кордон. Однак та-ж сама цензура, коли подати їй галицько-вкраїнські твори в рукописах, переглядає їх і хоч не багато, а все-ж дозволяє де-що друкувати в Росїї. Вважаючи на се, ми намірили ся видавати в Одесї Альманахи (збірники) з творів красної літератури, писаних українською мовою, щоб таким чином хоч трохи задовольнити культурну потребу нашого суспільства. Отсе складаємо альманахи під назвою „Багатте“ і просимо авторів висилати свої руко-

писи на таку адресу: Г. Одесса. Херсонская ул. № 48. Доктору И. М. Луценко. Найкраще рукописи засилати рекомендованими бандеролями. Просимо иньші часописи передрукувати цю відозву.

Університетська бібліотека у Львові. Стан університетської бібліотеки у Львові був такий з кінцем 1902 р.: Бібліотека числила 173.400 томів книжок, 880 томів рукописів, 294 дипломатів штук, 1,342 карт, 11.112 монет, 501 медалів. В 1902 р. прибуло до бібліотеки 4.700 томів книжок, між тим 2.045 куплених за суму 26.573 кор., а решта прийшла як обовязкові примірники і дари (приватні й урядові). Рукописів прибуло 6, дипломатів 3, монет 6. Фреквенція в бібліотеці зросла в порівнянню з попереднім роком. В читальні працювало 21.653 осіб (1901 — 18 584), яким видано 55.606 творів; до дому визичено 10.888 томів; чужим інституціям визичено 570 томів, а від них спроваджево 510 томів. В.

Жидівське наукове товариство. Недавно заснувало ся в Берліні жидівське наукове товариство під назвою: „Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums“, яке поставило собі за задачу видавати твори, що дотикають жидівства, давати стипендії жидівським ученим дїя помочи їм у студиях і т. н. До видїлу товариства належать визначні учені, а предсїдателем є проф. др. Мартин Філіпзон. Членські вкладки і датки дійшли вже тепер до суми 9000 марок. На однім із остатніх засїдань видїлу постановлено приступити до видавництва п. н. „Grundriss der

Wissenschaft des Judentums“, що буде обіймати в 25 томах усю царину сеї науки. **В.**

Нові відкриття з царини клясичної філολогії. Як відомо, десь у 3 ст. перед Хр. ввійшло в звичай у Єгиптян обвивати трупи небіжчиків (мумії) записаними папірусами, які для властивелів не представляли вже вартости. Через те заховалося значне число різних текстів до наших часів, які вчені тепер відкривають і використовують науково. Так само відкрили недавно два Французи П. Жуке і Г. Лефеб'єр великі папіруси в Фаюм, що показалися дуже цінні. Їх публікація вже почалася в „Bulletin de correspondance hellénique“. Вони походять із 3 ст. перед Хр. і дають важні причинки до пізнання тодішнього життя. Дуже багато на сих папірусах є жалоб; із них довідуємося, яка була тоді правна процедура, як такі жалоби мусіли вандрувати з рук до рук, як сторони наклонювано до згоди і ин. Можна надіятися, що далші пошукування принесуть ще більші успіхи.

В бібліотеці графа В. Валлеані в Езі (округ Анкона) віднайдено тепер рукопис Тацитового Аґріколи. Старші частини його походять із 9, пізніші з 15 ст. У нововіднайденому кодексі є ще відривки „Ephemeris de bello Troiano“ Діктиса Кретенського. **В.**

Академія для суспільних і торговельних наук у Франкфурті. Число студентів сеї Академії зросло цього року значно, бо з 45 підскочило до 94. Що до занятя було між ними: 40 купців, 12

промисловців і техніків, 15 юристів і висших адміністраційних урядників, 4 середні адмін. урядники, 9 учителів, 1 учителька і 13 з иньшими заняттями та без занять. Крім студентів у вузшім значіню слова слухає тепер викладів іще 312 госпітантів і 131 слухачів, так що загальне число усіх записаних на виклади, виносить 537, отже о 109 більше як попереднього півроку. Госпітанти і слухачі ділять ся що до занятя так: 168 купців, 30 промисловців і техніків, 29 юристів і висших адміністраційних урядників, 19 середних адмін. урядників, 51 учителів, 41 учительок, 32 належних до иньших занять або без занять, не вчисляючи в те жінок без окремих занять, яких число виносить 69. Загальне число жінок, що ходили на виклади, виносить 115. Між студентами було 30, а між госпітантами 82 з університетським образованием. **В.**

Борба з туберкульозом. У Франції утворився тепер комітет, що розписав народню субскрипцію на борбу з туберкульозом. На чолі того комітету став проф. Бруардель. Один анонімний добродій пожертвував уже на сю ціль 200.000 франків. В поклику, виданім комітетом до Французів, вказується між иньшим на те, що в Німеччині є 64 санаторій для хорих на туберкульозу, в яких може лічити ся 23.000 хорих, у Франції тимчасом є лише дві такі санаторії. Зацитовані в поклику також слова сенатора Готерона, з якими він звертався в інтерпеляції до міністра війни, вказуючи, що протягом трьох літ умерло в Німеччині на туберку-

льозу 1300 вояків, а у Франції в тім самім часі 10.000! Цікаво було-б знати, як стоять сі справи в Австрії; мабуть далеко гірше як у Франції. В.

Фреквенция жінок на німецьких університетах. У зимовім семестрі сього року було в Німеччині 1180 студенток університетів. Найбільше було їх у Берліні, бо 553, далі йдуть: Бреслав — 114; Бон — 113; Липськ — 67; Штрасбург — 66; Вірцбург — 58; Кенігсберг — 51; Гетінген — 48; Гале — 43; Гайдельберг — 42; Мінхен — 33; Марбург — 19; Гіссен — 19; Фрайбург — 17; Гна — 16; Кіль — 13; Ерланген — 10; Тібінген — 3. В.

Проф. М. Грушевський в днях 19/IV — 4/V прочитав у „Російській вищій школі суспільних наук“ (École russe des hautes études sociales),¹⁾ чи так званім вільнім російським університеті, на запрошення його, курс „Історії українського народу“. Курс, зложений з 18 відчитів (читаних тричі на тиждень, по два з ряду), обіймав історію України-Руси від найдавніших часів кінчаючи національ-

ним відродженням ХІХ в.; головну увагу звернено було на суспільну еволюцію, особливо новітніх часів. Різноплемена аудиторія, хоч не велика, учащала на курс дуже правильно і з очевидним заінтересованнем. Самий курс підняв ся один з більших видавців парижських видати своїм коштом на французькій мові: він має вийти ще до кінця сього року.

З поворотом проф. Грушевський був запрошений літературно-науковим товариством студентів із Росії, що студіюють у Берліні, задержати ся й прочитати в ній кілька відчитів. Сповняючи се бажання, проф. Грушевський мав тут 15 мая двогодинний відчит про українське національне відродження ХІХ в. Відчит згромадив дуже велику аудиторію й викликав дуже жваву дискусію, що потягнула ся до 11 год. ввечер, а мусіла бути перервана тільки з огляду на те, що лектор мусів спішити ся на залізницю. Учасники дискусії показали не тільки заінтересованне нашими галицькими відносинами спеціально, але часом і досить добрі відомости про них (Галичина яко класичний край неправди й неволі взагалі здобуває собі щораз ширшу популярність навіть серед півінтелігентних людей Європи).

Побут проф. Грушевського в Парижі й Лондоні зрештою дає нагоду йому навіязати досить цінні — в становища наших національних потреб — зносини. Нпр. професори парижської школи живих східних мов (École des langues orientales vivantes — до них зачисляють ся тут і славянські) заявили охоту при викладах російської мови присвятити один семестер

¹⁾ Школа ся кінчить другий рік свого існування. Організував її кружок російських учених, опозиційного напрямку, з двома видаленими російським урядом професорами московського університета — нашим земляком Максимом Ковалевським і Вірменином Юрисм Гамбаровим на чолі. В сім році школа мала коло 250 записаних слухачів (річна оплата 10 франків). Виклади відбувають ся звичайно від год. 10 до 1, в одній або двох аудиторіях. Поруч більших або меньших систематичних курсів читають ся й поодинокі лекції принагідними лекторами.

також українській мові. Запові-
джено й виданне короткої грама-
тики української мови по фран-
цузьки.

„Галицько-русское братство“.
Таку назву має новозасноване то-
вариство „руських Галичан“ у Пе-
тербурзі, що поставило собі за
задачу нести матеріальну поміч
тим Галичанам, що їздять до Пе-
тербурга на вправи в „руськості“.
Ціль очевидно високогуманна. Та
поряд неї товариство має ще ба-
гато інших високих цілей, а про
одну з них довідуємося з рефе-
рату А. Будиловича, голови цього
товариства, виголошеного 16 марта
ст. ст. в „поміщенні Русскаго
Собрания“. Він говорив про „не-
давноумершого“ (!) українського
письменника Т. Зінківського.
„Слав. Вѣкъ“ так подає зміст ре-
ферата: „Зінківський, один із го-
рячих українофілів, що мріяли про
самостійну Україну в федерації
славянських племен. Лектор роз-
бив і розбивав його ідеали, вка-
зував на його слабе знайомство з
„иностраннымъ“ життям і держав-
ним устроєм і зупинився на пи-
танні, яким чином із російського
офіцера, яким був Зінківський, що
перейшов єлисаветградську шко-
лу, а потім воєнно-юридичну ака-
демію, міг виробити таку завзя-
того українофіла і ненависника
„москалів“. Лектор думає, що
Зінківський попав у школу під
вплив учителя українофіла, пе-
реїмив горячим чуттям його думки
і не мав сили піддати їх острій
аналізі. Зінківський не був фільо-
соф, був лише пристрасний чоло-
вік, а всіх таких людей під-
держує австрійська пре-
са, вихваляє, підносить на
педестал тому, що всяка ріж-

ниця, кождий сепаратистичний рух
у Росії є на руку її ворогам.
Австрійська преса найгірше бо-
їться поєднання Славян. Пере-
слідуючи в себе сепаратистичні
думки, вона тим більше піддер-
жує їх у кождій славянській дер-
жаві“. Як бачимо, реферат у-
ченого професора незвичайно цін-
ний для нас, бо він не тільки
приніс невідомі досі нам факти з
життя Зінківського, що його під-
держувала австрійська преса, але
вказав наглядно вплив покійного
на міжнародні відносини, які певно
були б нині інакші, як би він не
був „недавно“ вмер. — Подібний
реферат мав у тім самім „помі-
щенні Русскаго Собрания“ ін-
ший учений, професор І. Філевич
(16 цвітня ст. ст.) „О Галицкой
Руси в связи съ малорусскимъ
вопросомъ“. Про сей реферат до-
відуємося ось кілько: „Профе-
соръ Филевичъ подробно разоб-
ралъ исторію такъ наз. „украино-
фильства“, которое зародившись
въ Россіи, переселилось затѣмъ
въ гор. Львовъ, гдѣ подъ благо-
датнымъ воздѣйствіемъ австрій-
скаго правительства и Поляковъ
свило себѣ гнѣздо, откуда идетъ
теперь пропаганда на всю Мало-
россію“. Крім того довідуємося,
що в дискусії забирали голос:
проф. Т. Флорінський, проф. А.
Смірнов, проф. В. Францев, проф.
К. Грот і проф. А. Будилович.
Коли й сі всі професори говорили
те що референт, то дійсно треба
стидати ся інтелігентному Росія-
нинові своїх професорів, бо така
ігноранція, таке незнання всього,
що діється довкруги, таке пере-
вертання фактів до гори дном, мож-
ливе лише серед „російських про-
фесорів“. В тім самім „поміще-

нів" мав перед кількома днями також відчит про галицьких Русинів Д. Вергун, але докладніших звісток про нього ще не маємо. Як видно отже, „поєднання Славян“ просперує сильно. Для докладнішої характеристики „братства“ варто ще подати почесних його членів, вибраних 16 марта: Антоній, митроп. петербурський, Флавіян, митроп. кївський, Єронім, архієп варшавський, Антоній, єпископ волинський і єпископ Маркел (Попель, з Галичини), протопресв Янишев, Іван Кровштадський, К. Побідносцев, В. Саблер, Левицка („русская салдатка“), В. Тхоржевський і Б. Дідицький. На найблизших зборах будуть вибрані, як довідуємося, всі професори, про яких згадано вище, далі Марков, Вергун, Свиницький, Комаров і ще кілька таких подібних, так що ціла компанія буде зібрана разом.

В.

II. Нові книжки.

Твори Степана Руданського. Том VI. Омирова Ільйонянка. Часть перва. Збірки I—XII. З передмовою Івана Франка. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XIX+302, 16°. Ціна 1.50 кор.

Твори Степана Руданського. Том VII. Омирова Ільйонянка. Часть друга. Збірки XIII—XXIV. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 314, 16°. Ціна 1.50 кор. — Порозсипувані за життя поета поетичні праці Руданського чим раз більше наближують ся до того, що стануть у повні відомими українсько-руський інтелігенції та народови. Недав-

но пощастило Наук. Товариству ім. Шевченка дістати оригінальний рукопис Руданського, в якому міститься цілий переклад Гомерової Іліади. Товариство занялося виданем його і от тепер лежить перед нами дві поважні книжки „Ільйонянки“. Перекладені тут усі 24 пісні Іліади. Ми знаємо, що наша публіка дуже недовірлива до поезії, а ще більше до поетичних перекладів, особливо старинних клясиків. Маємо одначе повну надію, що хто возьме до руки „Ільйонянку“, певно не випустить її, не прочитавши в цілости. Переклад Руданського вийшов чудовий: мова проста, вірш легкий і гладкий — і через те він не тільки не уступає, але перевищує знані в нас переклади Іліади в польській та німецькій мові. Звертаємо проте на нього увагу всіх інтелігентних людей, а особливо учеників, яким він дуже придасть ся. Завважаємо також, що се перший у нас повний переклад Гомерової Іліади. В.

Chronik der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Jhgg. 1902. Heft IV. N. 12. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 32, 8°. Ціна 30 сот. Зміст: Sitzungen des Ausschusses. — Sitzungen der Sectionen. (Dr. I. Franko — J. Terleckyj, Tatsachen und Erinnerungen. M. Hruševskýj — Kijever Miniaturen im Trierer Psalter. Dr. I. Franko — Lucian Kobylcia, eine Episode aus der Geschichte des Huzulenlandes im XIX Jhd. Dr. St. Dnistrianskyj — Das österreichische Obligationsrecht, Heft II. G. Zacerkovnyj — Beiträge zur juridischen Terminologie. Dr.

I. Franko — a) Vier Hirtenbriefe der Bischöfe A. und L. Septyčyj — b) Die Excommunication zu Mšaneč. M. Zubryčyj — Materialien zur Charakteristik des Lebens des weltlichen Dorfklerus im XVIII Jhd. B. Barvinškyj — Der Congress zu Pressburg. Dr. I. Franko — Der ruthenische Klerus im Kampfe mit dem Volksaberglauben im XVIII Jhd. G. Kmit — Die Bestrebungen zur Hebung der Bildung in der Peremyšler Diöcese in den Jahren 1780—1797. Dr. I. Franko — Die Bestrebungen zur Hebung der Bildung in der Lemberger Diöcese in den Jahren 1784—1792. Iv. E. Levyčyj — Materialien zur Geschichte des Volksschulwesens der Peremyšler Diöcese. Dr. I. Franko — Materialien zur Geschichte des galizischen Volksschulwesens in den Jahren 1820—1848. J. Makovej — Drei Grammatiker. P. Žytečyj — Die Ostroher Tragödie. V. Hnatjuk — Neue Shöpfungen im Gebiete des ruth. Volksliedes. Bobiak — a) Beiträge zur ostgalizischen Lichenologie, b) Unsere Schwämme. F. Prymak — Untersuchungen über den Thymus der Knochenfische. S. Matvias — Neuere Untersuchungen über die Beckerschen Strahlen. V. Levyčyj — a) Hilberts Grundlehren der Geometrie, b) Praktische und theoretische Geometrie. — Die Theilnahme der Gesellschaft am Jubiläum der Dorpater Universität. — Vereine und Institutionen, die dem Austausch mit den Publicationen der Gesellschaft beigetreten sind. — Neue Publicationen der Gesellschaft.

Три галицькі граматик (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський). Написав др. Осип Маковей. (Відбитка з „Записок“ т. LI і LIII). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 96, 8°. Ціна 1 кор.

Іван Ем. Левицький. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801—1820. (Відб. зі „Збірника іст. фільос. секції“. Т. V.) У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 71, 8°. Ціна 75 сот.

Емфітевза греко-римського права. Аграрно-правна студія. Написав др. Михайло Зобків. (Відбитка з Час. правн. і екон. Т. IV і V). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 40, 8°. Ціна 40 сот.

Сплата ратами в обороті торговельнім. Написав Михайло Новаковський. (Відб. з Час. правн. і екон. Т. IV і V). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 22, 8°. Ціна 20 сот.

Звичаєве право — а соціальні звязки. Причинки до пояснення §. 10 австр. кн. зак. ц., написав др. Станіслав Дністрянський. (Відбитка з Час. правн. і екон. Т. IV і V). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 42, 8°. Ціна 40 сот.

Usus fructus nominis. Написав Юліян Заяц. (Відб. з Час. правн. і екон. Т. IV і V). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 18, 8°. Ціна 15 сот.

Із судейської практики. Подавав Іван Чернявський. (Відб. з Час. правн. і екон. Т. IV і V). У Льво-

ві, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 14, 8°. Ціна 10 сот.

Причинки до правничої термінології. Написав Григорій Зацерковний. (Відб. з Час. правн. і екон. Т. IV і V). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 7, 8°. Ціна 5 сот.

Л. Н. Толстой. Смерть Івана Іліча. Переклав із російської мови Володимир Гнатюк. (Літ. Наукова Бібліотека. Ч. 55—56). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Накладом укр.-руської Видавничої Спільки. Ст. 102, 16°. Ціна 55 сот.

Вільгельм Брайтенбах. Біологія в XIX віці. З німецького переклав Ст. Д. (Літ. Наукова Бібліотека. Ч. 57). У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Накладом укр.-руської Видавничої Спільки. Ст. 48, 16°. Ціна 25 сот.

М. Горький. На дні життя. Сцени. Чотири акти. З російського переклав В. Темницький. (Літературно-наукова Бібліотека. Ч. 58—9). У Львові, 1903. Накладом укр.-руської Видавничої Спільки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 128, 16°. Ціна 70 сот.

Максим Горький. Міщани, сцени в домі Безсмейонова. Драматичний нарис в чотирьох діях. Переклала Маруся Полтавка. З переднім словом і портретом автора. (Видавництво тов. українських студентів „Січ“ в Чернівцях. Ч. VII). Чернівці, 1903. З друкарні тов. „Руська Рада“. Ст. XX+129, 8°. Ціна 1 кор.

М. Л. Кропивницький. Повний Збірник Творів. Том II. Харків, 1903. Паровая типо-

литографія М. Я. Дрейшпуля. Ст. 190, вел. 8°. Ціна 1.50 карб. Зміст: 1) Глитай або ж павук. Драма у 4 діях і 5 одмінах. Ст. 1—40. 2) Вій. Фантастична комедія у 5-ти діях, з апотеозом. Ст. 41—82. — 3) На руїнах. Комедія в 1 дії. Ст. 83—108. — 4) Перед волею. Драматичні малюнки у 5-ти діях. Ст. 109—169. — 5) Залети соцького Мусія. (Пісні в лицах). Оперета-дівертізмент у 3-х діях. Ст. 171—189.

Дитячі гри, пісні й казки. З Ковельщини, Лущини та Звягельщини на Волині. Зібрала Л. Косач. Голос записав К. Квітка. (Изданіе Общества Изслѣдователей Волини). Київ, 1903. Типографія И. И. Чоколова. Ст. 38, 8°. Ціна 25 коп.

„Салдатики!“ Малюнок із селянських розривів. Написав В. Деде. (Бібліотека „Селянина“.) Чернівці, 1903. З друкарні „Австрія“. Ст. 16, 8°. Ціна 10 сот.

Розправа над руским страйком в державній раді. Впорядкував і видав др. Євген Левицький. Відбитка з „Діла“. Львів, 1902. З друкарні Інститута Ставропільського. Ст. 202, 8°. Ціна 30 с.

О. Люнатик. Без маски. Історія новітньої літератури. Причинки-проблеми-дезидерати. Том I. Коломия, 1903. Накладом автора. З друкарні Вільгельма Браунера. Ст. 24, 16°. — Отя брошурка — се по часті нїби віршовані парфрази творів деяких наших письменників, по часті нїби сатири на них. Декуди автор пробує бути дотепним, але се не дуже вдається йому. Чому в наголовку поставив він тут слова: „Історія нов. літератури“, се хіба йому відоме, бо пересічний читач певно того

не відгадає. І при тім усім він виступає ще проти неясних висловів у інших! **В.**

Гостинець чемним діточкам.
Ч. 4. Видане чернов. філії тов. „Руска Школа“. Чернівці, 1903. З друкарні тов. „Рускої Ради“. Ст. 32, 16°. Ціна 6 сот.

Декани з гір. (Історія фербльова — посвячена ферблістам). Написав Трохим Дріт. Львів, 1903. Накладом Редакції „Комаря“. З друкарні Уділової. Ст. 40, 16°. Ціна 30 сот.

Шематисмъ всего клира греко-католического епархій соединенныхъ Перемыской, Самбурской и Сяночской на ро́къ во́дъ рожд. Хр. 1903. Въ Перемышли, 1903. Зъ печатнѣ Йосифа Стыфього. Ст. LXII+530, 8°.

Унія в Америці. Причинок до відносин рускої церкви. Відповідь Андрєви гр. Шептицькому, митрополитови львівському гр. кат. обряду на его посланіє з 20 августа 1902. (Видавництво Т. Р. Ц. А. Ч. 1.) Накладом фонду народного. New York, N. Y. 1902. Ст. 76, 8°.

Яка повинна бути сповідь і як до неї приготувати ся. Списав о. Ф. Цозель Т. І. перевів на руске о. Сильвестер Кізима Ч. Св. В. В. (Видавництво побожних книжок Чина сьв. Василя В. Кн. XIX). Жовква, 1903. Печатня ОО. Василян. Ст. 152, 16°. Ціна 30 с.

De Arit Ariarorumque haeresi. Dissertatio historica auctore d-re Stephano Juryk, prof. religionis g. gr. cath. s. g. V. gymnasii Leopoli. Żółkowie, 1903. Typis PP. Basilianorum. Ст. 190, вел. 8°.

Тарасъ Шевченко, картина изъ життя поета въ 1 дѣйствію. Написалъ Исидоръ Трембицькій.

Коломыя, 1903. Черенками и накладомъ М. Бѣлоуса. Ст. 24, 8°. Ціна 20 сот. — Ми не звертали-б уваги на отсю мазанину д. Трембицького, як би не шумна назва, що могла-б декого ввести в блуд та не занадто цікаві погляди автора висловлені в передмові. По його думці наша культура не підносить ся, але упадає і то через те, що наша „драматична література дуже слабо розвиваєсь“; що більше, він тої думки, що в нас майже зовсім нема драматичної літератури (він переконаний очевидно, що вона зачинаєть ся аж його „драмами“!), яка ідентична з відповідним народом (sic!), а через те й нема нашого народа. Ось дословно його погляди: „Драматична поезія то живе слово, а где нема живущого слова, тамъ нема и народа. Если-же у насъ не розвиваєсь драматична література, то и не дивуймо ся, що культурне розвитє Русинівъ, мѣсто підноситись, упадає. Зъ того слѣдує, що живе слово творить нарѣдъ“ і т. д. Мабуть одначе не дуже довірював автор і своєму творови з огляду на його вартість, бо вже заздалегідь застеріг ся проти всяких „критиків“, що схотіли-б його „критикувати“. „Полюбѣмъ театръ — каже він — и заохочуймо авторѣвъ до працѣ на поли драматичной літературы, передѣ всѣмъ маймо добру волю и не убиваймо зерна въ зарѣдѣ, не критикуймо того, чого у насъ е ще нема (!) или що у насъ е ще добре не розвинулось. Въ такихъ отношеніяхъ всяка критика естъ глупостію и перепоню въ литературнѣмъ и народнѣмъ развитію народа... Кто иначе думаетъ, а думаетъ може лѣп-

ше, нехай мѣсто глупой критики, возьмесь також до працѣ, а не зѣупиняє другихъ въ ихъ працѣ!“ Як видно, в автора незвичайно розвинене розумінє критики і її задач з одного, а духової творчості письменників із другого боку. Критик — се в його розуміню кіт, а письменник миш; миш-письменник сидить собі в своїй дірці та „творить“; нараз кидаєть ся на нього ні звідси, ні звідти критик-кіт — і миш-письменник пропадає! І що се справді за письменник, що бачить „глупу“ критику, а все таки „зѣупиняєть ся“ в дальшій праці? Здорова критика кождому авторови принесе хосен, хіба він умисно не хоче на неї зважати і нею користувати ся, а „глупа“ ні одному не зашкодить. Ми в кождім разі радімо авторови, без огляду на те, як він віднесеть ся до сеї ради, щоби перестав збогачувати нашу бідну драматичну літературу, бо його твори не можуть ніяк уважати ся збогаченєм, лише засміченєм нашої літератури, особливо такі, як „Т. Шевченко“, де не видно ні крихти таланту, а що найбільше „добру волю“ до „твореня“. Понадто автор нарікає ще на „язычний хаосъ“, „якій теперъ у насъ галицкихъ Русинѣвъ“ существує и котрый до того довѣвъ, що що Русинъ, то иншій языкъ и инше руске письмо“; се одначе не стоїть йому на перешкодї в одній брошурці уживати не менше як ... три „язики“: в передмові один, найбільше зближений до народнього, галицького, а в „драмі“ два: одним говорить пр. Катря, Шевченко, другим Пантелеймон, Жуковский і т. д.

Маємо отже вже і в галицьких „драмах“ языковий утравізм, який існував доси лише в Росії.
В.

Переклади з української мови. Словацька газета „L'udové Noviny“ надрукувала в 51 ч. за сей рік переклад „Синьої книжечки“ В. Стефаніка п. н. Modrá knížka“. В тій самій газеті ч. 54, надрукований також переклад оповіданя: „Novina“. Оба переклади зладив F. V.
В.

Deutsche Litteraturzeitung, поважний критичний орган видаваний у Липську Тайбпером. подає в ч. 9 за р. 1903 простору рецензію Л. К. Геца на працю В. А. Чаговця про препод. Теодосія Печерського. Рецензент підносить важність самої теми та вартість праці, не вважаючи на такі хибі, як незнанє деяких важних новіших видань та підручників.
І Ф

Збірне виданє оповідань Ів. Франка. А. Хойнацький, накладчик цілого ряду книжок наших авторів, оголосив сими днями проспект на збірне виданє оповідань І. Франка, до якого не ввійдуть лиш ті оповіданя, що вийшли або мають вийти накладом „Видавничої Спільки“. Виданє обійме на разі 10 томів беллетристики і два томи праць наукових з обсягу історії літератури та критики. Ціла серія з 12 томів, кождий в обемі до 10 аркушів 8-ки, вийде друком до кінця 1904 року; перші 6 томів будуть готові ще в сім році. Се нове виданє буде містити обік передруків давніших оповідань також цілий ряд нових або доси недрукованих, і то так, що кождий том обік давніших буде містити також нові твори. До кін-

ця мая с. р. вийдуть у світ три перші томи п. н.: Т. I. Добрий заробок і інші оповідання. Т. II. Палталаха і інші оповідання. Т. III. Малий Мирон і інші оповідання. Дальші томи будуть містити: Т. IV. З бурливих літ. Т. V. Над Черемошем. Передплата на всі 12 томів на пліхшім папері виносить з пересилкою 16 кор., на ліпшім папері, оправлено по 3 томи разом у крашу оправу, з пересилкою 24 кор. Видане не має спільного титулу, кождий том творить для себе окрему цілість і продає ся також окремо, на пліхшім папері в оправі по 2 кор., на ліпшім папері в оправі по 3 кор. Перші три томи видання будуть вислані лише тим, що зложать бо тай половину передплатної ціни.

III. 3 громадського життя.

Еміграція цілого села. Селяне с. Шаровки, Харківської губ., як подає „Южный Край“, продали свою землю місцевому ділчеві Кенігу і набули собі нову — в Уфимській губ. Там буде засіяно на їх кошти 200 дес. жита; землю, 6.000 десят., Шаровці набули від одного з приватних власників землі, який і згодив ся поцікувати ся про засів до їх переїзду на його землі. Шаровці мають думку почати переїзжать на початку квітня, розбившись на 3—4 партії; усіх виїжає до 1200 душ (майже 300 родин), і для їх переносин потребуєть ся кілька тягарових залізничних поїздів; частина вагонів буде занята силою домашнього скарбу, хатніх річий і сільсько-господарських приладів. Лишаючи рідне попелище, Шаровці

одначе відчувають якусь бадьорість і покладають чимало надій на ліпшу будуччину: велика кількість землі, купленої їми в Уфимській губ., майже в 5 раз більша як доси, малює їх уяві принадні перспективи. Та в дійсности їхні надії будуть так само марні, як і тих сотень і тисяч наших Українців із Київської, Полтавської та Харківської губ., яких чимало вже перебало ся в Уфимську губернію. Минулого літа нам трапляло ся побувати в деяких селах Уфимської губ. як раз в тій місцевости, де наших людей єсть чимало. Живуть вони дуже убого, ледве-ледве животіючи. Землі хоч і багато (відповідно до поділу на Україні), та обробляти її нема кому і нема чим. А головне, хоч ґрунт і не зовсім злий (далеко не першого розбору, бо сей давно в руках ділчів та Башкирів і Татар губольців), але добрі урожаї дуже рідко трапляють ся тому, що, як нам розповідали, багато приходить ся терпіти від стихійних явищ: сильні сніги, дощі, град, ранні морози весною і в осени і т. и. Сіяти можна лише жито, просо, гречку; овес дуже рідко виходить через пізні весняні морози. Городиня, без якої наш селянин не може ніяк обійти ся, майже не існує; садів таки зовсім не має (вишні, напр. привозять із Самари — за 600—1000 верстов). Такі лихі фізичні умови існування за кілька років цілком руйнують добробут емігрантів, і вони або мріють про те, щоб повернути до дому, або шукати ще десь иншого місця — в Сибірі, в Томській губ. Що до їх побуту, то з етнографічного боку вони не підлягають жадним змінам; те-ж

саме українське життя, та-ж мова, звичай, одіж... Живуть звичайно окремими хуторами, іноді складають і село — звичайно, невеличке, дворів 20 - 30 (взагалі, і інші — великоруські села там не більші; татарські тільки мають іноді 100—200 дворів). В. Д.

Еміграція в Америку. В протязі 1902 р. до Північних Сполучених Держав виїмлювало 69.620 Поляків (в тій кількості 19.252 жінки); вони складають 11% загальної кількості емігрантів — 648.743. Ще більший % припадає на Італійців (28%). Литовців емігрувало за рік 11.629, Русинів — 7.533. Серед Американців в останні часи виникло стремління обмежити приплив емігрантів. До конгресу внесено біль про недопускання в Сполучені Держави карних і головних переступників, хорих, законтрагованих робітників, анархістів, людей неморальних і неграмотних. Це обмеження, коли тільки воно буде ухвалене, тяжко відкликнеться на еміграційному рухові: Поляки-емігранти видають 32% неграмотних, Литовці — 40%, а Русини 48%. В. Д.

Народний дім у Харкові. 2-го лютого ст. ст. в Харкові, на Кінній площі (на передмістю) відбулось отворення Народного Дому. Він розмірами менший Київського, але дуже гарний і просторий. Міська управа постановила, в память 40-ліття увільнення кріпаків, що року видавати на удержання Дому 2000 рублів. Книгарня і бібліотека знаходяться в заряді Товариства грамотности, їдальня і чайна — попечительства про народню тверезість, театр віддано товариству аматорів

сценічної штуки, товариству аматорів хорового співу і музикальному гуртові. На торжестві отворення Дому було багато люду, було сказано чимало промов. В. Д.

Власть тьми... „Новости Дня“ одержали телеграму від антрепренера Рязанського театру д. Рудзевича: „Поліцмайстер зажадав подати йому цензурований примірник „Ревізора“ Гоголя.“ Дуже типічно для російських порядків: поліцейський управитель губерньського міста не чув навіть про Гоголя, про те, що він 60 років уже як у могилі, а його пєси більш 7 десятків літ на сцені!

В. Д.

Цікава статистика. Цікаві дані про зріст передплатників на російські періодичні видання знаходимо в фелетоні д. Н. Енгельгардта в „Нов. Времени“. Як каже автор, „Голос“ в часи найвишого розцвіту мав 36.000 передплатників. В 80 рр. „Голос“ упав, але тоді він не мав уже сього числа. В останні 15 літ минулого віку головну ролю в московській пресі відгравали „Русскія Вѣдомости“, а в Петербурзі розвинулось „Новое Время“ А. С. Суворина, яке на початку ХХ в. мало коло 65.000 передплатників. Таким чином зріст передплатників на газети за століття виглядає в цифрах так: 1800 — 1812 р., 4000 — 1815 р., 9000 — 1857 р., 15000 — 1866 р., 26.000 — 1878 р., 65.000 — 1902 р. Що до часописів (журналів), то в р. 1862 „Современник“ мав 6658 передплатників, „Русскій Вѣстникъ“ — 6100, „Отечественныя Записки“ (першої редакції) — 4350. Потім в р. 1876 „Вѣстникъ Европы“ мав 6179; „Отеч Запи-

ски" — тільки 5926, а „Дѣло“ усього 4704. Взагалі для другої половини століття середній успіх — 4000 передплатників, дуже добрий 6000—7000. Правда, „Русская Мысль“ в 80 рр. доходила до 10.000, а „Жизнь“ при кінці століття, здається, до 15.000. Та взагалі зріст передплатників „грубих“ журналів не можна рівняти з ростом газети та ілюстрованих щотижневиків із додатками, які иноді доходять до 200 тисячок (напр. „Нива“ Маркса). *В. Д.*

Фреквенція на Петербурському університеті. Петербурський університет, заснований в 1819 р., нині найчисленніший в Росії. Зі справоздання за минулий рік видно, що професорська корпорація складалась з 33 звичайних професорів, 11 надзвичайних, 26 пенсіонованих за вислугою 30 літ, 3 лектори нових і східних мов, 4 учителів, 110 приват-доцентів, 1 препаратор на кафедрі фізики, 21 лаборантів, 35 хранителів кабінету, 13 асистентів, 1 прозектор, — а усіх 240.

Студентів д. 1 січня 1902 р. було 3708, сторонніх слухачів 67; усього 3.775; в протязі 1902 р. вступило 1205 (з гімназій 864, інших університетів 91, духовної семінарії 4, інших шкіл 45 та назад прийнято до університету (з виключених) 201); вибуло 1160 душ: 689 за скінченням курсу і 471 нескінчивши, таким робом на 1 січня 1903 р. студентів було 3753, і сторонніх слухачів 102, а усього 3.855 душ. До бібліотеки університету прибуло 4746 книг в 8954 томах; зараз вона складається з 149.320 назв в 315.681 томах (вартість 724.514 руб.). *В. Д.*

IV. Некрольоґ.

Дня 14 марта с. р. умер у Білграді у 55-ім році життя сербський політичний письменник і драматурґ Матій Бан. Політичну і літературну діяльність свою розпочав він 1845 р., коли князь Караджорджевич покликав його на учителя своїх доньок. Підчас малярської революції в 1848 р. він їздив із припоручення князя до Карлівців і Загребу в справі загального повстання Сербів і Хорватів проти Малярів. Опісля виїхав він до Дальманії і Чорногори, де організував повстання полудневих Славян проти Турків, але безуспішно, через що мусів назад вертати до Білграда, де й віддав ся публіцистичній та літературі. Він написав цілий ряд політичних статей, де ширив особливо гадку злуки полудневих Славян (іліризм). Як драматурґ займав ся він головню історичними сюжетами і полишив по собі цілий ряд історичних драм, із яких важніші: Смерть царя Вукашина, Іван Гус, Марта Борецька, Ванда польська королева, і ин. *В.*

Від Редакції.

В справі нашої нар. мови. Від одного з наших співробітників дістали ми ось яке писмо: „Йно що одержав я ЛНВ. за цьвітень. Дивуюсь Вашій звичці, панове, диктаторувати в справі що до мови! Напишеш подоріж — тобі виправлять подорож; запорізьський на запорозький, прийдешний має бути конче будучий etc. etc. Бере мене сумнів, що таке нівеляторство користо ви-

дібесь на письменстві. Хіба різні місцеві говірки шкодять порозумінню Русинів з Українцями? Мені дороге напр. кожне слівце гуцульське народнє, чом би й Вам не пошанувати иньшим разом й наші скарби мовні, хоча би і не випадало їх у себе чувати? *Петро Перекидько.*

Подібні голоси доходять нас частійше, тим то ми вияснимо наше становище отут, намісь окремо відповідати всім тим, що звертають ся до нас у сій справі.

Вперед що до диктаторства. Кожда редакція має обов'язок дбати про чистоту й добірність мови у своїй виданні на стільки, аби видавництво не виглядало занадто перісто, а скільки можна було одностайне що до мови і правопису. Що наша редакція не виконує одначе сього права безоглядно, се побачить кождий, хто хоче і вміє читати. Не треба бути навіть тонким фільольогом, аби прочитати в нашій журналі одну сторінку і сказати: се писав Галичанин, а се російський Українець. Значить, різниця між письменниками з обох сторін Збруча в мові не затирається і редакція ніякому авторови не переробляє мови на своє копити; се неможливе не тільки з принципіальних, але й з чисто фізичних причин. З другого боку редакція стоїть так на тім становищі, що літературна мова всіх наших письменників, без огляду на політичні границі, повинна бути одна; через те по можності усуває вона різні мовні екстраваганції, які часом трапляються у деяких письменників, але лише в докладно означених границях, поза які не переходить. Д. П—о говорить,

що різні місцеві говірки не шкодять порозумінню „Русинів з Українцями“. Певно що ні. Але як пояснить він таку появу, що кождий пересічно інтелігентний Галичанин, особливо всякі урядники, не хотять купувати чисто українських видань, мотивуючи се тим, що вони писані „по українськи“, а тим менше хотять їх читати. Коли ж би він почув іще різні розмови на сю тему галицьких „антиукраїнців“, тоді певно змінив би свій погляд у сій справі. Недавно знов повідомили нас російські Українці, що вони хотять видати оповідання Д. Стефаніка, але з тим, що мусять позмінювати в них поодинокі слова, незрозумілі для більшости українських читачів. Чому-ж се так, добродію П—о? Вкінці ми знаємо, що є галицькі письменники, яких твори читають ся без перешкоди в Україні, і є українські, яких твори не стрічають опору в Галичан. Що-ж се за знак? Власне такий, що вказує можливість одної літературної мови в нас, вільної від диялектичних примішок та непотрібних новотворів. За такою мовою встоює також редакція і до такої повинні стреміти всі наші письменники, що не хотять попасти в як найскорше забуте, а що в нас можна обсервувати на всяких Гушалевицах, Дідницьких і т. и.

Деякі з наших співробітників думають також, що як вони насаджать як найбільше незвичайних слів або диялектичних примішок у свої писання, то сим збагатять нашу мову. Вони забувають одначе, що наш журнал не видається для фільольогів, що в ньому ніхто не буде слідити спеціально за словами та формами, лише за змі-

стом та що для фільольогічних студій є окремі видання Наук. Тов. ім. Шевченка, які видає фільольогічна секція, куди вони й повинні з такими річами звертати ся. Вони забувають далше, що наш журнал не може бути жерелом для студійованя мови, лиш есенцією тих студій, яка обявляється власне в їх найвишнім викладнику — в готовій, всесторонно виробленій, літературній мові, якою кожний письменник повинен вповні володіти.

Завважимо вкінці, що такі форми, як подоріж, запорізьський і ин. се не збогаченє мови, бо се тільки фонетичні нюанси, яких не перепустить ніяка редакція, що не бажає мати в себе вавилонського „столпотвореня“ власне що до форм. Редакції відомо дуже добре, що корінне **о** переходить у поодиноких диялектах на **і, и, у**, або на діфтонги зложені з **о** і иньших самозвуків, або вкінці полишаєть ся незміненим. До чого би дійшло одначе, коли-б редакція намись сталих уже літературних форм стил, міст, віл і ин. почала уживати стол, мост, вол; стил, мист, вил; стул, муст, вул; стуол, муост, вуол і т. д. ? А те саме можна сказати і про подоріж та запорізьський. Надто деяким людям видаєть ся, що вони знають не тільки літературну мову докладно, але й диялекти, а що вони до того конечно хотять іще й „збогачувати“ її, то уживають навіть таких форм, як: стіла, міста (від міст), кіня, віса, ніжа (ніс, ніж), і стоять на тім, аби їх не змінювати і покликають ся, що їх чули там і там, хоч із огляду на характер нашої мови такі форми в ній неможливі і дійсно не

існують, крім в уяві тих, що їх уживають. А се дотикає й иньших форм і слів, про які зрештою не місце тут говорити.

Ще в справі редакційних поправок. Др. Володимир Левицький, якому ми отсим складаємо щиру подяку за те, що подає в нашім Вістнику перекладом цінні й інтересні розвідки німецьких учених про найновіші здобутки фізики, вважав потрібним два рази прилюдно (раз листом відчитаним на загальних зборах Наук. Тов. ім. Шевченка, а тепер у Ділі) виступити з докорами на адрес редакції Л. Н. Вістника поперед усього за язові поправки, роблені в його працях, а далі й за иньші річи. Лишаючи на боці ті иньші річи, прим. осуд вартости поодиноких творів друкованих у Л. Н. Вістнику, ми скажемо лише кілька слів про поправки, які ми робили в перекладах д-ра В. Левицького. Справді так, ми робили поправки, і крім тих, які вичислив др. Левицький, ще прим. ось які. Ми перемінювали систематично ту на тут, гадку на думку, навідворот на навпаки, другий (в значіню „der Andere“) на иньший, право (в значіню „das Gesetz“) на закон, случай на випадок, лучі на проміне, пониманє на розумінє, совершено на доконано, свойства на прикмети, до тепер на доси, „стягає на себе увагу“, на „звертає н. с. у.“, „ввивязуванє тепла“ на „витворюванє тепла“, стосунки на відносини, фіолетне на фіолетове, мимо сего на про те і т. д. З фрази д-ра Левицького „не думаю ту пробувати робити розділ через дефініцію“ ми зробили: „не думаю тут робити розділ при помочи дефініції“; зам. в головних чертах

ми дали в гол. точках; зам. прецизного ми дали докладного; зам. в істоті ми дали в самій річі; зам. „наколи так є“ ми дали: „коли воно так“; зам. „вони є різними формами руху“ ми дали: се різні ф. р.; зам. „перевести одні в другі“ ми дали: п. одні на другі; зам. „так довго, доки“ ми дали: доти, доки; зам. подиву достойних ми дали: п. гідних; зам. находить примінене ми дали: має пр.; зам. „машина парова перетворює тепло в рух“ ми дали: парова машина пер. т. на рух; зам. „динамомашинна сей послідний замінює в електричність, яка з своєї сторони може стати знаменитим средством до ogrівання“ ми дали: „д. замінює рух на ел. яка своєю чергою може стати регарним способом ogrівання“; зам. „знова повертає в рух“ ми дали: знов переходить на рух; зам. неподвижним бігуном в явищ миваню ми дали: непохитним бігуном у зміні явищ“; зам. „тепло, яке є в силі кильограм води . . . ogrіти“ ми дали: „тепло здібне ogrіти к. в.“; зам. „прояви дадуться взаємно перемінити“ ми дали: прояви можна перемінити одні на другі; зам. „після сего, чи ту іде о сьвітло“ ми дали: „відповідно до того, чи тут ходить о сьвітло“; зам. в сей спосіб ми дали: таким способом; зам. „не журячись однак гллубше про істоту матерії“ ми дали: „не запускаючись однаке гллубше в питанє про істоту матерії“ і т. д. Др. В. Левицький вибачить нам, коли ми не будемо вдавати ся в мотивованє тих поправок. Заразом просило його прийняти наше щире запевненє, що ми зовсім не вважаємо себе одиноко компетентними судити про чистоту нашої мови, але

як видно з висше наведених проб його перекладу маємо деякі підстави вважати його далеко компетентнішим на полі фізики й математики, ніж на полі язикознавства.

З а я в а.

В „Комарі“ з 1. червня 1903 року появил ся вірш п. з. „Без маски“, з якого виходить, немов то автором сатиричної збірки, виданої недавно в Коломиї, а затитулованої так само „Без маски“ бсьм — я.

Занадто високо ставлю поезию, щоби її уживати до гумористичної полеміки з незвісними авторами, тому заявляю коротко, що я „Без маски“ ані не писав, ані не видавав, то-ж і всякі глузования на тему Франко-Ленкий не мають ніякої основи

Сподіюсь, що наша читаюча суспільність поробить собі дальші висновки в тій справі і оцінить гідно вчинок пана П. Т. що безпідставно чіпає ся людей, як сліпий плота. Коли він тим способом думав викликати ворожнечу між Др. Франком і мною, то дуже перечислив ся. Треба бути дїтваком, щоби звертати увагу на злобні цькування зпоза редакторського плота. Коли ж хотів тим чином знеохотити мене до дальшої літературної праці, то помилив ся так само. Знаю свій талант і розумію завданє, яке він на мене вкладає, тому без огляду на всякі епіграфи, парафрази і більш або менш неприхильні критики піду своїм шляхом, а чи зроблю я чотири кроки вперед, чи більше, та чи вийду на гору, чи ні — се покаже будучність.

Богдан Ленкий.